

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**АРХІВОЗНАВСТВО ТА МУЗЕЙНА
СПРАВА В УКРАЇНІ**

Конспект лекцій
для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня денної форми
здобуття освіти за спеціальністю 032 «Історія та археологія»

Електронний ресурс

Рецензенти:

А. Л. Щербань – кандидат історичних наук, доктор культурології, професор, завідувач кафедри музейно-туристичної діяльності Харківської державної академії культури;

О. М. Тавшунський – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук Навчально-наукового інституту «Українська інженерно-педагогічна академія» Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

*Затверджено до розміщення в мережі Інтернет рішенням Науково-методичної ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 6 від 28 лютого 2025 року)*

А 87 **Архівознавство** та музейна справа в Україні : конспект лекцій для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня денної форми здобуття освіти за спеціальністю 032 «Історія та археологія» [Електронний ресурс] / уклад. В. В. Лантух. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. – (PDF 322 с.)

Конспект лекцій розроблено на основі завдань курсу, що базуються на робочій програмі дисципліни. Видання включає лекційний матеріал за програмою курсу, питання для самоконтролю та список літератури, рекомендованої для засвоєння навчальної дисципліни студентами денної форми навчання спеціальності «Історія та археологія».

УДК 930.25:069(477)(075.8

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2025
© Лантух В. В., уклад., 2025

З М І С Т

ВСТУП.....	6
-------------------	----------

I. АРХІВОЗНАВСТВО.

Лекція 1. <i>Архівознавство: наука та навчальна дисципліна.....</i>	8
--	----------

- 1.Архівознавство як наука та його методологічні засади.
- 2.Становлення та розвиток архівознавства як науки у європейському просторі.
- 3.Українське архівознавство: основні періоди та етапи розвитку.
- 4.Джерельна база та історіографія українського архівознавства.
- 5.Місце і роль архівознавства у підготовці фахівців.

Лекція 2. <i>Архівна система та архівні установи.....</i>	45
--	-----------

1. «Архівна система»: поняття та основні види.
2. Система архівних установ, її структура та мережа

Лекція 3. <i>Зарубіжні архіви та зарубіжна архівна україніка.....</i>	67
--	-----------

1. Зарубіжні архіви: основні типи та структура.
2. Зарубіжна архівна україніка: український комплекс та зарубіжний комплекс.
3. Проблеми повернення зарубіжної україніки на батьківщину.

Лекція 4. <i>Національний архівний фонд України, його структура та правові засади.....</i>	101
---	------------

1. Поняття НАФ.
2. Структура НАФ.
3. Право власності на документи НАФ.

Лекція 5. <i>Організація роботи архівів та їх фонди.....</i>	123
---	------------

1. Завдання архівів, їх права та структура.
2. Архів: класифікація документів у його межах.
3. Класифікація документів у межах архівного фонду.

Лекція 6. <i>Користування архівними документами та архівна евристика.....</i>	150
--	------------

1. Класифікація потреб і споживачів архівної інформації.
2. Основні напрями і форми використання архівної інформації.
3. Роль архівної евристики у використанні документної інформації.
4. Форми організації використання архівної інформації.
5. Особливості організації використання архівної інформації на різних носіях.

Література.....	177
------------------------	------------

II. МУЗЕЙНА СПРАВА В УКРАЇНІ.

Лекція 1. <i>Музей як соціокультурний інститут.....</i>	179
--	------------

1. Музей та його еволюція як соціокультурного явища.

2. Розвиток музейної справи в світі у ХІХ ст.
3. Розвиток музейної справи в світі у ХХ – ХХІ ст.
4. Історія становлення та розвитку музейної справи в Україні.

Лекція 2. Музейна справа в системі культури. Теорія і практика музейної справи.....227

1. Місце і роль музейної справи в системі культури.
2. Теорія і практика музейної справи.
3. Музейні установи в системі освіти, культури і туризму.

Лекція 3. Науково-фондова та експозиційна робота музеїв.....252

1. Культурно-освітня діяльність музеїв.
2. Науково-фондова робота музеїв.
3. Експозиційна робота музеїв.

Лекція 4. Освітньо-виховний потенціал музею.....274

1. Музей як комунікативний простір.
2. Організація екскурсійної справи у музеях.
3. Музей як освітній простір.

Лекція 5. Інновації та інтерактивність у сучасному музейному просторі. Музейний маркетинг.....302

1. Інноваційні технології в сучасному музейному просторі.
2. Інтерактивні форми роботи з музейною аудиторією.
3. Маркетинг та рекламно-інформаційна діяльність музеїв.

Література.....322

Вступ

Перша частина курсу лекцій «Архівознавство та музейна справа в Україні» присвячена архівознавству. Це не випадково, бо архівна справа є невід'ємною частиною духовного життя суспільства, державного будівництва і управління, що сприяє збереженню історичної та соціальної пам'яті, культурно національному відродженню українського народу. Демократизація вітчизняної архівної системи, забезпечення доступу до інформації є суттєвими передумовами входження України у світовий інформаційний простір. Тому серед галузей науки і навчальних дисциплін гуманітарного циклу, роль і значення нині яких неухильно зростає, одне з чільних місць посідає саме архівознавство.

Друга частина конспекту присвячена музейній справі в Україні. Суспільство влаштовано так, що воно має соціальну пам'ять, яка неможлива без її збереження, бо історія людства настільки насичена, що її треба не тільки знати, але й пам'ятати. Адже кожна людина, котра не знає своєї історії, історії свого народу, своєї землі – є «дикуном». Зберігати цю пам'ять призначені музеї, як осередки культури та майданчики для тиражування знань про людство, про його досягнення, про його безмежні можливості.

Музеї розвиваються, змінюються, намагаються брати на себе щонайбільшу соціальну відповідальність і водночас претендують на вагоме положення у суспільному і культурному житті. Збереження матеріальної і нематеріальної культурної спадщини є однією із головних функцій музеїв, яка не повинна бути втрачена.

Проте сучасність ставить перед музеями цілу низку завдань. Якщо інноваційна діяльність розширює суспільну доступність музеїв, розвиває знання про спадщину і зміцнює власну роль у сфері освіти, то рефлексійна функція впливає на психо-емоційний стан людини і є запорукою оптимізму, гордості за свою ойкумену, за свій етнос. Останніми роками

музеї якнайбільше співпрацюють з освітніми установами та стають важливими майданчиками для освіти протягом усього життя особистості, а особливо для виховання підростаючого покоління. Музеї приносять користь суспільству, просуваючи національну ідею, національні цінності в добу глобалізації, зміцнюють культурну ідентичність, підтримують соціальну згуртованість і є медіаторами у сфері міжкультурної взаємодії.

Курс «Архівознавство та музейна справа в Україні» викладається у діалектичній єдності з історією України, археологією, філософією, етнографією, археографією, архівознавством, джерелознавством. Вони створюють той багатоманітний і колоритний фон, на якому розгортається діяльність архівів, музеїв, використовує їх досягнення у вивченні різних аспектів життя суспільства або специфічних його явищ, запозичує теоретичні поняття, категорії, які використовують ці науки.

Запропонований навчальний курс допоможе здобувачам вищої освіти краще зорієнтуватися у значному об'ємі подій і фактів, пов'язаних із розвитком архівознавства та музейної справи в Україні. Сподіваємося, що конспект лекцій буде спонукати здобувачів вищої освіти опанувати навчальну дисципліну, а це допоможе їм у їхньому професійному становленні.

І частина: АРХІВОЗНАВСТВО

Лекція 1. *Архівознавство: наука та навчальна дисципліна*

План

1. Архівознавство як наука та його методологічні засади.
2. Становлення та розвиток архівознавства як науки у європейському просторі.
3. Українське архівознавство: основні періоди та етапи розвитку.
4. Джерельна база та історіографія українського архівознавства.
5. Місце і роль архівознавства у підготовці фахівців.

1. *Архівознавство як наука та його методологічні засади.*

Гуманізація сучасної освіти пов'язана із вимогами сьогодення. Серед галузей науки гуманітарного циклу, роль і значення нині яких неухильно зростає, одне з чільних місць посідає архівознавство тобто система наукових знань про архіви, архівну справу, її історію, теорію і практику.

Поняття «*архів*» виникло у Стародавній Греції. Так називали будинки вищих урядових установ, де ухвалювалися і зберігалися важливі державні акти. У сучасних умовах, а саме у професійній лексиці поняття «архів» поліфонічне. Воно має два основних значення:

а) *соціальна інституція* (спеціалізована установа), що забезпечує потреби суспільства у ретроспективній документальній інформації через архівні документи, організовуючи їхнє зберігання та користування ними;

б) *сукупність документів*, сформованих внаслідок діяльності установ, підприємств, організацій, окремих осіб.

Їх основне призначення сформульовано у Конституції України. У статті 54 зафіксовано, що «культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що

становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами».

Поряд з поняттям «архів» існує поняття «архівна справа». *Архівною справою* називають усе, що пов'язане з діяльністю архівів, під якою розуміють галузь життєдіяльності суспільства, яка охоплює наукові, культурологічні, правові й техніко-економічні умови відбору, експертизи цінності, опрацювання, зберігання архівних документів та організацію користування ними.

Знання про архіви, як і самі архіви, зародилися давно, але наукового характеру вони набули в країнах Західної Європи у XVII ст., а в Україні лише у XIX ст.

Архівознавство, як наука, має свою історіографію. У ній переважає думка про те, що термін «*архівна наука*» з'явився на початку XIX ст. Уважають, що його запровадив до наукового обігу архіваріус Домського собору баварського міста Вюрцбурга **Йозеф Антон Егг** у праці «*Теоретичні ідеї архівознавства*» (1804 р.). Це був той час, коли було підготовлено підґрунття для об'єднання розрізнених відомостей про архівну працю в одну наукову галузь знань. Це засвідчували практичні посібники з питань організації архівів та класифікації архівних документів, видання про архіви та реєстратури, бібліографічні переліки праць про архівні проблеми, що побачили світ у XVII-XVIII ст. у європейських країнах.

Слід зауважити, що до того фахівці вже послуговувалися терміном «*наука про реєстратури*». Сам термін «*реєстратура*» з'явився у XV-XVI ст. і означав сховище реєстрів, тобто, упорядкованих за абеткою книг офіційних або приватних записів, переважно вихідних документів, що трансформувалося в структурну частину установи, яка зберігала вхідні і вихідні документи, а надалі в архів діючої установи.

Фактично термін «*архівна наука*» виник у другій половині XVIII ст. у Німеччині за аналогією до терміну «*наука про реєстратури*» або

одночасно з ним. Загальну теорію архівознавства Й.А. Егг розумів як учення про те, як зберігати та упорядковувати документальні зібрання. Незабаром цей термін поширився у Європі (Ф. Бранд).

Починаючи з другої половини XIX ст., обґрунтовувалося зародження нових субдисциплін архівної науки, а саме: «*архівознавство кінофотофонодокументів*», «*архівософія*», «*архів економія*» тощо. Остаточне визнання у XIX ст. існування нової самостійної історичної дисципліни архівознавства в європейській історіографії пов'язано з ім'ям французького історика-архівіста, палеографа професора Сорбони **Шарля-Віктора Ланглуа** (1863-1929). У своїй праці «*Наука про архіви*» (1895 р.) він розглянув історію розвитку архівознавчої думки, результатом якої стало оформлення нової історичної галузі знань. Для визначення цієї галузі знань він запропонував термін «*архівістика*» і розумів її як науку, що вивчає економічні та теоретичні питання організації архівів, їхню історію, дає їм порівняльний аналіз та веде списки сховищ, знайомить з довідковим апаратом. З огляду на не розробленість багатьох аспектів нової історичної дисципліни він констатував перебування архівної науки у «*стадії дитинства*».

Про «зародковий стан» архівної науки у США в 1912 р. висловив думку американський історик-архівіст **Уолдо Гіффорд Лілланд**.

Найактивніші пошуки визначення змісту поняття про архівну науку та її завдань припали на *міжвоєнний період*. У окремих країнах за поняттям про архівну науку закріплювався другий термін – «*архівістика*», чим закладалися різночитання і неузгодженість щодо змісту поняття.

Для визначення архівної науки застосовувалися різні терміни: «*архівознавство*», «*архівістика*», «*архівологія*», «*архівономія*». При цьому термін «*архівістика*» мав у різних країнах дещо відмінний зміст:

- а) аналог терміна «*архівознавство*»;
- б) одна з дисциплін науки про архіви;
- в) галузь діяльності, об'єктом якої є архіви та архівні документи;

г) узагальнююче поняття щодо термінів «*архівознавство*» та «*архівна справа*» в їх єдності.

Термін «*архівознавство*» так само мав різні тлумачення:

а) самостійна наука;

б) дисципліна, що вивчає історію та організацію архівів у складі архівістики;

в) дисципліна, що включає документознавство, археографію, історію державних установ.

У 20-х роках ХХ ст. поряд з поняттям «*архівістика*» дедалі частіше стали вживати термін «*архівознавство*», який означав не лише прикладне, але й теоретико-методологічне призначення цієї галузі знань. У процесі розвитку науки про архіви неодноразово ставилося питання про її самостійність та належність до певного класу наук. Поступово зміст терміну «*архівознавство*» еволюціонував від допоміжної історичної дисципліни, спеціальної галузі історичної науки (70-ті роки ХХ ст.) до самостійної системи знань, комплексної науки про архівну справу.

Узагальнення історичного досвіду формулювання визначення поняття архівної науки дозволяє вважати *архівознавство*:

- системою знань про документальну пам'ять людства,
- історичною за своєю природою та універсальною за характером комплексною наукою про архіви та архівні документи, що розробляє теоретичні, правові та методичні питання архівної справи,
- досліджує типово-видовий склад та інформаційний потенціал архівної спадщини і питання доступу до архівної інформації,
- вивчає історію архівів та архівознавства.

На рубежі ХХ-ХХІ ст., в умовах формування інформаційного суспільства, з'явилися нові тенденції в розумінні архівознавства. Зокрема, корективи вніс розвиток електронних технологій, поставивши на порядок денний адаптацію засобів обліку та доступу до електронних документів.

Архівознавство – це наукова система, яка вивчає історію, теорію і практику архівної справи, її правові та економічні засади, архівний менеджмент та інформаційні системи, принципи формування і використання архівного фонду, технологію зберігання та реставрації документів.

Предметом архівознавства є тенденції та закономірності становлення й розвитку архівної справи, наукові принципи роботи з документами, експертизу їхньої цінності, класифікації, відбору для зберігання, технології опрацювання і організації користування документами. Теоретичне осмислення цих проблем, вироблення методик їхнього вирішення є головним завданням архівознавства.

Об'єктами архівознавства є система архівних установ, документальні ресурси на паперових та інших носіях, органи управління архівами, науково-дослідні заклади. Архівознавство стало наукою завдяки тому, що спирається на загальнонаукові і специфічні методи дослідження. Сукупність цих методів і основоположних принципів науковості, історизму, об'єктивності та всебічності становить **методологічну основу** архівознавства.

Розглянемо докладніше основні методи та принципи архівознавчого дослідження. Його підґрунтям є загальна теорія історичного пізнання, що користується універсальними методами **наукового аналізу і синтезу**, які дозволяють досліджувати структуру архівного фонду, аналізувати всі його елементи, ідентифікувати документи. Водночас за допомогою синтезу роблять узагальнюючі висновки і теоретичні викладки.

Пріоритетним методом архівознавства є **історичний**, який разом з логічним уможливорює ґрунтовне дослідження витоків і розвитку архівної справи, виявлення основних етапів формування архівної системи, виокремлення внеску провідних архівістів в архівну науку і практику, аналіз впливу конкретно-історичних чинників на стан і характер архівної галузі.

Важливу роль відіграють *ретроспективний* та *порівняльний* методи. Перший дає змогу відштовхнутися від сьогодення і поступово зануритися у архівну минувшину, виділяючи при цьому найхарактерніші риси і тенденції для кожного етапу архівного будівництва, закономірності розвитку архівознавчої думки. Завдяки порівняльному методу вдається реально порівняти нові і старі знання, архівні технології, виявити приріст наукових знань і прогресивні методики опрацювання архівних фондів, модернізацію технологій їхнього зберігання і використання.

Вивчення документів, як одне з найважливіших завдань архівознавства, найчастіше вдається до методів історичного джерелознавства: *наукової евристики, класифікації і критики джерел, їх ідентифікації тощо.*

У теперішній час в архівознавстві застосовують *методи конкретно-соціологічних досліджень, статистично-математичного опрацювання матеріалів* із застосуванням комп'ютерної техніки та новітніх інформаційних технологій.

Однак жоден з названих методів не є універсальним і не може абсолютизуватися. Оптимальних результатів досягають за умови комплексного використання багатьох або й усіх методів, віддаючи перевагу тим, які найповніше відбивають специфіку дослідження, його проблематику та дослідницькі завдання.

Усі компоненти архівознавства, насамперед, історія, теорія і практика архівної справи, ґрунтуються на принципах науковості, історизму, об'єктивності та всебічності. Послідовне дотримання всіх цих принципів, які є своєрідними правилами для дослідника, гарантом правдивого висвітлення будь-якої архівознавчої проблеми. Принцип *науковості* застерігає від описовості, фактографічності, кон'юнктури та заідеологізованості. Неодмінною умовою успішного архівознавчого дослідження є постійне дотримання принципу історизму. Він орієнтує дослідника на необхідність ґрунтовно з'ясовувати, як і коли виникло те чи

інше явище в архівній галузі, які основні етапи у своєму розвитку воно пройшло, чим стало нині або які уроки для сьогодення випливають з минулого. Саме цей принцип вимагає від дослідника глибоко занурюватися у конкретно-історичні умови, в яких розвивалась архівна справа, уникати будь-яких проявів модернізації історичного процесу.

Важливе значення має принцип **об'єктивності**. Як відомо, об'єкти джерелознавчого і архівознавчого дослідження мають об'єктивний характер, але позначені суб'єктивізмом, оскільки створені людьми. Документи, що передаються на зберігання в архіви, в т. ч. й законодавчі акти, міжнародні угоди, є продуктом діяльності чи творчості конкретної людини або групи людей. Отже, фактор суб'єктивності присутній в самому об'єкті пізнання, і це мусить враховувати дослідник. У ролі суб'єкта, щодо об'єкта вивчення, виступає сам дослідник, що неминуче відбивається на його оцінках подій, явищ та осіб. Досягти об'єктивності можна лише тоді, коли дослідник враховує всі точки зору на ту чи іншу подію, співставляє їхню аргументацію, будує і доводить оптимальні версії.

Принцип об'єктивності передбачає **всебічність** дослідження, що має бути нормою всіх етапів пізнання: від пошуку, відбору і вивчення джерел та літератури до реконструкції на їхній основі подій і явищ в архівній галузі. Всебічність дослідження застерігає від упереджених схем, односторонніх оцінок, замовчування подій.

Отже, усі компоненти архівознавства, насамперед, історія, теорія і практика архівної справи, ґрунтуються на принципах *науковості, історизму, об'єктивності та всебічності*. Сукупність цих методів і принципів становить **методологічну** основу архівознавства.

2. Становлення та розвиток архівознавства як науки у європейському просторі

Зародження архівознавства, як наукової галузі знань, на теренах Європи пов'язане з осмисленням необхідності наукового забезпечення практичної діяльності архівів. Уже стародавні храмові архіви мали елементарний пошуковий апарат до документів та первісні системи класифікацій. Архівні документи (з будь-якою матеріальною основою) спершу зберігалися поряд із храмовими реліквіями, казною, книгами, згодом – із документами реєстратури і потребували спеціальних правил обліку і зберігання. Обов'язки особи, на яку покладалися опікування архівними документами, спершу зводилися до забезпечення їх обліку та зберігання як цінних свідчень.

Про оформлення правил роботи з архівами у Європі відомо з початку XIV ст. З плином часу стрімке накопичення у сховищах документів та поступове розширення доступу до них зумовило потребу розроблення наукових засад їх архівного описування, обліку, класифікації, забезпечення збереженості, організації використання.

Перші праці, присвячені цій проблемі, були створені у Німеччині, Англії та Італії (часто не фаховими архівістами, переважно правниками, яким було доручено опікуватися архівами) вже у XVI-XVII ст. Найбільш ранніми письмовими настановами до організації архіву, першою спробою теоретичного осмислення призначення реєстратури вважають опубліковану в Гейдельберзі працю **Якоба фон Раммінгена «Про реєстратуру, її будову та управління»** (1571 р.), завдяки якій його називають **«батьком архівної науки»**. Ключову функцію реєстратури-архіву Раммінген вбачав у задоволенні практичних потреб державного управління та судівництва, оскільки лише там можна зберегти важливі акти та документи. В структурі установи відводив їй місце поряд із канцелярією, судовою палатою і казначейством.

У 1610 р. в Англії правником, архівістом і вченим **Артуром Егардом** було сформульовано розуміння загроз архівам і вимоги до їх описування, класифікації та організації зберігання. До кваліфікаційних

характеристик архівіста він відносив володіння англійською та французькою мовами, акуратність у поводженні з документами, заборону на будь-які позначки в них.

Питання доступності архівів у XVII ст. порушив венеціанський вчений **Балтазар Боніфацій**. На його переконання архівістами могли бути лише освічені, кваліфіковані та сумлінні люди. До проблеми юридичної природи архіву звернувся **Агасфер Фритш** у праці *«Юридичний трактат про архів і канцелярію»*. На його переконання створювати архіви могли лише кайзер та імперські міста. Документи недержавних архівів та приватних осіб автор розглядав лише як докази.

До ранніх спроб класифікації архівів належить праця **Георгу Аебетліну** *«Настанова до мистецтва реєстратури»*, (1669 р.). Новаторство останнього полягало в відокремленні архіву від реєстратури. Ідею зв'язку архівних документів із установами, в діяльності яких вони утворилися, поклав в основу своєї класифікації **Якоб Бернар Мультц фон Обершонфельд** (*«Про право канцелярії та архіву»* (1692 р.)).

Загалом усі праці розглядали архів у складі реєстратури. А спонукальним мотивом їх створення була практична необхідність упорядкування документів завершеного діловодства з метою зберігання для державних потреб. Це були перші несвідомі кроки народження архівної науки, яка отримала назву *реєстратурознавство*.

Таким чином, було накопичено певний досвід вивчення та класифікації архівних документів, узагальнений правником архівістом зі Страсбурга **Якобом Венкером** у вигляді методичних рекомендацій щодо упорядкування та обладнання муніципальних архівів у Страсбурзі та бібліографії з питань реєстратур і архівів XVII ст. Його видання визнається як перша архівна бібліографія.

Проблема архівів продовжувала розроблятися і в XVIII ст. Так, наприклад, німецький архіваріус **Філіпп Ернст Шнісс** порушив питання про відкриття архівної інформації для наукового використання,

розширення доступу до архівів. Він також наполягав на необхідності спеціальної освіти у архівістів.

У 1779 р. вийшла праця *М. Мар'є «Трактат про архіви»*. Стан сучасних йому архівів він характеризував як «хаос» і запропонував спосіб упорядкування архівів. В основу класифікації ним було обрано не територіальний, а предметно-логічний принцип.

Позитивом стало розроблення тематичного каталогу для наукового використання документів, наукової форми описання документів та детальної схеми генерального опису. Праці з проблем архівів, що з'явилися в другій половині XVIII ст., не лише торкалися важливих практичних потреб архівів, але й, висуваючи вимоги до роботи архівістів, наближали відкриття професійних шкіл архівістів. Первістком теоретичних досліджень у той час можна вважати звернення до термінологічних аспектів архівної справи.

У наступному XIX столітті поширення в науковому обігу набуло поняття «**архівна наука**», запроваджене архіваріусом Домського собору з Вюрцбурга *Йозефом Антоном Еггом*. Одна із рецензій на його книгу «*Теоретичні ідеї архівознавства*» констатувала, що «*нарешті з'явилася архівна теорія*».

До усвідомлення необхідності розроблення теоретичних засад архівної науки, розвитку її понятійного апарату спонукав, з одного боку, накопичений в європейських країнах досвід, з другого – потреби в забезпеченні навчальної діяльності спеціальних навчальних закладів: Школи хартій у Парижі, Архівної школи в Мюнхені та ін. Лідерами в цьому питанні були німецькі, австрійські та французькі архівісти.

Початок наукового осмислення історії та принципів функціонування архівів, оформлення архівознавства у спеціальну дисципліну символізували фундаментальні праці німецьких (*Ф.Й. Бранд*, *Франц фон Леєр*), французьких (*Габрієль Рішу*, *Еме Луї Шамполіон-Фіжак*) та австрійських (*Йозеф Александр фон Гелферт*) авторів. Тоді ж

ними було започатковано публікації, присвячені розвитку архівної науки в тій чи іншій країні Європи. Прикладом може слугувати праця німецького історика **Франца фон Лесера** «*Німецьке архівознавство*» (1890 р.).

Епохальне значення для конституювання науки про архіви мала праця доктора історії **Шарля-Віктора Ланглуа** «*Наука про архіви*» (1895р.). Важливу місію архівістів він вбачав у розширенні доступу до архівної інформації через створення якісного пошукового інструментарію, розроблення стандартів описування, позитивного значення надавав ідеї централізації архівів. Учений вперше поставив питання про необхідність заснування, задля забезпечення поступу архівної науки, спеціального наукового періодичного видання. Загалом він не лише констатував існування такої історичної дисципліни, як архівознавство, а й окреслив напрями його розвитку на перспективу.

Практичні питання організації архівних фондів, у т.ч. експертизи цінності, класифікації та описування архівних документів розглядалися в праці голландських архівістів **С. Мюлера, Й. Фейта, Р. Фруїна** «*Настанови з класифікації та описування архівів*» (1898 р.). Видання було перекладено на кілька мов.

На початку ХХ ст. *функції «обслуговування»*, що були притаманні архівній науці на її емпіричному рівні, з часом почали витіснятися *функціями пізнання, осмислення, продукування нових знань*. У найближчому наближенні до сучасного завдання архівознавства викристалізувалися в міжвоєнний період. Такий підхід демонстрували праці німецьких та італійських архівістів. Найбільшої активності архівознавчі дослідження досягли у 20-х – на початку 30-х років ХХ ст., коли в більшості європейських країн на тлі помітного розвитку архівної освіти та науки з'явилися фундаментальні видання з архівознавства (**С. Пістолезе, Ч.-Х. Дженкінсона, В. Романовського** та ін.), які узагальнювали теоретичні та практичні аспекти архівної системи, формували його понятійний апарат. Розвитку архівознавчої думки сприяли

також періодичні видання, які активно почали створюватися в різних країнах.

Наступним, після голландських авторів, архівним бестселером стала праця **Ч.-Х. Дженкінсона «Підручник для архівної адміністрації, включаючи проблему архівів війни і утворення архівів»** (1922 р.). Завдання автора полягало у вивченні суті та характерних особливостей архівних документів з тим, щоб дійти певного фундаментального розуміння архівних принципів, які б дозволили уніфікувати процеси створення архівів майбутнього. Він висловився за аполітичність архівів. Значну увагу у роботі приділено фізичним та моральним загрозам архівів (відповідно – пристосовані приміщення та поспіх в опрацюванні архівних документів, що призводить до неправильного фондування) та вагомості експертизи цінності. Натомість задоволення потреб істориків та дослідників (підготовка документальних публікацій, путівники і довідники) Дженкінсон відносив до другорядних обов'язків. Важливість архівних документів автором вбачалася у неупередженості та формальній достовірності інформації, що міститься в них. Питання формальності достовірності він пов'язував із потребою з'ясування фальсифікацій.

У 1928 р. з'явилася фундаментальна праця італійського архівіста **Еудженіо Казанови «Архівістика»**. В основу видання було покладено тексти лекцій. Тривалий час вона слугувала підручником в італійській архівній науці. Важливе теоретичне значення мав розділ, присвячений науковим засадам архівістики. Під час організації документів архіву автор рекомендував дотримуватися принципів походження та територіальності. Е. Казанова висловлювався за широку загальну і наукову освіту архівістів. Набуття ними технічних навичок у процесі практичної роботи.

Наступного року вийшла книга **Казимежа Конарського «Новітня архівістика польська та її завдання»** (1929 р.). Не знаходячи нових проблем, автор зосередився на загальній характеристиці архівів та питаннях розуміння поняття «фонд», класифікації документів, створення

довідкового апарату до архівних зібрань і подав у додатках словник найпоширеніших архівних термінів.

Значний вплив на розвиток архівної науки у міжвоєнний період мала праця **Адольфа Бреннеке** «*Архівна наука*» (1953 р). Видання базувалося на прочитаних автором лекцій упродовж 30-40-х років. У публікації подано розлогий історіографічний огляд історії архівознавчої думки в Європі від XIV ст. Найбільшу увагу автор приділив поясненню принципу походження. А. Бреннеке також розробив модель класифікації та систематизації структур архівних систем в історичному контексті, що відповідала певним формам управління.

Після завершення Другої світової війни відновилися архівознавчі дослідження. А в 1951 р. у Парижі з ініціативи гендиректора архівів Франції **Шарля Бребана** було відкрито унікальні за своїм характером *Міжнародні архівні курси*.

Серед актуальних напрямів дослідження продовжують існувати теми історії архівної справи, питання методичного і наукового забезпечення діяльності архівів та інші теоретико-методологічні проблеми. Так, важливе значення для розуміння поняття «архівний фонд» мала праця **Іва Перотена** «*Адміністрація й три віки архівів*» (1961 р.). Загалом дана публікація актуалізувала проблеми удосконалення архівної термінології. Новим словом у архівознавстві стала оприлюднена в 1971 р. доповідь групи з вивчення інформатики, очолювана **Франсуа Бюркаром**. Доповідь містила результати вивчення питання про залучення методів інформатики до процесів комплектування архівів і використання архівної інформації та рекомендації щодо оптимізації архівних технологій з допомогою цих методів. Вона сприяла переконанню архівістів у великих перевагах використання комп'ютерів в архівній справі. Проблему комп'ютеризації та новітніх типів довідкового апарату досліджував **Мішель Дюшен** (1986 р.).

Загалом упродовж понад трьох століть архівознавча думка пройшла шлях від вироблення методів і способів зберігання та класифікації

документів у працях авторів XVI-XVII ст., формулювання вимог до «кваліфікаційних характеристик» архівіста у XVII-XVIII ст. до розуміння появи самостійної науки на початку XIX ст. та розвитку її теоретичних засад у працях перших архівознавців.

Появою фундаментальних праць, переважно лекцій, апробованих у студентських аудиторіях різних країн, позначені 1920-1930-ті рр. Авторами цих робіт були фахові архівісти, знані вчені, що поєднували практичний досвід із викладанням фахових дисциплін у вишах. Спільною особливістю таких праць було ігнорування досвіду архівістів тодішнього СРСР. Натомість радянські науковці демонстрували зацікавленість працями іноземних архівістів, у періодичних виданнях друкувалися переклади найважливіших статей та історіографічні огляди, а фундаментальні праці Х. Дженкінсона, Е. Казанови та ін. було перекладено й видано під грифом «для службового користування».

3. Українське архівознавство: основні періоди та етапи розвитку.

Формування та розвиток архівної науки в українських землях у різні часи відбувалися під впливом європейської та американської теоретичної думки, поступово набуваючи особливих рис і власного «іміджу». Вони пов'язані як з історичними умовами, у яких закладалися підвалини українського архівознавства, так і з науковою діяльністю представників цієї галузі знань. Конститування архівознавства (архівної науки, науки про архіви) як наукової галузі знань та навчальної дисципліни в країнах Європи пов'язують з кінцем XIX – початком XX ст. Дещо пізніше формування архівної науки почалося в Україні.

У дисциплінарній історії української архівної науки можна виокремити чотири періоди:

I період - 1917-1931 рр. – «золота доба»;

II період - 1931-1938 рр. – доба ідеологізації;

ІІІ період - 1939-1990 рр. – «доба централізації й обмежень»;

ІV період – 1991 р. – відродження національних традицій та інституційного розвитку.

Підґрунтя розвитку українського архівознавства було закладено діяльністю губернських учених архівних комісій (Таврійської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської) щодо збирання, упорядкування й публікації архівних документів, з якими тісно пов'язані імена корифеїв історичної науки: М. Іванишев, В. Іконников, І. Каманін, Д. Яворницький та ін. Могутній імпульс розвитку архівознавчої думки, спрямування її в реформаторське русло дали ХІ та ХІІ Археологічні з'їзди у Києві (1899 р.) та Харкові (1902 р.).

Широко обговорювана на з'їздах ідея архівної реформи стимулювала розроблення проекту Археологічного інституту в Києві – багатoproфільного навчального закладу для підготовки археологів, мистецтвознавців, бібліотекарів, архівістів. Ішлося про широкий культурологічний підхід до підготовки спеціалістів, спроможних описати, зберегти й інкорпорувати національну культурну спадщину в інформаційні ресурси світового масштабу.

Першим періодом, часом конституювання українського архівознавства, як науки, були 1917-1931 рр. – час розроблення концепції та моделі організації архівної справи, теоретико-методичних засад обліку, описування, зберігання архівних документів та використання інформації, що міститься в них, започатковано науково-інформаційну діяльність, здійснено спроби створення перших науково-дослідних і навчальних закладів та заснування фахових журналів, розпочато співпрацю з зарубіжними фахівцями. Цей період можна вважати *«золотою добою»* української архівної науки, однак, нерівномірність її поступу та специфіка, пов'язана зі суспільним розвитком, зумовлює виокремлення в межах окресленого періоду *двох етапів*.

Першому етапу (вересень 1917 р. – грудень 1922 р.) притаманне:

- усвідомлення архівної справи важливою ланкою культурного будівництва,
- розуміння значення архівів як скарбниці історичної пам'яті, однієї з гарантій духовного розвитку нації,
- чинника державотворення.

Розбудова української державності в умовах Української революції актуалізувала потребу вивчення національної історії. У зв'язку з цим першочергового значення набували проблеми впорядкування музейної, бібліотечної, архівної справи, вирішення яких було неможливим без розвитку науки і започаткування підготовки кадрів для архівних установ. Поряд із суто практичною діяльністю – рятуванням архівної спадщини невеликими колективами перших органів державного управління у галузі архівної справи розроблявся проект архівної реформи, спрямований на створення Національного архіву, розширення доступу до архівної інформації, видання спеціального археографічного часопису, заснування бібліографічної та археографічної комісій з гуртками при них, укладання реєстру документів українського походження в російських архівах.

Розроблення моделі організації архівної справи та концепції Національного архіву складали наскрізну проблему всіх цих органів управління архівною справою. Загалом діяльність державних органів управління архівною справою у 1917-1922 рр. (як національних, так і радянських) була переважно орієнтована на практичні завдання архівної справи, ніж на розвиток архівної науки. Однак у цей час було зроблено перші кроки щодо створення національної системи підготовки архівістів. Подальший розвиток мали й закладені основи зведеного реєстру архівної спадщини (в т.ч. україніки у закордонних архівах).

Другий етап. Зі створенням у січні 1923 р. Центрального архівного управління та підпорядкуванням його ВУЦВК пов'язаний початок *другого етапу* розвитку архівознавства (січень 1923 – жовтень 1931 рр.). Таке підпорядкування центрального органу управління архівною справою, з

одного боку, гарантувало державний патронат розвитку архівознавства, з другого – спричинило проблему державного замовлення науці, що певною мірою визначило її переважно практичний характер, а згодом – її повну ідеологізацію. Ключовим напрямком діяльності українських архівних установ, що вимагав наукового забезпечення, були класифікація і систематизація архівних документів. Архівознавчі дослідження – як теоретичні (вироблення понятійного апарату, розроблення наукових принципів класифікації, описування архівних документів, використання архівної інформації, вивчення історії архівної справи та архівних установ, хіміко-біологічні дослідження), так і прикладні (класифікація та описування архівних документів, науково-методичні засади експозиційної діяльності тощо), що викладалися в інструкціях, методичних посібниках, на сторінках архівної періодики, спрямовувалися на задоволення практичних потреб діяльності архівів.

Водночас в окремий напрям архівознавчих досліджень виокремилась історія архівів та архівної справи. Становлення цього напрямку у середині 20-х рр. характеризувалося увагою до давніх періодів історії архівістики, активним розробленням історії архівної справи регіонів та архівних установ, наголошенням національних особливостей розвитку архівістики в Україні. Загалом у 1925-1931 рр. започатковувалися основні напрямки дослідження історії архівної справи, а історичні студії набували важливого значення серед архівознавчих досліджень і мали не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки відображали склад і зміст фондів архівів, фіксували важливі статистичні дані. Важливе значення мало започаткування центральних архівознавчих видань (*«Архівна справа»*, *«Радянський архів»*). Упродовж другої половини 20-х рр. було закладено засади науково-методичного забезпечення процесу підготовки кадрів для архівних установ. Підручник В. Романовського з архівознавства з великим історичним розділом був першим не лише в Україні, а й у СРСР. Істотним чинником поступу

архівної науки була багатовекторність взаємозв'язків архівних установ з науковими інституціями, навчальними закладами, громадськими організаціями.

Другий період. Початок *другого періоду* розвитку українського архівознавства пов'язаний з II Всеукраїнським з'їздом архівних робітників (Харків, 29 листопада – 4 грудня 1931 р.), результатом якого стало тотальне запровадження марксистсько-ленінської ідеології в архівній справі та архівознавстві, що спричинило перегляд усталених принципів класифікації та основних понять архівознавства. Ідеологізація гальмувала розроблення теоретичних аспектів архівної науки та зосереджувала увагу на технічних питаннях діяльності архівів. Диктат Москви щодо основних напрямів розвитку архівної науки фактично нівелювало поняття *«українське архівознавство»*. Тотальна ідеологізація як провідна тенденція цього етапу тісно пов'язувалась із запереченням спадщини попередніх поколінь і суперечила сутності науки як пошуку об'єктивного знання. Розпочата чистками та оголошена на II Всеукраїнському з'їзді архівних робітників боротьба з *«буржуазною археографією»*, *«веретенниковщиною»*, *«техніцизмом»* переросла у війну, що призвела не лише до розгрому кращих кадрів ЦАУ УСРР, а й до замовчування їхніх наукових здобутків або визнання їх політично шкідливими. Переведення архівознавства на марксистські позиції вплинуло на тематику і принципи історичних досліджень у галузі архівної справи. Пріоритетним стало вивчення історії сільських архівів, архівів фабрик і заводів, типовим явищем стало тенденційне висвітлення історії радянського архівного будівництва. Заміна методології диктувала певні стереотипи, нівелювала особистісні оцінки, стримувала творчий пошук. Моральне та фізичне винищення впродовж 1931–1937 рр. представників *«буржуазного архівознавства»* за результатами *«чисток»* і штучних звинувачень, повна ідеологізація архівної справи на тривалий час загальмували розвиток архівної науки в УСРР.

Загалом упродовж 1917-1938 рр. архівна наука в Україні пройшла шлях від розроблення науково обґрунтованої прогностичної моделі організації архівної справи до звинувачень у шкідництві, від формування школи українського архівознавства з центрами у Києві й Харкові, науковими лідерами В. Романовським та В. Веретенниковим, чітко виробленою дослідницькою програмою, орієнтованою на врахування національних особливостей і творче використання зарубіжного досвіду, та освітніми функціями до повного її знищення, від формули «аполітичності» до ідеологізації всіх напрямів діяльності архівних установ. При цьому тенденція «єднання архівів і науки» поступово змінювалась орієнтацію на зв'язки з громадськістю, зрештою – залежністю від партійних вказівок.

Третій період. З підпорядкуванням у 1939 р. архівних установ НКВС почався *третій період* розвитку української архівної науки («доба централізації і обмежень»). Глобальна інтеграція архівів у тоталітарну систему, посилення партійно-державної диктатури спричинили стагнацію українського архівознавства, втрату провідних науковців, переорієнтацію археографічної діяльності архівів, яка фактично витіснила архівознавчі дослідження, на використання архівної інформації в оперативних, політичних цілях. Тим самим наукові основи архівознавства підмінялися тенденційно трактованою методикою едиційної археографії, архівна наука витіснялася на периферію історичних досліджень і зводилася до розроблення правил та інструкцій.

Катастрофою (з точки зору невідновних втрат матеріальних, інформаційних і людських ресурсів) для долі українських архівів стала німецько-радянська війна. Архівознавчі дослідження практично припинилися. Відновлення роботи архівних установ, повернення їхніх фондів з евакуації розпочалися після звільнення окремих територій України. Нормалізація діяльності архівів потребувала їхнього забезпечення кваліфікованими спеціалістами, розроблення методик архівних технологій. У 1944 р. центром підготовки кадрів для архівних

установ України став Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка. Тут було відкрито кафедру архівознавства (згодом – архівне відділення), куди незабаром переведено архівну аспірантуру при ЦДІАУРСР у Києві. З 1947 р. почав виходити *«Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР»*, який тривалий час залишався єдиним друкованим органом архівної системи. Одночасно з центральним галузевим друкованим органом видавалися периферійні журнали, на сторінках яких вирішувалися науково-методичні проблеми, тиражувалися науково-методичні документи для забезпечення ними міських та районних архівів. Тим самим було реанімовано архівну періодику. Підпорядкування у 1961 р. Архівного управління республіки Раді Міністрів УРСР завершило *«добу НКВС»* в архівістиці та вселило сподівання на позитивні зміни в організації його діяльності. З'явилися паростки нових поглядів, що полягали в обережній спробі відзначити спадкоємність в українській архівній науці. Поступу архівознавчої думки сприяли започатковані Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР та Інститутом історії АН УРСР республіканські конференції з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. Архівна справа продовжувала залишатися під партійно-державним контролем, провідником якого було Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР. 1970-ті роки позначені посиленням диктату в тематиці й формах використання архівної інформації. Нагляд за діяльністю архівних установ з боку партійно-бюрократичного апарату не сприяв формуванню творчої атмосфери у галузі. Партійним керівництвом архівознавство розумілось як другорядна вузькоспецифічна дисципліна. Спроби створення у 1970-х рр. філії Всеросійського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи у Києві не мали успіху. Найпомітнішою архівознавчою працею цих років була монографія О. Мітюкова, в якій уперше у вітчизняній історіографії узагальнювалися фактичні відомості про розвиток архівістики в 1917–1973 рр.

Однак поодинокі праці та кілька захищених кандидатських дисертацій не свідчили про активізацію архівознавчих досліджень. До кінця 80-х рр.. розвитку набув лише біографічний напрямок.

Четвертий період. Проголошення у серпні 1991 р. державної незалежності України, нова хвиля національно-культурного відродження, демократизація країни, її входження у світове співтовариство започаткували **четвертий**, сучасний період розвитку архівознавства. Він пов'язаний з потребою суспільства і держави у новому осмисленні долі архівів, значення історико-архівознавчих, джерелознавчих та археографічних досліджень, з прийняттям Закону України «Про національний архівний фонд і архівні установи» (1993 р.), з реформуванням архівної системи в Україні, її демократизацією. Важливою віхою в розвитку архівознавства є заснування *Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства* (1994 р.), координуючого центру архівознавчих досліджень. Помітними подіями в житті архівів були наукові конференції «Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи» (листопад 1996 р.), «Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921 рр.)» (жовтень 1997 р.), заснування нових часописів: «Студії з архівної справи та документознавства», «Константи», «Пам'ятки» та ін.

4. Джерельна база та історіографія українського архівознавства.

Відомо, що архівознавство має власну багату і різноманітну джерельну базу, завдяки чому воно й стало окремою науковою системою. **Джерельна база** архівознавства охоплює загальноісторичні та спеціальні архівознавчі джерела. Основний масив їх становлять історичні джерела, які набувають архівознавчого характеру внаслідок специфіки пізнання:

1) нормативні акти та інші документи державних органів і владних структур, політичних партій, громадських і релігійних організацій,

творчих спілок, пов'язані із заснуванням архівів, визначенням їхнього профілю і структури;

2) праці, промови і виступи державних і громадських діячів з питань архівної політики, діяльності архівних установ;

3) масові джерела, насамперед, матеріали преси, найрізноманітніші довідники. Серед них пріоритетними є матеріали архівної періодики, зокрема журнали «*Архівна справа*» (1926-1931 р.), «*Радянський архів*» та ін. На сторінках періодики висвітлювався досвід роботи архівних установ, подавалася інформація про нові надходження, спорудження архівосховищ і архівних комплексів;

4) інструктивні та довідково-інформаційні матеріали органів та установ архівної сфери;

5) наукові праці з історії, теорії та організації архівної справи, матеріали науково-практичних конференцій;

6) мемуари, спогади, щоденники і листування істориків, архівознавців та архівних працівників.

Архівознавство, будучи порівняно молодого наукою, має широку **історіографію**. Історія українського архівознавства тісно пов'язана з традиціями Києво-Могилянської академії, університету Святого Володимира та Київської археографічної комісії (1843-1921 рр.), київської, харківської та львівської наукових історичних шкіл. Збирання давніх актів, підготовка і публікація «*Архива Юго-Западной России*» (1858-1914 рр.), «*Актів, относящихся к истории Западной России*» (1844-1853 рр.) супроводжувалися розробленням теоретичних та методологічних питань архівістики. Наголос було зроблено на джерелознавчі та археографічні аспекти архівної справи. Відпрацьовувалися методики пошуку, відбору, оцінки, описування давніх актів, принципів їх публікацій, вироблялися підходи до понятійно-категоріального апарату архівознавства. Біля витоків української архівістики стояли видатні вчені, як **М. Максимович, М. Костомаров, М. Іванишев, В. Антонович** та ін.

Вагомий доробок дореволюційної історіографії історії архівної справи складають праці, присвячені історії створення та діяльності Центрального архіву давніх актів у Києві, першою з яких стала стаття **І. Каманіна «Киевский центральный архив (1852-1880)»**. Автор відзначав особливу роль Київської АК, зокрема, її діловода (згодом головного редактора) М. Іванишева у відкритті Архіву для давніх актових книг у Києві. Проаналізувавши діяльність архіву майже за 30 років, склад документів архіву, наукову значущість актових книг, які зберігалися і вивчалися у ньому, І. Каманін наголошував, що *«практичне значення архівів падає, а наукове з кожним роком зростає. Недалеко той час, коли відповідно науковим цілям зміняться і положення цих закладів і програма їх діяльності»*. На діловодних документах ЦАДА базувалася його історична розвідка **«Киевский центральный архив для древних актовых книг губерний киевской, Подольской и Волынской в течении протекших 50 лет его существования»**. Почин науковця підтримав **О. Левицький («К истории учреждения Киевского и других центральных архивов»)**. Заснування Київського центрального архіву він тісно пов'язував з історією (архівами) земських і міських судів (судових установ литовсько-польської доби).

Історію архівів Львова вивчали львівські архівісти **О. Бальцер, К. Бадецький, Б. Барвінський, К. Соханевич, О. Чоловський**. Створення історичного архіву у Харкові стимулювали дослідження архіву Малоросійської колегії (переданого з Чернігова до Харкова в 1880 р.). Першим у цьому напрямку став **П. Єфименко**. Вагомим кроком у дослідженні історії архіву Малоросійської колегії стала публікація **Д. Багалія «Заметки об архиве Малороссийской коллегии, находящемся при Историко-филологическом обществе Харьковского университета»**. Історію архіву Генерального військового суду досліджував **В. Мякотин («Архив генерального войскового суда»)**. Наприкінці XIX ст. посилювався інтерес до джерел з історії архівної справи. На сторінках *«Киевской*

старини» було опубліковано лист малоросійського генерал-губернатора графа І. Салтикова до малоросійського губернатора Я. Бакуринського від 27 жовтня 1797 р. *«О приведении в порядок всех разбросанных по всей Малороссии архивов разных присутственных мест»*. У листі йшлося про заходи вищої адміністрації в Україні щодо збереження архівів після закриття намісництв і зосередження їх у Чернігові з побудовою спеціального приміщення для їх зберігання.

Важливе місце в історіографії історії архівної справи посідає праця архіваріуса Московського архіву Міністерства юстиції **М. Оглоблина** *«Провинциальные архивы в XVII веке (Очерк из истории архивного дела в России)»*. Це дослідження спиралося на широку джерельну базу й засвідчило зростання інтересу не лише до історії окремих архівів і документальних зібрань, а й до управління архівами, способів зберігання та впорядкування документів в архівах, облаштування архівних приміщень. Вказуючи на досягнення в галузі архівної справи у XIX ст. (упорядкування архівів, складання описів і каталогів, публікацію архівних документів), автор підкреслював, що є ще чимало недоліків, до яких належить відсутність історії не лише архівної справи загалом, а й окремих архівних зібрань. М. Оглоблин здійснив ґрунтовний джерелознавчий аналіз документів, пов'язаних з історією архівів. Цінні спостереження дослідника стосувалися характеру діловодства у приказних канцеляріях та його впливу на формування архівів, склад і організацію останніх. Автор наголосив на фактах знищення старих справ в архівах XVII ст., яке мало великі масштаби. Верховна влада і місцева адміністрація, на його думку, не переймалися цим питанням, відтак не виробили на той час загальних правил щодо знищення старих справ.

В архівознавстві другої половини XIX ст. актуалізувалася проблема складання описів та інвентарів в історичних і відомчих архівах. Архівознавчим аспектам Литовської метрики присвячене дослідження **С. Пташицького** *«Описание книги актов Литовской метрики»*. У ньому

містилися загальні відомості про цей архів, його склад тощо. Продовжувачами дослідження історії Литовської метрики стали **М. Довнар-Запольський, В. Пічета, І. Якубовський та А. Бережков.**

Особливу увагу істориків другої половини XIX ст. привернули фамільні архіви. Аналізу складу та висвітленню історії формування і побутування фамільних архівів присвячені праці **О. Лазаревського.** Публікаціям документів з фамільних архівів передували короткі історії їхнього формування і міграції. Історію приватних архівів Правобережної України вивчали також польські історики-архівісти.

У другій половині XIX – на початку XX ст. активізувався інтерес до архівів церковного відомства: їх складу, змісту, умов зберігання документів, упорядкування церковно-історичних фондів. Вивчення історії церковних архівів стимулювала діяльність Комісії, створеної 1865 р. для розбору справ Синодального архіву. Крім опікування справами власне цього архіву, Комісія вирішувала питання впорядкування провінційних церковних архівів. Даний аспект став предметом досліджень **Ю. Крижановського «Киевская духовная консистория в XVIII веке».** Найбільших успіхів досяг історик церкви **В. Біднов**, який готував капітальну працю про історію православної церкви в Україні у XIV-XVIII ст. (**«Православная церковь в Польше и Литве»**), вперше звернувся до вивчення провінційних церковних архівів – консисторських, монастирських, духовних навчальних закладів.

Численні публікації з історії центральних, провінційних, приватних, станових архівів дали певний результат, склавши підґрунтя праць узагальнюючого характеру. Першою такою працею стало дослідження **В. Іконникова «Опыт русской историографии»**, в якому поєднано історичні та бібліографічні дані з історії архівів у Росії. Праця містила цінні відомості з історії архівів і документальних колекцій в Україні, матеріали з історії фамільних архівів.

Активізація діяльності науково-історичних товариств, губернських учених архівних комісій щодо збереження пам'яток старовини сприяла популяризації архівів. Програми збирання даних про архіви мали встановити стан збереженості історичних пам'яток, містили питання щодо умов та часу зберігання архівів, принципів систематизації документів. Вийшли друком цінні довідники з інформацією про архіви різних губерній. Характеризуючи склад архівів, особливості впорядкування та умови зберігання архівних справ на час обстеження архівосховищ, дослідники не зверталися до історії архівів, документальних зібрань. Вивчення історії архівів і архівної справи тоді не було пріоритетним. Попри це **Д. Самоквасов** у книзі *«Архивное дело в России»* подав, на підставі широкого кола історичних джерел, нарис історії архівної справи, що почасти торкався проблем архівної справи в Україні. Зводом документальних джерел з історії архівної справи стало видання Російського історичного товариства двотомника в 1916-1917 рр. *«Сборник материалов, относящихся до архивной части в России»* (1916-1917). Збірник містив багатий матеріал з історії архівного законодавства, включав положення, інструкції, правила, обіжники, що стосувалися архівів (у тому числі українських), матеріали про проекти архівних реформ.

Загалом у дореволюційній історіографії історія архівної справи в Україні розглядалася в загальноросійському контексті. Статті, монографії, публікації документів, присвячені історії архівної справи в колишній Російській імперії, давали неповні й уривчасті відомості про історію архівного будівництва в Україні.

Рубіжною віхою другого етапу стала Українська революція 1917-1920 рр. Воєнні та революційні події початку ХХ ст. спричинили руйнацію і знищення унікальних архівних зібрань. Основна увага архівістів зосереджувалася на збереженні архівних фондів, урятуванні їх від пограбувань і розпорошення. В архівознавчих працях приділялася увага

переважно питанням стану архівів і архівних фондів, умовам їх зберігання (*М. Обідний, М. Петров*).

Важливим етапом в історіографії історії архівної справи в Україні були 20-30-ті рр. ХХ ст. Праці відомих українських архівістів *В. Романовського, В. Барвінського, І. Крип'якевича, В. Міяковського* з історії архівної справи в Україні мають самостійну наукову вартість. Розширилися тематика й хронологічні межі історіографічних досліджень. Об'єктом архівознавчих студій стала історія архівної справи давніх періодів – Київської Русі, України другої половини ХVІІ ст. У дослідженнях акцентувалася увага на характерних особливостях розвитку архівної справи в різних регіонах України. З'явилися перші самостійні студії, які давали системне уявлення про історію архівної справи в Україні.

Важливою подією цього етапу стала публікація книги *В. Романовського «Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах»* (1927 р.), яка була першою узагальнюючою працею в українському архівознавстві, першим навчальним посібником. Тривалий час «Нариси» слугували підручником для архівістів. Архівознавча література 1920-1930-х рр. особливу увагу приділяла історії формування архівних фондів найбільших архівосховищ України. Так, В. Романовський у своїй праці *«Київський центральний архів давніх актів»* подав історичний екскурс про впорядкування архіву, розроблення методики описування актового матеріалу, проаналізував основні напрями діяльності архіву від часу його створення, акцентуючи увагу на науковій роботі. За редакцією В. Романовського 1929 р. вийшов збірник статей *«Центральний архів стародавніх актів у Києві»*, який містив характеристику фондів архіву, історію його заснування і діяльності. Ряд праць присвячувалася історії архівної справи Гетьманщини ХVІІІ ст. У статтях В. Романовського, В. Барвінського аналізувалися нововиявлені джерела до історії архівів центральних установ Гетьманщини. Продовжувачем дослідження історії церковних і монастирських архівів

став **П. Федоренко**. У рубриці *«Історія архівної справи і архівних установ»* журнал *«Архівна справа»* вмістив публікації з історії Дніпропетровського, Одеського, Харківського, Чернігівського, Полтавського крайових історичних архівів.

Цікаві факти з історії архівної справи на Правобережній Україні XVIII ст. висвітлив **О. Андріяшев** у публікації *«Перший архівар Брацлавського земського суду»* (1928 р.). Історія архівної справи на Полтавщині була темою публікацій директора Полтавського крайового історичного архіву **Ф. Герасименка**. Побіжний огляд історії архівної справи в Україні містив підручник *«Архівознавство»* за редакцією **Ф. Герасименка**. У розділі *«Короткі відомості з історії архівної справи в колишній Росії, РСФРР і на Україні»* автори, керуючись ученням про соціально-економічні формації, класи та класову боротьбу, висвітлили еволюцію архівів, починаючи від *«доби розкладу феодалізму»*.

Характерними рисами архівної справи *«за капіталізму»* визнавалися реформування, створення центральних архівосховищ, діяльність губернських учених архівних комісій. З позицій *«пролетарського архівного будівництва»* характеризувалася класова природа архівної політики Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. Метою *«контрреволюційних урядів»* 1917-1919 рр. було використання архівних матеріалів *«як знаряддя для створення буржуазної української держави та поневолення трудящих мас»*.

Особливе місце в історіографії архівної справи 1920-х рр. посідає праця **І. Крип'якевича** *«До історії українського Державного архіва в XVII в.»*. Дослідник зробив спробу реконструювати картину становлення й розвитку архівної справи в козацькій державі. На його думку Державний архів України XVII ст. розвинувся з козацького військового архіву, який існував задовго до початків козацької держави. Державного характеру він набув за гетьманства Б. Хмельницького. Не залишилася поза увагою дослідників історія губернських учених архівних комісій.

У 1930-х рр. була заявлена важлива і на той час малодосліджена тема – існування архівів у Київській Русі (*І. Назин, М. Рабинович*).

Заслужують на увагу публікації з історії архівної справи відомого історика *О. Оглобина*, присвячені історії формування, упорядкування, побутування та розпорошення архівів промислових підприємств. Висвітлюючи історію архівних фондів фабрик і заводів, їх розпорошення і зосередження в архівосховищах Росії, О. Оглобин порушував питання повернення архівних скарбів в Україну та реконструкції колишніх цінних архівів.

Репресії 1920-1930-х рр. проти істориків, архівістів негативно позначилися на розвитку історіографії історії архівної справи в Україні. Українська архівістика практично повністю була знищена.

З кінця 1930-х рр. основним предметом історіографічних досліджень стає історія радянського архівного будівництва. Розвиток історіографії історії архівної справи в Україні від кінця 1930-х і до середини 80-х рр. позначений істотним впливом партійної ідеології та марксистсько-ленінської методології, що негативно позначилося на стані розроблення історії архівної справи. Звертаючись до історії розвитку архівної справи в Україні, історики-архівісти лише фрагментарно висвітлювали її становлення за давніх часів, тенденційно трактувалася архівна політика українських урядів 1917-1920 рр. (*О. Юрченко «Архивы и архивное строительство Советской Украины», А. Грінберг «Архівне будівництво на Україні в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918-1920)»*).

До 40-річчя декрету Раднаркому РРФСР вийшов збірник статей «*З історії архівного будівництва на Україні*» (1958 р.). Програмна стаття *С. Пількевича «40 років радянського архівного будівництва»* визначила основні етапи розвитку архівної справи України за радянських часів: реорганізація архівної справи 1920-х рр., архівне будівництво 1930-х рр., архівні установи в роки Другої світової війни, відбудова архівів 1950-х рр.

Дослідник зробив екскурс в історію архівної справи XIX ст., вперше подав загальну картину розвитку архівної справи в усіх регіонах України. Стаття у загальних рисах висвітлювала розвиток архівної справи в західних областях до їх приєднання до Радянської України. Збірник включав статті з історії архівної справи в різних регіонах, в яких головна увага була зосереджена на радянському архівному будівництві. У них не подавалась загальна картина розвитку архівів за дорадянських часів, більше того, іноді мали місце помилки. Так, один із авторів у статті про Державний архів Чернівецької області зазначав, що *«на території Північної Буковини до визволення її Червоною Армією фактично не було жодного архіву, в якому б зосереджувалися архівні матеріали крайового значення, і ні австрійські власті, ні Румунія не змогли організувати архів»*, хоча насправді перший крайовий державний архів Буковини було створено задовго до встановлення на Буковині радянської влади (1907 р.).

У 1960-х – на початку 1970-х рр. з'явилися монографії радянських істориків-архівістів **І. Маяковського, В. Максакова, В. Вяликова** з історії архівної справи в СРСР. В *«Очерках по истории архивного дела в СССР»* **І. Маяковський** торкнувся і архівної справи в Україні. Він висвітлив:

- розвиток архівів у Київській Русі;
- особливості функціонування у XV-XVII ст. центральних і місцевих архівів Литовської держави, до складу якої входили українські землі;
- проаналізував систему установ і архівів на Лівобережжі за часів польського панування;
- охарактеризував архіви України в період національно-визвольної боротьби середини XVII ст.;
- простежив зміни в архівній справі Лівобережної України *«после воссоединения с Русским государством»*;
- з'ясував долю архівних матеріалів Гетьманщини, зокрема, *«Генеральной малороссийской архивы»*.

Вивченню загальної історії архівного будівництва у СРСР і союзних республіках присвячено монографію **В. Максакова «История и организация архивного дела в СССР (1917-1945)»** і навчальні посібники **В. Вяликова «Государственные архивы и архивное дело в союзных республиках», «Архивное строительство в СССР (1946-1967)»**. Архівній справі УРСР В. Вяликов присвятив конспект лекцій **«Архивное строительство в Украинской ССР»**. В. Максаков досліджував стан архівної справи в Україні в перші роки радянської влади, централізацію архівної справи в республіці, історію українських архівів під час Другої світової війни. Характерною особливістю праць російських радянських історіографів архівної справи є те, що історія архівів і архівної справи в Україні розглядалася в контексті історії розвитку архівної справи росії, СРСР. Територіально дослідження охоплювали лише регіони підросійської України.

Святкування 50-річчя архівного декрету (1968 р.) дало новий поштовх до вивчення радянського архівного будівництва. З'явилися численні праці з історії архівів, розвитку архівної справи в окремих регіонах України. Однак, збільшення кількості розвідок з історії архівістики не забезпечувало високого фахового рівня аналізу архівного матеріалу з історії архівної справи, якісно нових наукових узагальнень, розширення джерельної бази досліджень. Історія становлення й розвитку радянського архівного будівництва в Україні за 50 років узагальнена у статтях **С. Пількевича «Архівне будівництво на Україні в роки радянської влади»** та **«Головні етапи розвитку архівної справи на Україні (1917-1965 рр.)»**, які не відзначалися новаторськими підходами у висвітленні історії архівної справи, а подавали системний хронологічний виклад перебігу подій в архівному житті України. Поряд з публікаціями, що висвітлювали історію радянського архівного будівництва у 1960-х рр., з'явилися праці з історії архівів і архівних установ в Україні дорадянського періоду (**Н. Врадій, В. Філоненко**). Узагальнюючий характер мала

монографія **О. Мітюкова «Радянське архівне будівництво на Україні. 1917-1973»**. Широко використовуючи архівні документи, передусім фонду Головного архівного управління, законодавчі, нормативно-розпорядчі акти з архівної справи, періодику, автор висвітлив процес розвитку правових принципів і організаційних форм архівного будівництва за роки радянської влади. Архівне будівництво в Україні О. Мітюков розглядав як невід’ємну частину архівного будівництва в СРСР. Його праця віддзеркалювала панівну за радянських часів тезу про єдність організаційних і правових принципів формування ЄДАФ СРСР та побудови мережі архівних установ у союзних республіках.

Від 1970-х рр. ширше досліджувалася історія становлення й розвитку в Україні партійних архівів (**Д. Щедрина**). Розширенню джерельної бази вивчення радянського періоду в історії архівної справи сприяли подана в журналі *«Архіви України»* хроніка архівного будівництва в Україні за 1917-1988 рр., яка фіксувала урядові рішення щодо архівів та найважливіші події архівного життя, та статті рубрики *«Історія архівного будівництва»*.

Від середини 1980-х рр. архівісти зацікавилися давньою історією архівної справи в Україні та джерельною базою її вивчення. Окремі питання історії розвитку архівної справи в Україні досліджувалися в монографіях **В. Самошенка «Исторические архивы дореволюционной России»** (1986 р.) та **«История архивного дела в дореволюционной России»** (1989 р.). У 1989 р. вітчизняні дослідники історіографії історії архівної справи звернулися до історії Архіву Коша Запорозької Січі (**О. Апанович**). У 1980-х рр. активізувався також інтерес до історії архівів центральних установ Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої, чому сприяли спільні проекти російських, литовських, польських, білоруських, українських істориків щодо вивчення і видання Литовської та Волинської (у складі Коронної) метрик.

На початку 1990-х рр. журнал *«Архіви України»* запровадив рубрику *«Доля українських архівів»*, яка передбачала серію коротких нарисів з питань архівознавства, джерелознавства, діловодства та історії архівної справи (**О. Мітюков «З історії архівів України (від найдавніших часів до початку XX ст.)»**). Публікація не вирізнялася оригінальними підходами щодо висвітлення проблеми. Узагальнюючи фактичний матеріал, наведений у працях його попередників, автор схематично подав історію архівів від XIV ст. до 1920 р. Стаття містила також бібліографію праць з історії архівної справи.

Новий етап розвитку історіографії історії архівної справи почався з відновленням державної незалежності України. Його характерними рисами є розширення джерельної бази і проблематики історіографічних досліджень, переосмислення деяких подій в історії архівної справи, подолання *«радянських»* догматів і перекручень у висвітленні окремих періодів розвитку архівної справи. Розсекречення архівів та архівних фондів розширило джерельну базу історіографічних досліджень. Так, збірник наукових праць **«Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921 рр.)»** (1998 р.) репрезентував студії українських дослідників історії архівної справи раніше замовчуваного або свідомо фальсифікованого періоду архівного будівництва доби УНР та Української держави. Сучасні історики-архівісти залучили до наукового обігу значну кількість документів з історії архівної справи 1917-1921 рр. Розкрити маловідомі факти архівного будівництва й подолати упереджені підходи до оцінки архівного життя того складного історичного періоду поставили за мету упорядники першого тому археографічного щорічника *«Пам'ятки»* (1998 р.). Опубліковані у виданні документи містили цінний матеріал з історії національної архівної справи і складали важливе підґрунтя для майбутніх фундаментальних історіографічних досліджень. Залучення до наукового обігу нових джерел з історії українських архівів у роки Другої світової війни уможливили подолання заідеологізованості,

переосмислення й об'єктивного аналізу важливих подій зазначеного періоду розвитку архівістики (*П. Грімстед, А. Пшеничний, М. Дубик*).

Сучасна історіографія відродила важливий напрям досліджень – вивчення історії архівної справи через особу архівіста. У 1992 р. у журналі *«Архіви України»* з'явилася рубрика *«Матеріали до словника архівних діячів»*. Підсумком біографічних студій став бібліографічний довідник *«Українські архівісти»* (1999 р.), який містив близько 200 біографій істориків, архівістів, представників науки, культури, громадських і державних діячів, котрі зробили вагомий внесок у розвиток архівної справи XIX ст. – 1930-х рр. Демократичні процеси в архівознавстві пострадянського періоду сприяли появі досліджень, проблематика яких не виникала раніше навіть у постановочному плані. Лише дослідники з української діаспори звертали увагу на вплив масових політичних репресій в Україні 1920-1930-х рр. на архівну справу, свідоме нищення архівів у 1920-х рр., особливості функціонування українських архівів у системі МВС, негативні наслідки підпорядкування архівних установ органам МВС УРСР та партійно-бюрократичному апарату. Розвиток важливого напрямку архівознавства – архівної евристики та наукової реконструкції втрачених або розпорошених архівних фондів зумовив зростання інтересу до історії окремих архівів, наукових документальних колекцій. Доволі широко репрезентовані в історіографії другої половини 1990-х рр. дослідження з історії діяльності губернських учених архівних комісій. Активно досліджуються питання формування та побутування військових архівів і військово-архівних фондів у XVIII – на початку XX ст.

У зв'язку з розробленням сучасної концепції підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ України архівісти звернулися до історії становлення архівної освіти. Аналізу теоретичних засад вітчизняної архівної освіти, її форм і методів присвячено публікації *І. Матяш*. Результати комплексного дослідження історії становлення й розвитку архівної освіти, форм і змісту підготовки кадрів для архівних

установ України 1920-1930-х рр. репрезентовані в її ґрунтовній монографії *«Архівна наука і освіта в Україні 1920-1930-х років»* (2000 р.). І. Матяш уперше в українській історіографії звернулася до історії архівних періодичних видань в Україні 1920-1930-х рр.

Питанням історії архівної справи присвячено ряд публікацій у щорічнику *«Студії з історії архівної справи та документознавства»*, міжвідомчому збірнику наукових праць *«Архівознавство. Археографія. Джерелознавство»* та часописі *«Архіви України»*. Заслужують на увагу й праці, які торкалися питань, дотично пов'язаних з історією архівної справи, – розвитку науково-дослідної і видавничої діяльності архівів, історії комплектування архівних фондів, еволюції науково-довідкового апарату архівів, розвитку теоретичних засад українського архівознавства. Тривалий час історія українських архівних фондів за кордоном залишалася для нас невідомою. Однак і в цьому напрямку досягнуто значні успіхи. Вагомим внеском у вивчення історії архівної справи стали праці історіографічного, джерелознавчого, краєзнавчого характеру (*О. Журба, К. Климова, М. Палієнко, Г. Швидько*).

Відомий дослідник з архівознавства Я.С. Калакура разом із своїми колегами у 1998 р. підготував підручник *«Архівознавство»* для студентів вишів України. У ньому висвітлено сучасні проблеми архівознавства, як наукової системи і навчальної дисципліни. Головну увагу було зосереджено на вузлових питаннях історії архівної справи, на формуванні системи її установ, організації Національного архівного фонду України, класифікації документів, експертизи їхньої цінності. Значне місце відведено комплектуванню архівів, оптимізації зберігання та використання документів, застосуванню сучасних інформаційних технологій в архівній справі, науково-дослідній роботі.

Отже, хоча загалом історія архівної справи стала об'єктом наукових зацікавлень ще в XIX ст., XX ст. та на початку XXI ст. в Україні відсутня фундаментальна праця з цього питання. Відтак, актуальною проблемою історіографії історії архівної справи залишається поглиблене дослідження

джерельної бази історії української архівістики й підготовка на її підґрунті багатотомного видання *«Історія архівної справи в Україні»*.

5. Місце і роль архівознавства у підготовці фахівців.

Із зростанням інтенсивності науково-дослідної роботи в архівній галузі швидше оновлюється процес навчальних курсів, адже архівознавство не лише наукова система, а й навчальна дисципліна. Вона повинна сприяти підготовці фахівців з архівної справи працівників різних рівнів архівних установ, давати необхідні знання для істориків, правників, культурологів, філологів фахівців з державного управління та ін., які певною мірою у своїй науковій і практичній діяльності зіткнуться з діяльністю установ, що формують документально-інформаційні потоки, з використанням архівних фондів у науково-дослідній роботі, юриспруденції. З урахуванням профілю підготовки бакалаврів, магістрів складаються навчальні програми з *«Архівознавства»* і забезпечується відповідне читання лекцій та проведення практичних занять.

Місце, роль і функції архівознавства, як навчальної дисципліни, цілковито визначаються кваліфікаційними характеристиками та державним стандартом рівня знань і практичних навичок бакалаврів та магістрів. Загальне завдання курсу полягає у тому, щоб дати майбутнім фахівцям систему знань з історії зароджування і розвитку архівної справи, становлення НАФ України, формування архівної системи та діяльності провідних архівів, основних принципів комплектування їх, зберігання і використання інформаційно-документальних ресурсів. Надзвичайно важлива роль архівознавства у підготовці істориків.

Висновок. Архівознавство – комплексна система знань, яка з одного боку, органічно входить в історичну науку, а з другого, – інтегрує в собі низку спеціальних знань з теорії, історії і практики архівної справи, державного будівництва, документознавства, інформаційних систем.

Архівознавство має свій предмет і об'єкт дослідження, спирається на різноманітну джерельну базу, застосовує широкий спектр дослідницьких методів, тісно пов'язане з іншими науками, навчальними дисциплінами. Як самостійна навчальна дисципліна архівознавство займає важливе місце в системі підготовки не тільки професійних архівістів, але й істориків, правників, філологів, культурологів, фахівців системи державного управління.

Питання для самоконтролю:

1. Поняття «архівознавство» та його генеза.
2. Архівознавство як наука: предмет, об'єкт, функції.
3. Методологічні засади архівознавства.
4. Проблеми європейського архівознавства: їх витоки.
5. Переформовування архівознавства у XX ст.
6. Значення праць Х. Дженкінсона та Е. Казанови для розвитку архівознавства як науки.
7. Архівознавство як навчальна дисципліна в країнах Європи.
8. Основні періоди та етапи розвитку архівознавства в Україні та їх характеристика.
9. Джерельна та історіографічна база архівознавства в Україні.
10. Оформлення архівознавства у спеціальну навчальну дисципліну

Лекція 2. Архівна система та архівні установи.

План.

1. «Архівна система»: поняття та основні види.
2. Система архівних установ, її структура та мережа.

1. «Архівна система»: поняття та основні види.

Поняття «*система*» - грецького походження і означає цілісність, яка базується на певних складових частинах і елементах, пов'язаних між собою відповідними взаємозв'язками і спільними ознаками. Звідси, *архівна система* – це сукупність засадничих принципів організації архівної справи, способів і технологій її ведення, що забезпечують цілісність та скоординованість функціонування архівної галузі. Попри загальні спільні риси та ознаки архівна система має конкретно-історичне значення і є похідною від суспільно-державного ладу, політичного устрою, національно-культурних традицій тієї чи іншої держави, регулюється відповідними законодавчими актами і функціонує в її правовому полі. Таке трактування архівної системи відрізняється від підходів радянського архівознавства, за яким архівні системи поділялися на соціалістичні та буржуазні і оцінювалися з класово-партійних позицій.

Осмислення суті архівної системи дає можливість засвоїти її особливості, співставити сильні й слабкі сторони, глибше вникнути в тенденції і перспективи розвитку *архівної галузі, тобто суспільної сфери, безпосередньо пов'язаної із зберіганням історичної пам'яті народу, збиранням, зберіганням і використанням документально-інформаційних ресурсів країни*. Діяльність цієї, як і інших, сфери суспільного життя регулюється законодавством і має правовий характер.

За характером побудови і принципами функціонування існуючі в минулому і сучасні архівні системи з певною мірою умовності поділяють на дві основні групи:

I група - *централізовані*, де управління архівною справою здійснюється єдиним державним органом на єдиних засадах, і

II група - *децентралізовані*.

Однак, у так званому «чистому вигляді» такі системи майже не зустрічаються. Найпоширенішими є змішані системи з елементами

централізму і децентралізму, міру співвідношення між якими визначають у кожному конкретному випадку.

Як свідчить досвід історії, найбільш централізовані архівні системи властиві країнам з абсолютистськими або тоталітарними режимами, які встановлюють тотальний контроль за всіма сферами суспільного життя, у т.ч. і архівною галуззю. Вершиною централізації архівної справи була архівна система колишнього СРСР. І хоч ця система не мала цілісного характеру, оскільки архіви РКП (б) – ВКП (б) – КПРС були виділені в окрему ланку, що представляла собою найбільш зацентралізовану і цілком підлеглу ЦК КПРС та її вождям, перебувала під постійним наглядом партійних органів. Контролюючи всі архівні установи, КПРС встановлювала особливо пильний нагляд за діяльністю архівів НКВС-МВС, ВНК-ДПУ-КДБ, Міністерства закордонних справ та ін. Бюрократичний централізм позначився на усіх архівних системах країн так званої соціалістичної співдружності.

Цілком централізованою залишається архівна система в Китаї, де з 1993 р. центральна архівна установа і державне архівне управління були об'єднані в єдине управління, що функціонує під безпосереднім керівництвом ЦК КПК і Державної Ради КНР. У його віданні перебувають сім спеціалізованих архівних установ, зокрема Перший та Другий історичні архіви, Науково-технічний архівний інститут та журнал «Китайський архів».

У більшості цивілізованих країн світу архівні системи склалися як державні, а управління ними має різний рівень централізації при забезпеченні досить широких самоврядних прав архівних установ. Пріоритет елементів централізації архівної системи зберігається у Франції, Бельгії, скандинавських країнах. Наприклад, у Франції, батьківщині одного з найдавніших НА (1789-1790 рр.), державна архівна система залишається централізованою, що зумовлено існуючим адміністративно-територіальним устроєм та управлінням.

Довідка. Структура архівів Франції, що склалася наприкінці XIX ст., в основному збереглася і донині. Організаційне керівництво державною архівною службою здійснювали міністерства внутрішніх справ, пізніше – освіти, а з 1958 р. – Міністерство освіти і культури, якому безпосередньо підпорядкована дирекція НА з його головною інстанцією – відділом адміністративної служби і технічного нагляду. У НА Франції працює близько 400 співробітників і зберігається понад 800 000 фізичних одиниць зберігання (зв'язки, реєстри тощо), що займають понад 300 000 погонних метрів. Це одне з найбагатших сховищ Західної Європи. Воно складається з таких структурних служб: **давня секція** (зберігає документи до Французької революції кінця XVIII ст.); **нова секція** (зберігає документи від періоду революції до другої світової війни); **сучасна секція** (зберігає документи періоду окупації і звільнення Франції від нацистської Німеччини); **секція архівних місій** (займається питаннями комплектування сучасною документацією). Допоміжні служби – читальний зал і довідкова служба історичних досліджень, служба фотографії, мікрофільмів і аудіоархівів, нотаріальний архів, служба сімейних і особистих архівів, служба публікації і служба економічних архівів; Музей історії Франції, просвітницький відділ; Історична бібліотека і служба друкованих архівів. Генеральна дирекція архівів, відповідно підпорядкована НА, керує регіональними та департаментськими архівами, здійснює професійний контроль і надає методичну допомогу комунальним, госпітальним, поточним архівам установ, проміжним і автономним архівосховищам. Поза компетенцією Генеральної дирекції перебувають великі відомчі архіви: Міністерства оборони, Морського флоту, Військово-повітряних сил, Державної ради, Управління монет і медалей тощо. Генеральну дирекцію очолює генеральний директор, призначений Радою Міністрів. Вища архівна рада при Генеральній дирекції є консультативним органом, що збирається раз

нарік. У перервах між засіданнями його функції виконує комісія, але її рекомендації не мають обов'язкового характеру.

У 1982 р. архівні служби всіх департаментів отримали статус територіальних і право самостійно формувати фонди державних закладів, розташованих у межах відповідного департаменту.

Політика децентралізації архівної справи ще більшою мірою виявилась у Великобританії, Італії, США, Канаді та інших країнах. Суттєві реформи відбуваються в архівній системі Великобританії.

Довідка. НА Сполученого Королівства і Північної Ірландії, створений 1838 р., зберігає державні документи, що належать здебільшого Англії та Уельсу. Архіви Шотландії та Ірландії мають статус самостійних агентств, на які, крім суто технічних функцій, покладено організаційні та фінансові справи. Агентства організаційно підпорядковані міністрові та уряду. Агентство НА замикається на Лорд-канцлері, який очолює правові департаменти і судові органи. Директор НА Сполученого Королівства і Північної Ірландії є Головним архівістом держави. Діяльність державних архівів фінансується безпосередньо міністерством фінансів, а координуючим органом є Рада керуючих з числа керівників департаментів НА. Правове регулювання архівною системою здійснюється на підставі закону про архіви 1958 р. з деякими додатками 1967 р.

В Італії архівною справою керує Державна архівна адміністрація. Крім того, створено відповідні архівні інспекції, що здійснюють нагляд за недержавними архівами. За законом 1963 р., італійські архіви є самоврядними інституціями, а Державна архівна адміністрація надає методичну допомогу, керує науковими дослідженнями в сфері архівознавства, інформаційними службами, підготовкою кадрів, організовує видавничу діяльність архівів.

За законом 1984 р., архівна система США є незалежною, архіви усіх штатів мають автономний статус. На Адміністрацію по управлінню архівами та документацією, як незалежний виконавчий орган, покладено

керівництво архівами та управління документацією лише в системі федерального уряду США.

До архівної системи Канади входить загальнодержавна, провінційні і територіальні ради архівів, відповідні асоціації архівістів. Визначальною є децентралізація архівної системи, при якій кожен архів перебуває на автономному становищі. Центрального архівного управління в Канаді не існує. Відповідно до закону про архіви 1987 р., консультативні функції покладено на НА Канади, який збирає, зберігає і надає для користування історично цінні документи, створені урядовими структурами чи приватними особами, допомагає в управлінні документацією в межах федерального уряду, сприяє діяльності архівних товариств у країні, співробітництву їх з зарубіжними об'єднаннями архівістів.

Прикладом країни з класичною децентралізацією архівної системи є Федеративна Республіка Німеччини (ФРН). Тут архівна система відбиває специфіку федерального устрою країни, деякі успадковані традиції широкої автономії земель, їхніх архівних служб. Вони беруть початок з пізнього середньовіччя і дістали законодавче закріплення в зв'язку з утворенням германського союзу (1854 р.) як союзу 38 територіальних держав. На земельному устрої федерації базується нинішня архівна система ФРН, в рамках якої функціонують архіви колишніх міст-держав Бремена і Гамбурга. У великих землях – Баден-Вюртемберг, Баварія, Саксонія та ін. діють земельні архівні дирекції, яким підпорядковані державні архіви. У Нижній Саксонії, Північній Рейн-Вестфалії і Гессені діють архівні управління. Їм підпорядковані один головний і 2-7 державних архівів.

Довідка. Переважна більшість архівів Німеччини має галузеве підпорядкування міністерствам культури своїх земель, а в Саксонії та Саксонії-Ангальт – міністерству внутрішніх справ. У період націонал-соціалізму (1933-1945 рр.) головним був Рейхсархів, у якому зберігалися документи імперського уряду, його міністерств, відомств, судів. У 1952 р.

було утворено Федеральний архів, який не має адміністративне - управлінських функцій, але здійснює методичну допомогу федеральним установам у роботі з документами як потенційним фондоутворювачам. Маючи статус національного, Федеральний архів співпрацює з архівами земель, але не на засадах підпорядкування останніх, а на принципах партнерського співробітництва, обміну досвідом. Координуючим центром архівістів ФРН є Конференція архівних референтів, до якої входить представник Федерального архіву і представники 16 державних архівів земель. Вона не має ані статуту, ані постійної штаб-квартири, а її засідання відбуваються по чергово на запрошення адміністрації того чи іншого архіву. На них розглядають найактуальніші проблеми архівної справи. Крім того, діє «Союз німецьких архівістів», практикується періодичне проведення «Дня німецького архіву», наукових конференцій та «круглих столів».

Отже, провідною тенденцією розвитку сучасних архівних систем є їхня децентралізація, демократизація архівної справи, що відповідає процесам світової інтеграції, розвитку комунікацій та міжконтинентальних інформаційних систем. Сьогодні можна говорити про формування *світової архівної системи*, яка охоплює архівні системи різних країн світу, насамперед, 190 країн – членів ООН. У 1948 р. з ініціативи ЮНЕСКО для встановлення і зміцнення зв'язків між архівістами всіх країн було створено Міжнародну Раду Архівів (МРА), а 1979 р. розроблено програму управління архівами і документами (КАМР). У світовій архівній системі окреслюються споріднені архівні системи регіонів, зокрема країн – членів ЄЕС, країн – членів Ради Європи, де налагоджується співробітництво архівістів, досягається певна уніфікація організації архівної справи. Зі вступом України до Ради Європи її архівна система інтегрується в європейську і світову системи. В цьому Україна керується досвідом своєї участі в МРА, у міжнародних конференціях архівістів.

Архівна система України, як і будь-якої іншої країни, складалася історично. Як зазначалося у попередньому розділі, архівна справа в Україні має давню традицію і своїми витокami пов'язана з княжою добою Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Бережливе ставлення до документів знайшло подальше втілення у Метриках (архівах) Литовській та Коронній ХУ-ХУІ ст.

Довідка. У ХУІ ст. в Україні архівна справа відокремилася від поточного діловодства і почали засновуватися архіви при земських, гродських і підкоморських судах та магістратах. Глибокий слід демократизму архівної справи залишила козацько-гетьманська доба нашої історії. Архів Запорозького коша, Архів Генеральної військової канцелярії, Архів Генерального військового суду, полкові архіви започаткували національне архівотворення, розвиток якого, на жаль, був перерваний конкретно-історичними подіями, пов'язаними з розчленуванням України на Правобережну та Лівобережну, втратою власної державності. Національна архівна справа під час чужоземного панування зазнала реформування за мірками Речі Посполитої та Московської держави. На Правобережжі було засновано архіви польських військових та адміністративносудових установ у воєводствах та великих містах. У 1783 р. у Львові було засновано Крайовий архів гродських і земських актів, згодом Архів Галицького намісництва. На Лівобережжі почали формуватися губернські та волосні архіви (за реформою 1775 р.), а з 1884 р. утверджувалися губернські вчені архівні комісії для порятунку цінних документів, які масово знищувалися. У цей період виникли унікальні приватні архівні колекції, завдяки яким вдалося зберегти частину документальних реліквій українського народу. Важливу роль у збереженні історичної пам'яті відіграли церковні та монастирські архіви. З середини ХІХ ст. центром збирання і вивчення архівних документів стала Київська археографічна комісія, а на західноукраїнських землях великий внесок у розвиток архівної справи зробила Археографічна комісія Наукового

товариства імені Т.Г.Шевченка. Створення загальноукраїнської національної архівної системи ув'язувалося з українською революцією 1917-1920 рр., з утворенням УНР і ЗУНР, їхньою Злукою.

Однак, поразка революції, встановлення радянської влади перешкодили реалізації цього задуму. Починаючи з 1919 р. в Україні було поширено дію декрету Раднаркому РРФСР про реорганізацію та централізацію архівної справи. У квітні 1920 р. Раднарком УРСР оголосив архіви державною власністю, а управління архівною справою зосереджувалося у системі наркомату освіти.

Після утворення СРСР (1922 р.) в Україні остаточно було запроваджено схему архівного будівництва РРФСР. Поряд з державними архівами в центрі і на місцях створювався окремий архівний фонд КП(б)У, який повністю підлягав ЦК РКП(б) – ВКП(б) на правах архіву обласної парторганізації. Проте були і позитивні кроки на шляху становлення архівної системи в Україні за радянської доби. По-перше, було створено досить широку мережу архівних установ; по-друге – забезпечено її державне фінансування; по-третє – організовано підготовку архівістів; по-четверте – сформовано ДАФ. Водночас утвердження тоталітаризму і режиму одноособової влади, надмірна централізація архівної справи, її передача у відання наркомату внутрішніх справ, що був каральнорепресивним органом, ідеологічна доктрина партійно-класового підходу до відбору документів для зберігання в архівах та використання їх з позицій революційної доцільності призвели до негативних перекосів і деформацій в розвитку архівної системи і самої галузі. Значних втрат зазнало архівне будівництво під час другої світової війни, найголовнішими з яких було масове нищення архівних фондів, сховищ і кадрів архівістів. Централізація архівної системи відіграла позитивну роль у відбудові архівної системи в повоєнні роки, як і її часткова лібералізація в добу хрущовської «відлиги». З 1960 р. керівництво системою було покладено на Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, яке в 1974 р. було

перетворене на Головне, та на архівні відділи облвиконкомів. Наприкінці 70-х років мережа державних архівних установ УРСР нараховувала 6 центральних, 25 обласних, 6 їхніх філіалів, 121 міський і 478 районних архівів.

Крім того, в республіці функціонували партійний архів Інституту історії партії ЦК КПУ – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та 24 обласні партійні архіви. Реформування радянської архівної системи в Україні та інших республіках колишнього СРСР почалося в період так званої перебудови і гласності М. Горбачова. Було знято деякі обмеження і розширено доступ до архівних фондів. З'явилося чимало «викривальних» публікацій архівних документів. У 1988 р. було ліквідовано архівні відділи облвиконкомів, а їхні науково-методичні та організаційні функції передано державним архівам областей. Із здобуттям Україною державної незалежності (1991 р.) в її архівній системі сталися певні зміни, пов'язані з відродженням національних традицій архівної справи. У міру демократизації країни і становлення України як правової держави реформується управління архівною галуззю, яке набуває якісно нових рис, а його основним змістом стає створення оптимальних умов для нормальною функціонування усіх ланок системи, насамперед, архівних установ на рівні районів, міст, областей, центру.

Суттєві зміни сталися в архівних системах і в інших країнах – колишніх республіках СРСР, хоча масштаби і глибина цих зрушень неоднакові. Кардинальні реформи проведено у Литві, Латвії та Естонії, де було прийнято перші закони про архівну справу.

Магістральним напрямом післярадянського архівного будівництва є демократизація національних архівних систем у рамках державотворчих процесів та інтеграції їх у світове архівне поле. Аналіз змін, яких зазнала архівна система України за період після проголошення державної незалежності, дає підстави зробити висновок, що її реформування відбувається в руслі зазначених загальних тенденцій. Протягом 1991-1992

рр. було здійснено організаційні заходи щодо уточнення профілю архівів та їх перейменування. Колишній Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління УРСР було перейменовано на Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Державний архів Кримської області дістав назву Державний архів при Раді міністрів Автономної Республіки Крим. Якщо ці заходи мали здебільшого механічний характер зміни вивісок і уточнення назв структурних підрозділів, то значно складнішим було реформування колишніх партійних архівів. Партійний архів Інституту історії партії при ЦК компартії України було реформовано в Центральний державний архів громадських об'єднань України, що призвело не лише до розширення його профілю, але й помітного збільшення кількості потенційних фондоутворювачів. Партійні архіви обкомів партії було організаційно ліквідовано, а їхні фонди передано до державних архівів відповідних областей, що викликало необхідність великих робіт щодо уніфікації описів і нової рубрикації документів згідно зі стандартами державної архівістики.

Важливим у реформуванні архівної системи України стало прийняття Верховною Радою України в грудні 1993 р. Закону «Про Національний архівний фонд і архівні установи», що є першим в історії національного архівного будівництва законодавчим актом. Поставивши в центр архівного будівництва НАФ, закон надав йому статусу об'єднуючого чинника національної архівної системи, всієї мережі архівних установ, яка складає структурну основу архівної системи.

2. Система архівних установ, її структура та мережа.

З архівною системою тісно пов'язане поняття ***«система архівних установ»***. Під системою ***архівних установ*** розуміють сукупність архівів, інших установ, структурних підрозділів, що забезпечують формування

НАФ, його зберігання, здійснюють науково-дослідні, інформаційно-довідкові та управлінські функції в архівній справі, незалежно від форм власності. Діяльність кожного з суб'єктів системи архівних установ регулюється законодавством, підзаконними нормативними актами, відповідними правилами та інструкціями.

Сучасне архівознавство не ототожнює систему і мережу архівних установ. Мережа **архівних установ** – це структурна основа архівної галузі, до якої входять архіви, архівні підрозділи міністерств, відомств, підприємств, організацій та громадських об'єднань, що здійснюють постійне чи тимчасове зберігання документів. До установ галузі належать і органи управління архівною справою, науково-дослідні інституції, спеціалізовані бібліотеки, професійно-освітні центри, видавництва тощо.

Мережа архівних установ у їхніх вертикально-горизонтальних зв'язках разом з органами управління та іншими структурами галузі складають систему архівних установ. Згідно зі ст. 6 Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» в нашій державі функціонує досить струнка система архівних установ. Провідне місце в ній займають центральні державні архіви, що комплектують, зберігають і забезпечують користування документами тієї частини НАФ, яка становить державну власність та найбільшу історичну цінність. Перед тим, як дати їм стислу характеристику, необхідно підкреслити, що державні архіви класифікують на центральні та місцеві (обласні, міські, районні). Залежно від характеру зберігання документів їх поділяють на:

а) архіви для постійного зберігання документів (центральні та місцеві);

б) архіви для тимчасового зберігання документів (тобто ті, що після закінчення встановленого терміну зберігання документів передають їх у профільні архіви чи знищують згідно встановлених правил).

Важливе місце в системі архівних установ належить **галузевим державним архівам**, що забезпечують облік та зберігання науково-

технічних, геологічних, метеорологічних, картографічних та інших спеціальних видів архівних документів, які потребують особливих умов зберігання та використання. Статус державних галузевих архівів дістали архіви Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Державного комітету України по гідрометеорології, Державного картографо-геодезичного фонду України, документи яких мають певну специфіку.

Стаття 10 Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» присвячена державним архівним установам Автономної Республіки Крим, які віднесено до *місцевих державних архівів*. Такий статус мають державні архіви областей та їхні філіали, міські державні архіви та архівні відділи районних державних адміністрацій. Головна функція їх полягає в зберіганні архівних документів місцевого походження та в наданні необхідної архівної інформації установам і громадянам.

Окрему групу в системі архівних установ України становлять *архівні підрозділи самоврядних наукових установ, державних музеїв, бібліотек*. Серед них Архів Національної академії наук України, відділи рукописів окремих музеїв, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського та ін.

Найчисленнішою групою архівних установ є *архівні підрозділи державних органів, підприємств, установ і організацій*. Їх особливість полягає в тому, що вони комплектують документи для тимчасового зберігання, які використовуються в службових, виробничих, наукових та інших цілях, а також для захисту законних прав та інтересів громадян. Після завершення термінів тимчасового зберігання документи, що за своєю цінністю входять до НАФ, передають на постійне зберігання до центральних, галузевих або місцевих державних архівів, у т.ч. кінофотофонодокументи.

Систему архівних установ представляють також *архіви та архівні підрозділи об'єднань громадян, підприємств, установ і організацій,*

заснованих на колективній та приватній формах власності.

Чисельність архівних установ, заснованих на недержавних формах власності, неухильно зростає в міру здійснення економічних реформ, розвитку приватного підприємництва, утворення нових громадських об'єднань, політичних партій.

Важливою ланкою системи архівних установ є *Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства*, на який покладено завдання розробки теорії архівного будівництва, історії та практики архівної справи, узагальнення та поширення передового вітчизняного і зарубіжного досвіду, новітніх архівних технологій, документознавчих проблем.

Складовою частиною системи архівних установ є *Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України* (нині *Державний комітет архівів*). Воно є центральним органом виконавчої влади, на який покладено функції управління архівною справою, контролю і нормативно-методичного забезпечення ведення діловодства. Головархів у межах своєї компетенції забезпечує реалізацію державної політики в архівній галузі.

Провідна роль у формуванні НАФ та забезпеченні його збереження належить центральним державним архівам, які мають статус науково-методичних центрів і розробляють методики комплектування фондів, експертизи цінності документів, їхнього зберігання, реставрації, ефективного використання, публікують довідково-інформаційні та методичні матеріали. Винятково цінні та унікальні документи, їхні колекції зосереджені у сховищах *Центральних державних історичних архівів у Києві та Львові*. Офіційне заснування ЦДІА України в Києві датується 1911 р., але формування його основних фондів, чисельність яких перевищує 1,6 тис., а одиниць зберігання понад 1,5 млн., завершилося після другої світової війни. Тут зібрано колекції документів, що зберігалися у колишньому Всеукраїнському центральному архіві давніх актів, частини фондів Центрального архіву революції в Харкові і

Київського обласного історичного архіву. За прийнятою в радянські часи періодизацією архівних документів, ЦДІА України в Києві зосередив у своїх колекціях джерела з 1369 до 1917 рр. Вони стосуються перебування українських земель у складі Литовсько-Руської держави, під владою Литви і Польщі, містять цінну інформацію про зародження українського козацтва, його боротьбу за національне визволення і державність. Важливими документальними збірками є архів Коша Запорозької Січі, документи Генеральної військової канцелярії, Малоросійських колегій та ін., значний масив документів діяльності російських владних структур в Україні XIX – початку XX ст., релігійних установ, зокрема, Канцелярії київського митрополита, Києво-Печерської лаври, а також матеріали науково-технічного, історичного та культурних товариств. У фондах цензурних установ зберігаються документи, пов'язані з виданням та розповсюдженням творів Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка, М. Коцюбинського та ін. Гордістю архіву є особові і фамільні фонди (Ханенків, Максимовичів, Терещенків, Грушевських та ін.). Цінну інформацію містять особові фонди істориків Д. Багалія, В. Базилевича, М. Владимирського-Буданова, М. Довнар-Запольського, В. Іконникова, І. Каманіна та ін., чиї імена пов'язані з Київським університетом.

У ЦДІА України в Києві зберігається понад 40 колекцій мікрофільмів документів з української історії XVI – початку XX ст., що були виявлені під час підготовки до видання збірників документів, оригінали яких зберігаються в архівах Москви, Санкт-Петербурга, у рукописних колекціях зарубіжних бібліотек. Архів має досконалу систему науково-довідкового апарату: інвентарні книги, систематичний, географічний та іменний каталоги, огляди фондів за тематикою, різні покажчики.

Певну специфіку має *Центральний державний історичний архів України у Львові*, заснований як Центральний державний архів давніх актів у 1939 р. на базі Львівського архіву давніх актів. У його сховищах

майже 800 фондів та ще більше справ. Найдавніші документи архіву датуються 1233 р. Тут представлено найстарішу городську книгу Львова 1382-1389 рр., фінансово-адміністративні книги 1401-1414 рр. і 1414-1426 рр., рукописні хроніки В. Зиморовича, Я. Юзефовича та ін. Колекції документів показують становище західноукраїнських земель у складі Речі Посполитої під час Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-1657 рр., в них представлено 13 оригінальних листів гетьмана, документи польських королів і вельмож.

Унікальну цінність ЦДІА України у Львові мають колекції карт і планів Львова XVI - XVII ст., інших міст, України в цілому. У фондах Львівського братства представлено документи про розвиток культури, освіти та мистецтва XVI - XVIII ст. Окремий розділ становлять документи з історії західноукраїнських земель періоду перебування їх у складі Австро-Угорської імперії. Вони стосуються господарського, культурного, релігійного і політичного життя населення краю. Неоцініме значення мають колекції документів про діяльність Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка, товариства «Просвіта», Народного дому, театрального товариства «Українська бесіда», Українського педагогічного товариства «Рідна школа» та ін. Реліквіями є і документи, пов'язані з іменами Т. Шевченка, І. Франка, М. Грушевського, М. Драгоманова, Л. Українки, М. Павлика, О. Кобилянської, З. Гнатюка, М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького та ін.

Заслужовують уваги колекції документів 20-30-х років XX ст. про український рух опору політиці Польщі у Західній Україні, діяльність Організації українських націоналістів, Українського народно-демократичного об'єднання, ліворадикальних і комуністичних угруповань. Окремий розділ становлять особові фонди істориків К. Бадецького, Ф. Ковалишина, І. Крип'якевича, А. Петрушевича, письменників М. Федюшка, А. Крушельницького, О. Маковея, Г. Хоткевича та ін. В архіві є величезні друковані фонди, серед яких десятки тисяч книг, брошур, часописів та

газет, у т.ч. понад 5 тис. стародруків. Історичну цінність мають колекції листівок, афіш, відозв, плакатів тощо. Гордістю архіву є науково-методичні кабінети архівознавства, археографії, спеціальних історичних дисциплін, у т.ч. дипломатики, палеографії, філігранології, сфрагістики і геральдики, а також науково-довідковий апарат та інформаційний доробок колективу архівістів. Найважливіші документи НАФ, присвячені новітній історії України (після 1917 р.), зосереджені в ***Центральному державному архіві вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України***. Він організований у Харкові наприкінці 1945 р. на базі документів Центрального архіву революції УРСР, Центрального архіву праці УРСР і Центрального історичного архіву. У 1970 р. архів було передислоковано до Києва в новозбудований комплекс споруд центральних державних архівів України по вул. Солом'янській, 24. До 1991 р. мав офіційну назву Центральный державный архив Жовтневої революции, вищих органів державної влади і органів державного управління УРСР, що позначилося на профілі і характері колекціонування документів, формуванні його фондів. Переважна більшість документів архіву відклалася як спадщина органів державної влади і управління радянської доби: всеукраїнських з'їздів Рад, Верховної Ради УРСР, Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, Президії Верховної Ради, Раднаркому УРСР і Ради Міністрів республіки, інших органів управління.

Багато документів, особливо органів юстиції, суду, прокуратури тривалий час перебували у спецховищах і були недоступними для дослідників. Демократизація суспільства і архівної справи створює сприятливі умови для залучення усіх джерел до наукових досліджень. Зазначене стосується і документів Держплану, статистики, Міністерства фінансів України.

У сховищах ЦДАВО України зберігаються документи державних органів освіти, культури, мистецтва, поліграфії, особові фонди державних і

громадських діячів, учених. Архів має понад 3 тис. фондів, близько 2 млн. справ, великий науководовідковий апарат.

Скарбницею документів та пам'яток новітньої політичної історії України є **Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України**, створений в 1991 р. на базі партійного архіву Інституту історії партії при ЦК компартії України і розміщений в Києві. Основний масив колекції архіву становлять документи комуністичної партії України, обласних парторганізацій. Тут представлено і документи інших політичних партій, зокрема, української комуністичної партії, партії «боротьбистів», українських соціалістів-революціонерів та ін. Окремий фонд складають документи комсомолу України. Враховуючи ту обставину, що компартія України в добу тоталітаризму впливала на всі сфери суспільного розвитку: економіку, культуру, соціальні, національні та політичні процеси, вивчення її документальної спадщини є важливим чинником пізнання вітчизняної історії в 20-80-х років ХХ ст. Окремий фонд архіву увібрав різні документи і матеріали про діяльність підпільних партійних і комсомольських організацій, партизанський рух в Україні під час другої світової війни. У 1993 р. в ЦДАГО України сформовано 263-й фонд на базі судово-слідчих документів, переданих з архіву Служби безпеки України, що є важливим джерелом для дослідження трагічних наслідків карально-репресивних акцій 20-30-х років проти українського народу. Архів має автоматизовану інформаційну систему і банк даних про учасників партизанського руху в Україні, тематичні покажчики, налагоджує творчі зв'язки з сучасними громадськими об'єднаннями, політичними партіями, товариствами як майбутніми фондоутворювачами, надає їм допомогу в організації справочинства.

Зростаючу роль у системі архівних установ України відіграє **Центральний державний кінофотофоноархів України**. Його було засновано у Києві 1932 р., а в 1943 р. реорганізовано в Центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР і цю назву було змінено

лише після проголошення державної незалежності України. Його унікальність полягає у збиранні, обліку і зберіганні документів, насамперед, зображувального і звукового характеру, які мають форму фотографій, кінофільмів, відеофільмів, грамофонних платівок і магнітних касет. Вони дозволяють простежити і прогрес у галузі аудіо- та відеотехніки. У фондах архіву контратипи портретів Т. Шевченка, портретні й групові фотографії І. Франка, Л. Українки, М. Грушевського, М. Лисенка, М. Заньковецької, багатьох політичних діячів, сподвижників українського відродження, зокрема В. Винниченка, С. Петлюри, П. Скоропадського та ін. Збереглися унікальні кінохроніки, що зафіксували історичні події української революції 1917-1920 рр.

У силу конкретно-історичних умов домінуюче місце у фондах архіву належить кінофотофонодокументам про події радянської доби у характерному для неї ідеологічному забарвленні та партійно-класових оцінках. Однак, незважаючи на це, зібрані документи віддзеркалюють розвиток продуктивних сил України, будівництво промислових підприємств, електростанцій, модернізацію сільського господарства, здобутки у сфері науки, освіти, культури та мистецтва. Кінофотодокументи зафіксували багатьох діячів української культури: А. Бучму, О. Вишню, О. Довженка, Л. Курбаса, П. Тичину, А. Малишка, В. Сосюру, М. Рильського, Ю. Яновського; видатних учених: А. Кримського, В. Вернадського, С. Корольова, В. Глушкова, Б. Патона та ін. Загалом у фондах архіву понад 50 тис. кінодокументів, 30 тис. фотодокументів і стільки ж фонодокументів, систематичні та іменні покажчики і каталоги. Архів розташований у комплексі споруд центральних державних архівів України по вул. Солом'янській, 24.

Своєрідне місце в системі архівних установ займає ***Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва (ЦДАМЛМ) України***, що зумовлено специфікою його фондів і організації роботи. Цей архів було засновано 1968 р. для збирання, зберігання і використання документів і

матеріалів з історії української культури, літератури і мистецтва. Фонди архіву формуються документами установ культури і творчих спілок, а також документами особистого характеру діячів літератури і мистецтва. Архіву вдалося створити оригінальні колекції документів Київського товариства старожитностей та мистецтв, зокрема його статут і список членів, матеріали Київського художньо-промислового і наукового музеїв (1902 р.), Київського відділення імператорського російського музичного товариства.

Особливість ЦДАМЛМ України зумовлена й тим, що переважну більшість його фондів становлять особові фонди відомих діячів літератури та мистецтва: П. Тичини, А. Головка, О. Гончара, П. Панча, М. Рильського, В. Сосюри, Ю. Яновського, І. Сенченка, В. Еллана-Блакитного, Ю. Смолича, А. Малишка та ін. Архів має понад тисячу фондів, майже 200 тис. одиниць зберігання та більше 3 тис. музейних експонатів. Його фонди впорядковано, описи уніфіковано, є систематичний та іменний каталоги. Архів розташований у Києві по вул. Володимирській, 22 а.

У 1989 р. у Харкові створено *Центральний державний науково-технічний архів України*, де збирають і централізовано зберігають науково-технічну документацію, що є невід'ємною частиною історії розвитку науки і техніки. У його фондах є понад півмільйона справ з унікальною науково-технічною документацією, у т.ч. проекти спорудження найважливіших об'єктів паливно-енергетичного комплексу, підприємств важкої промисловості, зокрема Дніпровського каскаду гідроелектростанцій, Харківського заводу тепловозного обладнання, Новокраматорського машинобудівного заводу. В архіві зберігається проектна документація повоєнної відбудови Хрещатика в Києві, спорудження житлових комплексів тощо. Документальна база архіву використовується у наукових дослідженнях з історії науки і техніки і під час розроблення проектів реконструкції, перепрофілювання підприємств, при повторному проектуванні тощо.

Центральні державні архіви займають визначальне місце в архівній системі України, а їхні фонди є основою НАФ. Сказане не принижує ролі інших ланок системи, зокрема, державних архівів областей, міст, архівних відділів райдержадміністрацій. Однак, якщо центральні державні архіви реалізують себе як науково-методичні центри галузі, то державні архіви Автономної Республіки Крим, міст Києва та Севастополя, областей України набувають статусу місцевих науково-методичних центрів і осередків вивчення історії та краєзнавства.

Демократичні перетворення і економічні реформи в Україні впливають на архівну систему, на статус установ з різними формами власності архівних фондів. Помітно підвищується роль галузевих архівів, у т.ч. колишніх відомчих. Змінено не лише їхні назви, але й функціональне призначення. Це стосується архівів так званих силових відомств. На базі архівів військових округів і з'єднань, що дислокувалися у межах України, створено Державний архів Міністерства оборони України. Реорганізовано архів колишнього МВС УРСР, відомчий архів колишнього КДБ. Останній набув статусу Державного архіву Служби безпеки України. Найважливіша новація цих архівів полягає в тому, що їхні фонди надано не лише для службового внутрівідомчого користування, вони стають доступними і для науковців. З цією метою уніфікують за загальними нормативами описи фондів, створюють науково-довідковий апарат.

Діяльність державних галузевих архівів регламентовано Законом України «Про Національний архівний фонд і архівні установи», положеннями про міністерства та відомства, а також відповідними правилами та інструкціями цих відомств, якщо вони не суперечать чинному законодавству. Нормативні акти Головархіву України, що визначають загальні правила діяльності архівних установ, є обов'язковими для всіх ланок архівної системи, незалежно від їхнього відомчого підпорядкування.

Головархів України як одна з ланок системи архівних установ держави є носієм єдиної державної політики в архівній галузі. У своїй діяльності Головархів керується Конституцією України, чинним законодавством, Положенням про Головне архівне управління, затвердженим КМ України у жовтні 1995 р. Структура Головархіву дозволяє тримати в полі зору всі найголовніші напрями діяльності установ галузі: від формування НАФ, створення оптимальних умов зберігання і користування архівними документами, організації інформаційних систем, розвитку матеріально-технічної бази до розгортання міжнародного співробітництва українських архівістів. Спираючись на науково-дослідний потенціал галузі, співпрацюючи з установами НАН України, провідними університетами, Головархів виробляє стратегію архівного будівництва, конкретні програми її реалізації, впливає на матеріально-фінансове забезпечення, кадрову політику. Згідно з Положенням Головархів є контролюючим органом, має права інспектування діяльності архівних установ, заслуховування їхніх звітів, призупинення діяльності архівів.

Отже, розглянувши суть і значення поняття *«архівна система»*, можна зробити висновок про те, що воно включає *сукупність засадничих принципів організації архівної справи у тій чи іншій державі, способів і технологій її ведення*. Разом з тим архівна система не є чимось незмінним, її характер значною мірою визначається державним устроєм, організацією суспільного життя. Для сучасних архівних систем визначальними ознаками є централізація і децентралізація, причому провідною тенденцією є децентралізація, що зумовлено процесами демократизації усіх сфер суспільного життя, у т.ч. і архівної галузі.

Визначальними критеріями класифікації архівних установ є їхня видова приналежність і форма власності, на якій вони засновані. Основними ланками системи архівних установ України є *державні архіви* (центральні, обласні, міські, архівні відділи райадміністрацій), *галузеві*

(державних органів управління або громадських об'єднань), *архівні установи*, засновані на колективній або приватній власності.

Питання для самоконтролю.

1. Що Ви розумієте під поняттям «архівна система»?
2. Які класичні архівні системи існують у світі? Визначіть тип архівної системи України?
3. На яких провідних тенденціях і правових засадах відбувається реформування архівної системи України?
4. Чи тотожні поняття «архівна система» і «система архівних установ»? Що являє собою система архівних установ України?
5. Дайте стислу характеристику центральних державних архівів.
6. Які архіви відносять до галузевих і чим вони відрізняються від центральних державних архівів?
7. Якою мірою впливає форма власності на статус архівів? Наведіть приклади діяльності архівів, заснованих на різних формах власності.

Лекція 3. Зарубіжні архіви та зарубіжна архівна українська

План

1. Зарубіжні архіви: основні типи та структура.

2. Зарубіжна архівна україніка: український комплекс та зарубіжний комплекс.
3. Проблеми повернення зарубіжної україніки на батьківщину.

Актуальність теми обумовлена тим, що сучасний історик-архівіст не може обійтися без знань про зарубіжні архіви, особливості організації та тенденції розвитку архівної справи в інших країнах. Це особливо важливо за умов входження української архівістики у світовий архівний простір, природним зростанням інтересу українських істориків до інформаційних можливостей зарубіжних архівних фондів. Організація та управління архівною справою у зарубіжних країнах, організація і експертиза поточних документів, забезпечення зберігання й використання документальних матеріалів, оперативне впровадження в архівну справу новітніх технологій, підготовка архівних кадрів, організація приватних архівів, міжнародний обмін архівною інформацією, інші аспекти практики архівного будівництва мають багато цікавого і повчального для архівістів України. Крім того, за межами України у державних, корпоративних, церковних і приватних архівах та колекціях, бібліотечних і музейних зібраннях різних країн зберігаються величезні масиви інформації щодо історії та культури України; за кордоном перебуває також частина писемної історико-культурної спадщини України.

1. Зарубіжні архіви: основні типи та структура.

Розглянемо основні типи та структуру архівів провідних країн світу, характерні тенденції розвитку архівної справи, основні правові засади функціонування архівної системи. Осмислення єдності архівного фонду держави, як системи, та необхідність пошуків найзручнішої її організації на раціональному рівні здійснювалися у Західній Європі наприкінці ХУІІІ

– в першій половині XIX ст. Створення спеціальних архівних установ було результатом суттєвого збільшення обсягів документів, деструктивних процесів в архівах, викликаних революціями та іншими соціальними катаклізмами. Тому, природно, виникли перші спроби закласти єдине наукове підґрунтя організації комплексів документів для всіх державних архівів і розроблення принципів архівознавства.

Нинішня структура архівів західноєвропейських країн в цілому остаточно викристалізувалася після другої світової війни. До неї входять **державні (національні та відомчі), корпоративні та приватні** архіви. Мережа державних і приватних архівів відбиває систему державного управління, що склалася в різних країнах, її правову основу, адміністративно-територіальний поділ, рівень культури.

Систему **державних** архівів складають центральні та місцеві архівні установи. Центральні державні архіви мають статус **Національних архівів** і виконують ідентичні функції: зберігають національну архівну спадщину, удоступнюють її для громадян, що прагнуть отримати архівну інформацію, організовують роботу з поточними урядовими документами. Водночас у різних країнах вони значно відрізняються один від одного з огляду на національні та історичні традиції, фінансові та кадрові ресурси, архівне законодавство.

Відомчі або галузеві архіви зберігають документальні матеріали, що створюються в результаті діяльності окремих державних установ і відомств. У багатьох країнах існують **відомчі історичні архіви**. Наприклад, у Франції це – Архів Міністерства закордонних справ, Архів сухопутних військ, Архів Міністерства морського флоту, Архів Міністерства військово-повітряних сил, Архів Державної Ради. Діяльність відомчих архівів, як правило, перебуває під наглядом національних архівних установ, які надають їм методичну допомогу.

Корпоративні архіви зберігають документальні матеріали різних громадських, наукових, культурно-освітніх та інших недержавних установ і, як правило, є самоврядними і не підлеглими урядовим архівним органам.

В організації роботи з **приватними архівами** великий досвід, вартий використання, накопичений в багатьох країнах Заходу, зокрема в Канаді та США.

За принципами побудови і управління в світі існують два основних типи архівних систем – **централізована**: Франція, Бельгія, Данія, Греція, Італія, Нідерланди, Португалія та **децентралізована**: США, Канада, ФРН, Швеція, Англія, Іспанія, Японія. Створені в різні епохи, НА підпорядковуються різним урядовим відомствам – міністерствам науки (Бельгія), культури (Данія, Іспанія, Люксембург), національної освіти та культури (Франція), добробуту, охорони здоров'я і культури (Нідерланди), міністерствам внутрішніх справ (Румунія, Словаччина, Чехія), Міністерству юстиції (Латвія). У Литві і Молдові архівна система, подібно до України, підпорядкована уряду, у Білорусі – адміністрації президента. В Німеччині, залежно від федерального устрою її земель, НА підпорядковуються Міністерству внутрішніх справ, федеральному канцлеру або бундестагу, в Португалії – президентові Ради міністрів, в Англії та Уельсі – лорду-канцлеру. НА США безпосередньо підпорядкований федеральному урядові.

У країнах з централізованими системами місцеві (регіональні) архіви звітують перед центральною (національною) архівною службою. У ФРН, наприклад, немає центральної архівної адміністрації на загальнодержавному рівні. Бундесархів зберігає документи федерального уряду; регіональні архіви – архіви земель – і місцеві архіви перебувають під юрисдикцією земель, кожна з яких має свою архівну організацію. В Англії та Уельсі юрисдикція державного архіву поширюється лише на центральні урядові архіви Англії та Уельсу, місцеві архіви мають свої незалежні від центральної адміністрації архівосховища. В Іспанії

спостерігається тенденція до подальшої автономізації 17 провінційних архівних установ; НА відповідає за збереженість лише історичних документів. У Нідерландах органи місцевої влади мають свої архівосховища, якими керують місцеві секретарі або професійні архівісти. В Італії муніципалітети, провінційні і регіональні архівні ради організовують окремі служби з видачі дослідникам документів, що мають 40-річний термін зберігання. В Англії та Шотландії документи, створені центральним урядом, можуть, за спеціальною згодою, передаватися на зберігання в архіви графств. Нині 20 % таких матеріалів зберігаються за межами державного архіву; останній має право контролювати умови зберігання лише цих документів.

В Англії, Бельгії, Греції, Ірландії, Італії, Нідерландах, Португалії, Франції міністр, відповідальний за стан архівів, має у своєму розпорядженні консультативні архівні комітети, до складу яких входять головний архівіст країни, представники урядових та громадських установ і організацій, технічні експерти.

У багатьох західних країнах існують і так звані *проміжні архіви*, які приймають на тимчасове зберігання й використання документи від різних відомств, установ і організацій і згодом після експертизи частину цих документів передають на постійне зберігання до центральних державних архівів. У більшості країн здійснюється контроль з боку національних архівних служб як за проміжними, так і за поточними архівами; інколи він охоплює повний «життєвий цикл» документа – з моменту його створення до остаточного розміщення в архіві.

Заслуговує на увагу *порядок доступу до архівної інформації в західних країнах*. У більшості з них право доступу до архівів відоме з початку XIX ст. На практиці його застосування варіюється в кожній окремій країні, переважно з точки зору одного критерію – терміну, протягом якого документи не видаються дослідникам. Країни - члени Ради Європи прийняли загальну угоду, яка обмежує дату в 30 років

(Нідерландах – 20 років). Національні закони про свободу інформації подібні до американського, вони прийняті провідними європейськими країнами. протягом останніх 15 років. Ці закони відкривають громадянам вільний доступ до адміністративних документів незалежно від часу їх створення, при умові, що цим не буде заподіяно шкоду особистому життю окремих громадян та державі в цілому.

В національних архівних законодавствах західних країн існують три категорії документів, доступ до яких протягом певного часу закритий.

Перша – це документи з захисту приватної таємниці громадян (100 років від часу створення – у Бельгії, 80 років – у Данії; 30 років після смерті людини; якщо дата смерті невідома, до 110 років від дня народження; в Іспанії – відповідно 25 і 50 років; в Італії – 70 років від часу створення документів; у Великобританії – від 50 до 100 років залежно від виду документа).

Друга – це документи, що захищають безпеку держави (60 років після створення документа – у Франції, 50 років – в Італії, від 50 до 100 років – в Англії).

Третя категорія охоплює документи, що охороняють економічні інтереси громадян та підприємств (від 30 до 60 років – у різних країнах, 80 років – у Німеччині).

У законах деяких країн (Німеччина, Греція, Нідерланди, Португалія) обмеження доступу обумовлені захистом документів з огляду на їхній фізичний стан. Низка інших обмежень доступу до архівних документів впливає не з архівних, а із законів про національну оборону, судочинство, про особистий статус, податки, статистику, комерційну таємницю тощо; окремі з них вступають у протиріччя з архівним законодавством. Тому на перспективу передбачається провести гармонізацію європейського архівного законодавства щодо доступу до документів з урахуванням інших законів, громадянського статусу, середньої тривалості життя в Європі.

Зупинимося детальніше на аспектах правових засад зарубіжної архівістики, що стосуються загальнодержавного архівного законодавства, державного або національного архівного фонду.

У більшості західних країн (США, Канада, Швеція, ФРН, Японія та інші) централізованого управління архівною справою не існує. Діяльність архівів регламентується актами, серед яких є й закони про державні архіви. Подекуди європейська практика (Франція, Іспанія, Швеція) передбачає регулювання правових відносин між державою і власниками громадських та приватних архівів, визначає права розпорядження документами і державного контролю над ними. Тому концепція державної реєстрації та опису культурної спадщини, що зберігається поза державними архівами, активно підтримується в цих країнах.

У західних державах немає спеціальних законів про державний або національний архівний фонд. Закони, як правило, регулюють правовий статус, управління та діяльність НА, державних та федеральних органів і концентрують увагу на проблемах збереження, доступу, власності, авторських прав, а також юридичних та фінансових питаннях використання документів, їх переміщення за кордон (у цих ситуаціях архіви найчастіше оцінюються як державна нерухомість і підпадають під відповідне законодавство). Немає єдиного загальнодержавного закону стосовно архівної справи і в США. Тут вона регулюється законами кількох рівнів (федерального рівня, рівня штату, місцевої влади). Декілька законів, що враховують різні форми власності та специфічні фонди (переважно федеральної власності), також регулюють архівну справу. Серед загальнонаціональних, наприклад, можна навести Закон про таємницю, Закон про систему федеральних архівів та управління, Закон про зберігання архіву документів та матеріалів Президента, Закон про авторські права, Закон про Президентський архів, Закон про Адміністрацію НА (1984), Закон про архівну колекцію документів у справі замаху на Президента Дж.Ф. Кеннеді. Основні питання архівних законів США, як, до

речі, й інших країн, які не порушували природний стан соціальних відносин та основ власності, – проблеми управління архівною справою та доступу до інформації. Приклади більш централізованого підходу до державної юрисдикції архівної спадщини подає Австралія (Австралійський Союз держав Південної Півкулі), що входить до Британської співдружності, і також має окремі закони в кожному з шести штатів федерації (наприклад, архівні закони Тасманії, Нового Південного Уельсу тощо), які регламентують функціонування державних установ. Показовим є поєднання в єдиному законодавчому акті архівного та бібліотечного законодавства, наприклад, у Квінсленді та в Південній Австралії.

Особливістю юридичної практики західних країн є відкритість законодавства про різні види і типи фондів. Усю сукупність законодавчих актів можна розцінювати як поєднання централізованого управління архівними установами.

Зупинимося докладніше на деяких аспектах організації архівної справи в окремих країнах Заходу.

Регіональні архіви, створені Законом 1983 р. про децентралізацію як тимчасові сховища, зберігають документи урядових установ регіонального рівня. Вони підпорядковані директорам архівних служб регіону.

Департаментських архівів налічується 99 для території колишньої метрополії і 2 для заморських земель (Нова Каледонія і французька Полінезія). Тут зберігають папери установ, ліквідованих у 1790 р., і фонди департаментської адміністрації наступних режимів. Загальна довжина усіх департаментських архівів перевищує 1000 км. Майже половина з них має путівники.

Комунальні (муніципальні, тобто міські) і *госпітальні* архіви нині, за кількістю комун, налічують 36000 архівосховищ. Відповідальність за їхню роботу цілком покладається на мера; водночас вони перебувають під постійним контролем директора служб архівів департаменту. У них

зберігаються реєстри з записами актів громадянського стану, кадастри (описи земельних володінь), рішення муніципальної ради тощо. Госпітальні архіви майже не відрізняються за своїм юридичним станом від комунальних. У невеликих центрах відповідальним за збереження документації призначається лікар. Документи, створені понад 100 років тому, як правило, передаються до департаментських архівів.

Довідка. Специфічні особливості має архівна система і структура архівних установ ФРН. Вона відбиває своєрідність історичного розвитку її адміністративно-територіальних одиниць і є типовим зразком децентралізованої архівної системи. За умов відсутності єдиної централізованої архівної системи у ФРН діє розгалужена й різноманітна система архівів, що враховує історичні традиції, федеративний устрій та власницькі засади документотворення і досягла високого рівня раціонального використання ретроспективної документної інформації.

Німецька демократична республіка (НДР) свідомо зруйнувала традиції і німецькі федералістські принципи. Замість старих 5 земель було створено 14 нових округів, їхні матеріали були розосереджені по 9 державних архівах і їхніх філіях. Усі вони підпорядковувалися Державному архівному управлінню МВС у Потсдамі. Після возз'єднання Німеччини між архівістами західних і східних земель спонтанно, без участі будь-яких центральних установ, склалися стосунки взаємодопомоги і рівноправного співробітництва, активно йшов процес обміну спеціалістами, наданням нових технологій, що сприяло успішній інтеграції та подоланню розбіжностей в архівних системах.

На відміну від колишньої НДР, архівна справа у ФРН не була централізована, тут не було центрального архівного управління. Колишній Райхсархів відповідав за документи імперського уряду, його міністерств та відомств. Він не мав права давати вказівки архівним структурам у землях. Те саме стосується створеного в 1952 р. **Федерального архіву в Кобленці**, на який покладено зберігання документів конституційних

органів, центральних урядових установ, збройних сил, федеральних корпорацій, інших інституцій федерального уряду, німецьких центральних установ, що діяли в зонах окупації, Німецького рейху (1871-1945 рр.), Німецького Союзу (1815-1866 рр.).

У кожній землі діє свій федеральний архівний закон, хоча основні положення федерального і земельних архівних законів збігаються. Як правило, **державні архіви земель** мають давню історію і зберігають компактні комплекси документів, починаючи з часів середньовіччя, ядро яких становлять урядові матеріали колишніх незалежних земель, федеральний і земельні архіви тісно співпрацюють у рамках постійної Конференції архівних референтів (керівників архівних установ Федерації та земель), що збирається двічі на рік і обговорює проблеми координації у різних галузях архівної справи. Поза державною архівною системою існують спеціальні архіви різних напіваавтономних установ і організацій – **парламентські і університетські архіви, архіви преси, архіви радіо-, кіно- і телекорпорацій**. До місцевих архівних установ належать численні **муніципальні та комунальні архіви** (найстарші й найбільші міські архіви є у великих середньовічних містах – Кельні, Франкфурті, Мюнхені, Аусбурзі та ін.), а в окремих регіонах – **районні архіви** (комплектуються документами органів районного управління). Окрему категорію, також неоднорідну за адміністративним статусом, підпорядкуванням і складом документів, становлять **церковні архіви**: парафій, деканатів, єпископств, монастирів, орденів тощо. Маючи статус приватних установ, єпископські архіви, так само, як і **дворянські й особові архіви**, протягом останнього століття активно передають на депозитне зберігання або продають свої матеріали державним архівам.

При політичних фондах, пов'язаних із провідними партіями, існують **архіви політичних партій і спілок**. Серед бізнесових архівів можна виділити великі регіональні архівні центри (Кельн, Штутгарт, Дортмунд), архіви окремих, галузей промисловості (Архів гірничої

промисловості в Бохумі) та численні архіви окремих промислових підприємств, фірм і корпорацій. Архіви літератури і мистецтв являють собою або окремі спеціалізовані установи, або структурні підрозділи центральних, земельних, регіональних та муніципальних бібліотек і музеїв.

Показовою, з погляду сучасного інформаційного суспільства, є організація багатьох напрямів діяльності НА Канади. Особливої уваги заслуговує цілеспрямована програма комплектування архіву документами державних установ, що здійснюється протягом кількох останніх років (до того надходження звітти мали епізодичний характер), а також документами особового походження, документами громадських та комерційних організацій; чітка організація відомчого зберігання.

Оскільки державні установи не зобов'язані передавати свої документи на державне зберігання, комплектування здійснюється на договірних засадах. При цьому враховують усі типи діловодства (їх налічують близько 10; єдиних і обов'язкових стандартів не існує) і всі види носіїв інформації, включно з електронними формами (магнітні, лазерні й оптичні диски).

Загальна схема документообігу і відомчого зберігання документів у діловодстві урядових структур, зокрема, міністерств, в цілому виглядає так: експедиція – бюро (тобто відділ контролю за діловодством) – виконавець – бюро. В бюро кожний документ заноситься до комп'ютера. Справи формуються за темами. Згідно із спеціальним класифікатором кожній справі (файлу) надається номер теми. Справи мають три терміни зберігання: активний (два роки в структурному підрозділі), «сплячий» – 8 років у спеціальному підвідділі міністерства (своєрідному відомчому архіві) і постійний. Після відповідної експертизи історично цінні документи передають на державне зберігання до НА, решту знищують.

Передача документів від комерційних установ здійснюють виключно на договірних засадах, оскільки НА не має права втручатися в діловодство, облік і забезпечення зберігання документів приватних фірм і

банківських структур. Разом з тим, комерційні фірми зобов'язані забезпечувати зберігання певних категорій документів, причому контроль за цим здійснюють спеціальні органи державного управління – податкова інспекція та казначейство. Крім того, фірми самі зацікавлені в передаванні документів на державне зберігання, оскільки вони за це отримують певні податкові пільги. Для отримання пільг спеціальні ЕК здійснюють оцінку переданого фонду (вартість його коливається в межах від 2-х до 500 тис. доларів, пересічна ціна – 20-50 тис. доларів).

Вартий уваги досвід з організації комплектування особовими фондами і документами громадських установ. Архіви прагнуть отримати особові фонди політичних діячів, зокрема, всіх прем'єр-міністрів та міністрів. Особові фонди членів парламенту приймаються вибірково, з огляду на політичну активність.

Взагалі проблема приватних архівів у зарубіжному архівознавстві та архівній практиці країн Заходу є надзвичайно цікавою. Шляхи її вирішення можуть бути корисними для вітчизняних архівістів. На прикладі архівів президентів США можна переконатися в ефективності діючої тут системи. Історична цінність президентського архіву не викликає сумніву. Проте до 1938 р., коли президент США Франклін Рузвельт зробив офіційну заяву про будівництво президентської бібліотеки-архіву і передання її в дарунок американському народові, папери попередніх президентів зберігалися в різних місцях, і їхня доля складалася подекуди трагічно – вони горіли під час пожеж, знищувалися нащадками або й самими відставними президентами. Започаткована Ф.Рузвельтом традиція була підтримана його спадкоємцями, і відтоді всі наступні президенти залишали нащадкам цінні комплекси історичних документів особових архівів і бібліотек, які були визнані актом 1955 р. «Про Президентські бібліотеки» такими, що мають державне значення.

Комплекси документів президентських бібліотек, розташованих у різних місцях (інколи це створює незручності використання їх),

опрацьовуються, постійно поповнюються завдяки активній збиральницькій діяльності співробітників НА США (цим займаються 200 з 2400 архівістів НА), до них створюються різні науковопошукові системи, вони є доступними для публічного використання.

На особливу увагу заслуговує нагромаджений архівами західних країн досвід вирішення проблем, пов'язаних із зберіганням та використанням документів на нових носіях, що виникли в епоху інформаційного суспільства в результаті бурхливого розвитку індустрії електронно-обчислювальної техніки. Для задоволення потреб різних груп користувачів формуються загальнодоступні бази знань і даних. Так, у США функціонують понад 3,5 тисячі афічних і документальних баз даних з усіх сфер науки, техніки, громадсько-політичної та побутової діяльності, у Великобританії – понад 2,5 тисячі баз, у Німеччині – близько 300.

Наявність персональних комп'ютерів у громадян і установ, можливість підключення їх до інформаційних мереж, зокрема, до світової інформаційної мережі «Інтернет», дозволяють будь-якій фізичній або юридичній особі отримати необхідну інформацію або документи з будь-якої галузі знань. Просування людства до інформаційного суспільства призвело до формування нової, порівняно з паперовою, соціальної пам'яті людства у вигляді баз даних та документів на машинних носіях. У ході еволюції машинних носіїв за останні три десятиліття пройдено шлях від перфокарт (60-і роки) до оптичних дисків (90-і роки).

Архівні служби західних країн, насамперед, НА США і Великобританії, починаючи з 60-х років, здійснюють комплектування документів на машинних носіях. У структурі НА США і Канади створено центри електронних документів. У середині 90-х років в НА Канади зберігалось понад 200 тис. файлів. Спеціальні центри зберігання подібної документації існують і в НА Франції, Швеції, Данії, Нідерландів, Фінляндії.

Компактність документів на машинних носіях у перспективі може зняти загальну проблему так званої архівної полиці стосовно масових

джерел, адже більшість із них у багатьох країнах світу не надходить на державне зберігання саме через величезні фізичні обсяги.

Для порівняння із станом і структурою архівів західних країн розглянемо основні особливості розвитку архівної справи у країнах Центральної і Східної Європи в посттоталітарний період.

Напередодні краху тоталітарних режимів у цих країнах (Угорщині, Латвії, Литві, Молдові, Польщі, Румунії, Словаччині, Хорватії, Чехії) існувала розвинута мережа архівних установ, що включала державні та відомчі архіви. Їхня діяльність регулювалася законодавчими актами і контролювалася спеціальними адміністративними органами. Система архівів була різною як з точки зору кількісного складу, так і з боку відомчої підпорядкованості. Спільним для всіх країн був особливий статус архівів «силових відомств», що жорстко контролювали комплектування, облік та розсекречування архівних документів. Іншою спільною рисою був високий рівень самостійності архівів правлячих партій та релігійних конфесій.

У післятоталітарний період більшість цих країн прийняли нові нормативні акти, що регулюють діяльність архівних установ. Причому нові архівні закони мають загальний характер для всіх архівів, незалежно від того, до якої форми власності належать фізичні та юридичні особи, що їх створюють. Процес реалізації нових норм архівного законодавства ускладнюється низьким соціальним статусом архівної справи та серйозними економічними проблемами. Крім того, в усіх країнах спостерігається спадкоємність з попереднім періодом їхньої історії.

Нові законодавчі акти намагалися охопити не лише державні архіви та архіви державних установ, підприємств і відомств, але й архіви «силових» відомств та МЗС, недержавних установ та організацій, релігійних конфесій, громадських організацій, політичних партій, приватні архіви громадян (Білорусь, Угорщина, Молдова, Румунія, Чехія та ін.). Показово, що в більшості цих країн відбулося злиття архівів колишніх

правлячих партій з державними архівами. З іншого боку, спостерігається тенденція закріплення за основними силовими структурами (міністерства оборони, спецслужби, міністерства внутрішніх справ), за науковими та культурно-освітніми установами (бібліотеки і музеї), іншими структурами (парламенти, адміністрації президентів, органи статистики, геології, картографії, прикордонної служби тощо) права постійного або довготривалого (до 20 років) зберігання усіх або певних категорій документів.

У більшості країн відбувається активний процес правового та організаційного формування недержавних архівів. Уперше законодавчо забезпечується офіційний статус недержавних архівів профспілок, приватних підприємств, релігійних конфесій, партій, творчих спілок, громадських рухів, молодіжних об'єднань, наукових установ.

Майже в усіх країнах, згідно з новим архівним законодавством, досить успішно вирішується проблема доступу до існуючих у тоталітарний період обмежено-публічних архівів (тобто доступних виключно для професіоналів). Обмеження доступу стосуються захисту державних таємниць, причому терміни обмеження значно варіюються: 5-15 років (Чехія), 25 років (Молдова), 40 років (Румунія); з точки зору захисту особистих інтересів громадян – в усіх країнах переважно 75 років. Водночас щодо обмежувальних термінів існують деякі винятки. Так, до персональної інформації, що містить дані про репресії, мають доступ жертви репресій та їхні рідні, вчені, правоохоронні органи тощо.

У більшості країн інтенсивно проходить процес розсекречування, яке здійснюють фондоутворювачі, в т.ч. передання в державні архіви; в Угорщині, Литві, Молдові, Латвії – самими архівами або спеціальними міжвідомчими та спеціальними комісіями.

2. Зарубіжна архівна україніка: український комплекс та зарубіжний комплекс.

У сучасній історичній науці та архівістиці для визначення архівних матеріалів, пов'язаних з Україною, що зберігаються за її межами, закріпилося поняття **зарубіжна україніка** (аналогічно: полоніка – для польських). Зауважимо, що у традиційному науковому та бібліотечному вживанні термін «україніка» звичайно стосується зарубіжних публікацій про Україну. Серед бібліофілів за кордоном цей термін звичайно вживається стосовно ранніх (до XIX ст.) книг у зібраннях за межами України. Порівняно недавно до терміна було додано слово «архівна» з метою уточнення його змісту.

Зарубіжна україніка є важливим інформаційним масивом і базовим історико-культурним потенціалом гуманітарної сфери знань. Вона дозволяє залучати до соціального обігу інформацію, яка формує духовність, закладає фундамент нової національної і соціальної психології, політики і культури. За Законом України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» такі документи, відповідно до міжнародних угод, підлягають поверненню в Україну в оригіналах або копіях. На думку сучасної американської дослідниці доктора Патриції Кеннеді Грімстед, проблеми адекватної ідентифікації архівної україніки ускладнюються щодо матеріалів, які зберігаються за кордоном, оскільки рівень визначеності між українським і російським, між польським і українським або між австро-угорським (або австрійським чи угорським) і українським залежить від точності етнічної ідентифікації або ступеня української національної самосвідомості.

Інформаційний масив зарубіжної україніки формувався тривалий час.

***Довідка.** Систематичне вивезення документів та книжкових зібрань з України почалося за Петра I. Згідно з наказом від 20 грудня 1720 р.,*

київському губернаторові Голіцину доручалося оглянути і забрати вірчі грамоти та інші цінні документи разом з рукописними та друкованими книгами з монастирських архівів. Значну кількість документів тоді захопило військо Меншикова під час розгрому Батурина у 1708 р. Передавалися документи до Москви і внаслідок арештів українських державних і військових діячів. Так, під час слідства у справі гетьмана П. Полуботка було конфісковано частину документів Генеральної військової канцелярії, листування козацької старшини. Приводом забирання архівних матеріалів до столиць були реформи органів центральної та місцевої влади. Після ліквідації в 1750 р. Канцелярії міністерського правління малоросійських справ у Глухові з неї у повному складі було вилучено і відправлено до росії справи таємного діловодства. У результаті судової реформи 1864 р. тисячі пудів архівних матеріалів було вивезено до Москви. Славнозвісний архів греко-католицьких митрополитів після ліквідації Греко-Католицької церкви у 40-х роках XIX ст. було перевезено з Радомишля до Петербурга. Найцінніші матеріали з давніх українських архівів звозилися до столиці на вимогу Петербурзької археографічної комісії у 1837-1840 рр. Найдраматичніші зміни відбувалися за радянських часів, коли було ліквідовано величезну кількість установ та націоналізовано їхні фонди. Відтоді за принципом права метрополії до росії «законно» переміщувалися колосальні масиви документів, створені українськими установами на українській території. Наведемо лише деякі факти. 1924 р. почалася реквізиція документів Центрального чорноморського архіву у Миколаєві й перевезення їх до Петрограда. Згодом з України було вивезено документи майже всіх військових установ і підприємств. За неповними даними, протягом 1951-1972 рр. вивезено понад 3000 фондів обсягом 80 тис. справ з військової історії. Зокрема, в 1956 р. з ЦДІАК УРСР до Ленінграда було відправлено цінний фонд 345, Штаб Одеського військового округу. Одна з останніх акцій відвертого пограбування українських архівів – передання до Москви у 1991 р. значного

масиву документів з архівів МВС та КДБ щодо руху опору більшовицькому режимові у 40-х – на початку 50-х років XX ст..

Нині архівні матеріали українського походження, які перебувають за межами України, мають різні форми і є невід'ємною частиною багатьох зарубіжних документальних груп або колекцій документів як у державних, так і в приватних сховищах. Значні масиви зарубіжної архівної україніки не знайшли, на жаль, свого шляху до публічних сховищ і не були ані оцінені, ані описані взагалі. Багатьом зібранням загрожує руйнування у вологих підвалах чи на непристосованих горищах, а багато унікальних та цінних матеріалів приречені бути викинутими колись наступними поколіннями чи новими власниками, які не зможуть визначити потенційної цінності цих матеріалів, написаних уже чужою для них мовою, із невідомої для них далекої країни. Більшість матеріалів, вивезених з батьківщини емігрантами або привезених іноземцями додому з України, занадто фрагментарні й буденні для того, щоб заслуговувати на витрати, пов'язані з архівною обробкою. Але навіть ті з них, кому пощастило знайти свій шлях до місцевих університетських бібліотек, історичних товариств та музеїв або архівів етнічних груп як зразки іноземної екзотики, все ще не описані, закриті для дослідників. Нині численні українські організації докладають великих зусиль до повернення на батьківщину архівної україніки.

Для детальнішого визначення поняття «зарубіжна україніка» виділимо два головні комплекси матеріалів: **український** (документи, створені українським урядом, українськими установами або окремими особами) та **зарубіжний** (документи, створені іноземцями).

Український комплекс складають документальні матеріали, створені Урядом України; місцевими органами управління Російської імперії або СРСР, що діяли на українських землях; іншими установами, зареєстрованими у Російській імперії або СРСР, чия діяльність відбувалася на сучасних українських землях; або окремими особами (незалежно від національності), що були підданими України, або етнічними українцями –

підданими Російської імперії. Ці матеріали нині становлять першорядний інтерес для України як українська архівна спадщина в найширшому розумінні.

Зупинимося докладніше на характеристиці основних груп документів українського комплексу, що включає:

1. Офіційні документи *давніх українських урядових установ*, що діяли на сучасних українських землях (у т.ч. будь-які фрагменти офіційних державних документів, що були створені українськими урядовими установами, а потім захоплені іншими імперськими режимами або вивезені за кордон емігрантами і тепер на законних підставах являють собою частину національної архівної спадщини України).

Довідка. До них можуть належати документи:

- *Запорозької Січі та Гетьманичини ХУІІІ ст. з резиденцією у Глухові та Чернігові, а також документи їхніх місцевих адміністративних органів;*
- *усі документи Центральної Ради та УНР доби української революції 1917-1920 рр.;*
- *документи ЗУНР того періоду, коли уряд діяв ще на власне українських землях.*

Особливе зацікавлення викликає доля документів УНР. Зрозуміло, що після поразки незалежної Української держави в 1920 р. та падіння ЗУНР багато їхніх лідерів мусили рятуватися втечею й забрали з собою деякі урядові документи. Протягом наступних двох десятиліть вони були розпорошені в Парижі, Берліні, Відні та Празі. Під час другої світової війни велику кількість цих документів конфіскували нацисти. Після війни деякі з них потрапили до США, а інші були захоплені радянськими представниками.

2. *Дипломатичні та інші офіційні документи і матеріали, створені за кордоном українськими місіями або представниками офіційних українських установ та організацій.*

Довідка. До них належать документи постійного представника УРСР у Москві. Оскільки Україна була одним з офіційних членів-засновників ООН, вона зараз має законне право на документи українських місій при ООН (Нью-Йорк), ЮНЕСКО (Париж) та інших офіційних міжнародних організацій. Особливий інтерес викликає проблема повернення закордонних дипломатичних документів УНР, більшість яких з політичних причин після поразки цього уряду залишилися за кордоном. Це, скажімо, матеріали Посольства в Берліні, які були перевезені з Праги разом з колекціями російського зарубіжного історичного архіву (РЗІА) і нині, як відомо, зберігаються в Москві.

3. Офіційні документи центральних установ, яким владами попередніх імперських режимів було доручено адміністративну діяльність на українських землях. Це документи Польщі, Австрії, Угорщини, Австро-Угорщини, Румунії і Туреччини.

4. Офіційні державні документи провінційних, регіональних та місцевих органів, що перебували на українських землях, і були утворені владою попередніх імперських режимів (у т.ч. документи КПУ радянського періоду). Відносно часів російської імперії, наприклад, не виникає питання щодо місцевих губернських або судових документів, утворених російськими генерал-губернаторами або губернськими адміністраціями земель держав-спадкоємців, усі вони є документами провенієнції цих держав і, таким чином, законною частиною їхніх власних архівних спадків. Отже, документи київського, волинського та подільського генерал-губернатора київського походження, і вони – частка української національної архівної спадщини.

5. Документи офіційних українських військових підрозділів або виразно українські складники документації російських (радянських) збройних сил.

Довідка. За кордоном перебуває порівняно мало офіційних документів українських військових підрозділів. До військових документів, на які

можуть поширюватися претензії, належать документи українських підрозділів у складі імперських австрійської, польської, російської та радянської армій, у т.ч. місцеві документи щодо комплектації та оперативні документи місцевого військового командування. Багато місцевих військових документів було вивезено з України нацистськими військовими архівними службами під час другої світової війни, і вони не були повернені. Багато інших місцевих військових документів було після війни вивезено до Москви й розміщено в центральних військових архівах.

6. *Документи, що виникли за кордоном, за межами колишньої російської і радянської імперії* внаслідок діяльності там представників інших недипломатичних офіційних українських (радянських) державних установ. Таких офіційних документів радянського періоду існує значно більше, аніж тих, що виникли в дореволюційні часи, тому що держава в цей період мала надзвичайні функції в усіх сферах господарського та суспільного життя, і, отже, її представників за кордоном було значно більше. Це документи офіційних українських торговельних місій, представництв преси та ін.

7. *Документація українських недержавних приватних установ:* ділові, церковні або культурні представництва, що офіційно не контролювалися державою. До цієї категорії належать документи закордонних представництв тих українських установ або організацій, що мали офіційний дозвіл на ділову діяльність у межах України. В більшості країн такі документи підпадають під закони щодо приватної або корпоративної власності, хоча за радянського режиму вони скоріше за все були націоналізовані.

8. *Документація нелегальних організацій або організацій у засланні та окремих осіб, у т.ч. підпільних та дисидентських груп, що діяли на території сучасної України в часи російського імперського чи радянського режимів.*

Довідка. Ця категорія пам'яток утворилася багатьма цікавими документами українських політичних партій, військових та мілітаризованих організацій, зокрема, Української повстанської армії (УПА), переслідуваних релігійних угруповань, національних громад, груп та окремих осіб, що діяли в підпіллі або були дисидентами. Проте через їхній нелегальний і підконтрольний статус в умовах імперських режимів законність вимог чи права на повернення довести значно важче, аніж у випадку з офіційними, легальними установами, діяльність яких була дозволена. Протягом радянського періоду велику кількість нелегальної (яку іноді називали неофіційною) документації захопив всесоюзний КДБ та його зарубіжні оперативні розвідувальні підрозділи, отож вони були інкорпоровані до документації КДБ. У багатьох випадках копії деяких творів української дисидентської літератури та підпільного самвидаву, а також періодичні видання, що виходили напівлегально, висилалися за кордон для публікації або для передачі через радіостанцію «Свобода» та інші, і вони зберігаються в архівах радіо «Свобода» та «Вільна Європа» або українських груп на Заході. Багато паперів висланих українських «буржуазних націоналістів» були захоплені нацистами в різних європейських країнах, більшість їх повернулася в Україну після війни, вони були знайдені радянськими представниками. Під час другої світової війни нацистські органи також зібрали багато справ українських емігрантських організацій за кордоном. Незначна кількість документів тих груп, що діяли в Польщі, була, наприклад, захоплена радянськими представниками наприкінці війни. Вони зберігаються у фондах російського центру зберігання та вивчення документів новітньої історії або в ДАРФ. Інші разом з матеріалами з Праги зберігаються в ЦДАВО України.

9. Особисті папери окремих українців, у т.ч. українських емігрантів. Існує багато важливих груп особистих паперів видатних українців, які були створені на українських землях і на законних підставах вивезені за кордон окремими вигнанцями або політичними чи

інтелектуальними емігрантами, або ж для них. Копії або оригінали важливих урядових документів часто бувають інкорпоровані до приватних персональних документів урядових діячів, але, за звичайних умов у більшості країн, якщо такі документи потрапляють у приватну власність, вони не можуть стати об'єктами вимог чи претензій на повернення. Багато таких документів тепер дуже тісно переплітаються з особистими паперами, що виникли пізніше, в еміграції або у вигнанні. Особисті папери в більшості країн поза колишнім соціалістичним блоком належать до особистої (персональної) власності й на них поширюється законодавство країни, громадянином якої є тепер їхній власник. Крім того, вони можуть захищатися авторським правом.

10. *Рукописні книги, зібрання історичних документів та автографи, аудіовізуальні матеріали*, вивезені з України. Емігранти несуть відповідальність за відчуження за кордон значних кількостей архівних матеріалів українського походження або пов'язаних з Україною. Разом з особистими паперами чимало емігрантів забрали з собою важливі колекції історичних документів, рукописних книг та аудіовізуальних матеріалів.

Довідка. У 20-30-х роках відомі українські політичні діячі та інтелектуали, що виїхали на Захід, забирали з собою, крім особистих паперів, архівні матеріали багатьох важливих українських установ та документи інших осіб. Доля більшості таких матеріалів нині залежить від законодавчих актів країни, де перебувають їхні законні власники (як окремі особи, так і установи). Подібно до особистих паперів у більшості країн за межами колишнього соціалістичного блоку рукописні зібрання є персональною власністю їхнього творця або збирача. Відтак виникає питання, до якої категорії віднести офіційні українські державні архівні матеріали, вивезені за кордон емігрантами?

Проблеми дещо іншого характеру виникають у зв'язку з долею рукописних зібрань вірменської митрополії в Галичині та інших вірменських рукописів із бібліотеки Львівського університету, більшість

яких зараз перебуває головним чином у Польщі. Деякі рукописи з цієї колекції тепер інтегровані з колекціями Оссолінеума у Вроцлаві, хоча незначні частини цього зібрання, вивезені зі Львова раніше, зберігаються у Відні. Проблема ускладнюється тими обставинами, що сама колекція була розпорошена, а її законний власник до 1939 р. – вірменська митрополія у Львові ще не відновлена. Додаткові труднощі виникають через те, що Матенадаран (офіційне вірменське державне сховище рукописів) у згоді з цивільною та церковною владами Єревана, намагається взяти на себе функції захисту вірменської рукописної спадщини в усіх частинах світу. Окремі ускладнення щодо походження та попередніх власників виникають щодо інших рукописів церковнослов'янською та східними мовами, вивезених зі Львова. Колекції рукописів, окремі рідкісні рукописні книги та відомі автографи не завжди можна трактувати за тими ж принципами, що й державні архіви і особисті папери. Проте нині для багатьох надзвичайно цінних раних слов'янських рукописів та українських автографів, що зберігаються за кордоном, значно важливіше отримати професійні описи текстів та відкрити доступ до подробиць їхньої міграції та сучасного перебування їх, щоб науковці знали, що вони збереглися, й могли отримати їхні копії. По виконанню такого опису, створення міжнародної комісії експертів для розгляду претензій буде очевидно найдоцільнішим засобом досягнення справедливого вирішення заплутаних випадків.

11. Документи, створені за кордоном приватними українськими емігрантськими організаціями та громадами, що продовжували зберігати українські традиції в еміграції. Багато таких груп підтримували тісні зв'язки з батьківщиною й стежили за подіями на офіційному й неофіційному рівні. Як і серед особистих паперів видатних українських емігрантів, у них можна знайти значну кількість листів та інших матеріалів українського походження. На Заході, як правило, всі такі групи документів захищені законами про приватну власність та культурні цінності країни, де

вони виникли або перебувають тепер. Таким чином, документи установ та організацій української громади в Празі або Мюнхені, хоча й пов'язані з Україною і важливі для українських історії та культури, повинні вважатися документами іноземного походження, що підлягають законам країни, де вони виникли.

Довідка. Під час другої світової війни нацисти привласнили багато архівів та окремих справ закордонних організацій українських емігрантів. Частину цих документів у свою чергу незаконно захопили радянські представники наприкінці або одразу після війни. Деякі з них зберігаються тепер у ЦДАВО України, в той час як інші були передані до колишнього ЦДАЖР СРСР (тепер ДА РФ) та інших сховищ. Однак значно більше претензій може з'явитися щодо документів організацій спадкоємців споріднених установ в Україні, або тих установ чи організацій, які були відроджені в Україні після відновлення незалежності. Менше ускладнень виникає щодо документів, створених за кордоном українськими недержавними підприємствами, культурними, релігійними та іншими організаціями, що не пов'язані зі своїми аналогами власне в Україні.

12. Зібрання українських архівних матеріалів, створені за кордоном, або українські складники інших зібрань. У багатьох архівах чи бібліотеках українських емігрантських груп за кордоном зберігаються зібрані документальні джерела або літературні рукописи, а також інші архівні матеріали українського походження. Так само, як і особисті папери емігрантів, вони вважаються приватною власністю, що захищається законом щодо приватної культурної власності країни, де вони тепер перебувають. У більшості країн документи, придбані легально на аукціоні або у літературних посередників, вважаються, на підставі факту купівлі, законною власністю своїх нових власників, навіть якщо їхній попередній статус підозрілий.

Другий великий **(зарубіжний) комплекс** документації утворюють документи, створені іноземними урядами, установами та окремими

особами. При віднесенні документів до цього комплексу важливо мати на увазі, що багато українських емігрантів або вигнанців стали громадянами іншої країни. Проте, якщо провести розмежування виключно на основі громадянства, то можна пропустити важливі відмінності між етнічними українцями або тими, хто хоча й був іноземного походження, провів більшу частину життя в Україні й навіть займав високі посади в українському уряді.

У зарубіжному комплексі можна виділити шість груп:

1. *Урядові, напівприватні, або документи приватних установ та організацій, а також окремих осіб*. Відповідно до міжнародних законів та усталеної архівної практики багатьох західних країн, більшість таких документальних матеріалів, створених іноземцями в Україні або пов'язаних з Україною, в т.ч. особисті папери, документи приватних організацій, і особливо документація, яка виникла за кордоном, безумовно, не може бути об'єктом вимог як офіційна частина національної архівної спадщини, що цей обширний комплекс матеріалів сам по собі в дійсності не є архівною українікою. Чимало таких матеріалів викликають виправданий інтерес через інформативність та зв'язок з українськими історією та культурою, особливо в сфері міжнародних стосунків та іноземного досвіду на українських землях.

2. *Дипломатичні або консульські документи* офіційних місій інших держав на українських землях і/або пов'язані з Україною матеріали серед дипломатичних документів іноземних місій у російській імперії та Радянському Союзі. Проте, відповідно до дипломатичних прецедентів, навіть консульські документи інших держав, які виникли в Києві, Львові або Одесі, повинні залишатися під юрисдикцією країни, що їх утворила. Згідно з дипломатичною практикою останніх століть, нема жодних підстав вимагати повернення навіть надзвичайно цікавих перехоплених або дешифрованих російських/українських документів, на які можна натрапити серед цієї документації. Вимоги на копії документів, що вже

протягом багатьох років відкриті для дослідників у зарубіжних архівах, були б виправданими. Обширну, пов'язану з Україною, документацію часто важко відшукати серед документів іноземних посольств у Росії, Польщі або Австрії. Дуже рідко вони зберігаються під українськими рубриками. Навіть на найвищому дипломатичному рівні уряди зарубіжних країн мали лише одне посольство в російській імперії або пізніше в Радянському Союзі, в Австро-Угорській монархії та в державах-спадкоємицях цієї імперії, в Польщі, в Османській імперії, так що документи, наприклад, британського Форін-офісу, занесені до архівних/документальних груп під назвою «Польща», «Австрія» і т.д., містять у собі донесення та інші документальні свідчення щодо земель у межах сучасної України, які в різні проміжки часу були частинами того чи іншого державного утворення. Донесення щодо Західної України до 1918 р. є у справах британського посольства у Відні, тобто утворюють частину архівної/документальної групи «Австрія», а не «Росія», в той час, як документи про цей же регіон, датовані ХУІІ-ХУІІІ ст. та за період 1919-1940 рр., надходили з посольства у Кракові чи Варшаві та включалися до справ архівної/документальної групи «Польща». Що ж до британських документів, наприклад, з архівної групи «Південна Росія», то вони вимагають дальшого аналізу з метою визначення російсько-української значущості. Крім того, архівісти, залежно від їхнього знання географії чи етнічних почуттів, могли додержуватися різних точок зору. Навіть у тому випадку, коли кваліфікований та компетентний в етнічних питаннях архівіст надавав вірне визначення та назву певній одиниці зберігання в якийсь із періодів історії, дальші зміни кордонів часто робили ці визначення застарілими. І через якийсь час працівник відділу каталогізації, особливо якщо в нього не було часу на вивчення змісту самих справ, заносив їх до зовсім іншого розділу каталогу.

3. *Документи військової та цивільної окупаційної влади на українських землях часів війни.* У більшості випадків військові документи

законно вимагали держави, що їх створили, і звичайно в них вбачають власність окупаційних армії та військовоморського флоту. Відтак документи окупаційних армій найчастіше можна знайти в архівах країни-окупанта (наприклад, Франції часів наполеонівських війн, Німеччини часів обох світових воєн).

Під час багатьох воєн окупантам удавалося евакуювати свої документи або повертати їх пізніше внаслідок переговорів. Протягом століть було багато прикладів захоплення та повернення військових архівів. Під час другої світової війни нацистам вдалося знайти й вивезти з України військові документи минулих часів, особливо тих, що стосувалися воєнних операцій першої світової війни. У міжнародній архівній практиці документи органів військової окупації за традицією трактовано інакше, аніж документацію місцевих органів окупації імперських режимів мирного часу або цивільної окупаційної влади.

Отже, окупаційні документи щодо цивільних установ та цивільного населення на окупованій території слід вважати окремою підгрупою, тому що це документи важливі як для окупованої країни, так і для окупантів (як для агресорів, так і для переможених). Звідси важливість надання копій обом зацікавленим країнам.

Довідка. Під час другої світової війни нацистські війська, відступаючи, намагалися забирати з собою окупаційні документи з радянської території, і в багатьох випадках це їм вдавалося. Але в інших випадках радянські представники пізніше знаходили їх на Заході й забирали нацистські окупаційні документи. Так, наприклад, деякі документи міністерства рейху в справах окупованих східних територій зберігаються тепер у Москві, хоча значно більшу частину захопили після війни представники США, а потім повернули Німеччині, як державі, яка їх створила. Більшу частину відповідних документів так званої спецкоманди Розенберга, яку нацистам вдалося евакуювати на захід і потім нею оволоділи збройні сили США, також було повернуто Німеччині. Проте

інші надзвичайно важливі документи Розенберга були інкорпоровані до масиву документів Нюрнберзького процесу. Вони були доступними для всіх союзників по антигітлерівській коаліції. Деякі інші нечисленні оригінали з досьє Розенберга зберігаються в Центрі сучасної єврейської документації в Парижі. Ще одну значну частину документів Розенберга, у т.ч. щодо операцій на окупованій радянській території, а також у багатьох інших країнах Європи, захопили після війни радянські служби. Більша частина їх тепер зберігається в Києві, а інші – в Москві. Оскільки німецькі архіви мають законне право вимагати документи Розенберга та інші документи органів нацистської окупації, які перебувають у Києві, українські архіви можуть претендувати на копії пов'язаних з Україною документів періоду окупації, що зберігаються тепер у Кобленці, Парижі та Москві.

4. Документи іноземних не урядових фірм, культурних релігійних, журналістських та інших організацій, які діяли в Україні (або на українських землях російської імперії/Радянського Союзу).

Довідка. Багато документів української пертиненції приватних установ (у т.ч. церковних організацій та релігійних угруповань, благодійних організацій та місій допомоги, ділових підприємств, органів преси та політичних груп), які мали відділення або діяли в російській імперії або Радянському Союзі, ще зберігаються за кордоном. Слід також віднести до цієї категорії документи міжнародних організацій – Червоний Хрест, «Емністі Інтернешнл», «Грін Піс» та інші, що надсилали свої місії в Україну або підтримували з нею контакти. У більшості випадків міжнародної практики подібні документи вважаються такими, що на законних підставах були вивезені за кордон як приватні або як корпоративна власність. Проте за радянської влади створені на території російської імперії документи іноземних фірм та інших установ, які залишалися там, було націоналізовано. Статус багатьох таких документів може бути опротестований з боку відповідних іноземних установ, але одночасно для України було б корисно отримати копії

документів, що зберігаються за кордоном, тих фірм, які діяли в Україні. У небагатьох випадках були окремі фірми чи організації, що діяли виключно на сучасній території України, і, таким чином, уся їхня документація може вважатися архівною українською. Але в інших випадках документи великих фірм і організацій, що діяли на всій території російської імперії або Радянського Союзу, можуть містити суто українську документацію, хоча її дуже рідко описують як таку. Наприклад, на спільно організований росархівом та Гуверівським інститутом виставці «Щоб справи просувалися: російсько-американські економічні стосунки, 1900-1930 рр.», яка відбулася в москові (листопад 1992 р.), а потім у Пало-Альто, Каліфорнія (березень - квітень 1993 р.), було багато зразків важливих ділових документів американських компаній, що діяли в росії наприкінці XIX – на початку XX ст. Серед них були й документи українського походження.

5. *Особисті папери іноземців, що перебували в Україні.* Йдеться про їхні подорожні записи під час подорожей до українських земель, наприклад, до Києва, Волині чи південної росії (або інші документальні матеріали, додані до цих записок чи мемуарів), написані після повернення додому. Хоча такі особисті папери цілком належать їхнім власникам, вони можуть становити значний інтерес через інформативність про українські справи. Серед багатьох іноземців, що мешкали в росії (або конкретно в Україні) протягом останніх століть, чимало вчених, журналістів та дипломатів зібрали обширну інформацію зі свідченнями про події в Україні та взагалі в росії/ СРСР, рукописні копії документальних матеріалів та аудіовізуальні матеріали, багато з них вели щоденники або писали про свої враження після повернення додому.

6. *Колекції рукописів та документів, зібрані іноземцями, що мешкали в Україні.* Як відомо, іноземні візитери і офіційно акредитовані дипломати вивозили багато рукописів та історичних документів, які за існуючими законами вивозити заборонялося. Брак доказів про те, що ці

матеріали не було куплено або було вивезено під прикриттям дипломатичного імунітету, робить спроби судового переслідування марними, до того ж у деяких випадках застосування правила про строк давності ускладнює аргументацію вимог або претензій. Іноземці, що перебували в Україні, збирали важливі офіційні державні або нелегальні документи, або їхні рукописні копії, та аудіовізуальні матеріали. Нині науковці повертаються додому з мікрофільмами та ксерокопіями архівних документів, з інтерв'ю громадських чи літературних діячів або навіть відомих академіків, оглядами та анкетами, а іноді й з чорновими варіантами баз даних, створеними під час тривалого наукового відрядження. Графічні матеріали: естампи, креслення та фотографії вимагають особливої уваги під час опису особистих паперів та зібрань рукописів. Надзвичайно важливі кінострічки, звуко- та відеозаписи.

3. Повернення зарубіжної українки на батьківщину.

Сучасне місцеперебування та стан упорядкування зарубіжної архівної українки у архівному контексті – важливі фактори для визначення можливостей повернення відповідних матеріалів або отримання їхніх копій. Проте відомості про сховище, де тепер перебувають ці матеріали, часто мають менше значення, аніж інформація про сучасний стан їхньої упорядкованості.

Важливою обставиною щодо перспективності реституційних зусиль є те, що західні архівісти називають ***інкорпорацією документів***, тобто чи можна такі документи вважати окремою групою, чи вони утворюють цілісний фонд або групу в документах певної установи. Тут міжнародно визнаний архівний принцип поваги до цілісності фондів іноді проводиться неоднозначно щодо переміщених фрагментів, інкорпорованих до цілісних груп іноземних архівних документів. Зважаючи на міжнародно визнаний

принцип поваги до цілісності фондів, як зазначено в «Професійних рекомендаціях» МРА, слід вважати, що документи або справи з документами, що перебувають за кордоном і походять з України або мають зв'язок з нею, інкорпоровані до цілісних груп зарубіжних архівних документів, звичайно не можуть бути об'єктами вимог, і можна розраховувати лише на їхні копії. Наприклад, можна згадати документи Розенберга, інкорпоровані до документів Нюрнберзького процесу, або інші документи, що були офіційними доказами під час судових процесів і, відповідно з законами, повинні залишатися частиною цих судових документів.

Аналогічно державні документи або їхні копії, що через якісь обставини були інкорпоровані до приватних паперів, за звичайних умов не можуть бути об'єктами ретроактивних вимог з боку державних архівів як частка державної документації.

Подібні проблеми виникають щодо документів, інкорпорованих до відомих або давно існуючих рукописних зібрань. Оскільки міжнародними нормами поважаються давно засновані колекції, не менш важливо знайти попереднє місцеперебування та колишній стан упорядкування матеріалів, про які йде мова, а також обставини інкорпорації їх до інших фондів або колекцій. У багатьох випадках важливою може виявитися інформація про так зване проміжне перебування, оскільки часом окремі рукописи, автографи або групи документів інтегруються до фондів різних установ у бібліотеках, інститутах або історичних товариствах, без урахування їхнього походження. Такі документи технічно можна вважати частиною зібрань даного сховища, тим більше, що вони могли бути врятованими або законно придбаними від осіб, які перевезли їх за кордон, або від посередників, і відтак отримали свою постійну «архівну домівку». Їхній юридичний статус не може бути таким самим, як у документів, інкорпорованих до державної документації, але зважаючи на повагу до

зібрань, підтриману ЮНЕСКО, а також на факт їхньої законної купівлі, у більшості країн претензії на них вважатимуться необґрунтованими.

Під час розгляду претензій на реституцію або на копії надзвичайно важливо ретельно дослідити усі специфічні угоди та інші відповідні юридичні фактори, що можуть вплинути на сучасний правовий статус та право власності, наприклад претензії колишніх власників. У випадку з подарунками або посмертним заповіданням майна можуть існувати листи про депозицію або передання. У випадку купівлі може залишатися посвідчення про походження або купча чи контракт про продаж. Може мати місце попередня купівля з аукціону або від посередника колекціонером, який пізніше комусь заповів свою колекцію. У деяких випадках специфічні групи документів можуть підлягати попереднім двостороннім або багатостороннім міжнародним угодам.

Багато названих проблем є наслідками відсутності відповідних міжнародних конвенцій, угод або детальних описів процедур архівної реституції. Хоча загальні рекомендації МРА існують, а угод щодо права на копіювання архівних матеріалів, які належать або стосуються однієї країни, а перебувають в іншій, усе ще нема.

Існують інші значні проблеми – невизнання приватної власності та масштаби націоналізації в Радянському Союзі. Обидва ці чинники ще впливають на пострадянську Україну. Багато пов'язаних з Україною матеріалів залишаються у володінні окремих осіб і законно утворюють приватну власність у країнах, де вони тепер перебувають, яка не може підлягати якому-небудь контролю з боку урядових архівних установ.

Цілком зрозуміло, чому українські архівісти надають пріоритету ідентифікації, виявленню та поверненню, якщо це можливо, переміщених або «загублених» складників української культури за кордоном. Проте довготривала взаємна секретність та конспіративний характер взаємин між радянською владою та українськими й іншими емігрантськими громадами за кордоном значно гальмували потік інформації в обох напрямках.

Протягом десятиліть холодної війни виховувалося махрове шовіністське ставлення багатьох радянських архівних урядовців до зарубіжних архівних матеріалів, пов'язаних з Україною. Перевезення їх з батьківщини чи з волі їхніх законних власників викликало в той час підозри та негативну реакцію частини українських емігрантських громад, і протягом тривалого часу виключало можливість укладення справедливих угод стосовно доступу та фотокопіювання. У деяких випадках групи українських емігрантів навіть боялися друкувати описи матеріалів, якими вони володіли, або надавати інформацію про них до публічних каталогів через страх перед тим, що радянська влада шукатиме й робитиме спроби захопити ці матеріали, як це траплялося протягом повоєнного десятиліття. Захоплення радянською владою РЗІА та УІК у Празі в 1945 р., матеріалів Петлюри в Кракові та Відні, а також інших емігрантських зібрань спричинилося до холодної війни в архівному світі.

Протягом останніх років ситуація певною мірою змінилася на краще. З визнанням України у світі, як незалежної демократичної держави, активізувалися процеси реституції української архівної спадщини, що зберігається за межами України. В 1992 р. створено при Кабінеті Міністрів Комісію по поверненню культурних цінностей в Україну, котра опікується питаннями реституції. Окремі українські архіви починають повертатися в Україну з Канади, Чехії, Німеччини та інших країн.

З усього сказаного у цьому розділі можна зробити **висновок** про те, що зарубіжна архівістика, при всій її різноманітності та специфіці з погляду архівних систем, принципів побудови архівних установ, управління та організації архівної справи, має ряд загальних тенденцій розвитку. Насамперед, це демократизація і децентралізація архівної галузі, скорочення обмежень щодо доступу до документальної інформації, зміцнення правових засад функціонування архівів, впровадження новітніх технологій опрацювання і зберігання документів, сучасних інформаційних систем. Із зарубіжними архівами пов'язаний величезний пласт документної

інформації про Україну, її історію і культуру. Зарубіжна архівна україніка є частиною духовного багатства українського народу, його історичної пам'яті. Вона включає численні залишки матеріальної і духовної культури, які, відповідно до міжнародних правових актів та угод, підлягають поверненню в Україну.

Питання для самоконтролю.

1. Що, на Ваш погляд, можуть запозичити українські архівісти з практики зарубіжних архівів?
2. Охарактеризуйте поняття «зарубіжна україніка».
3. Які групи документів та матеріалів відносять до україніки?
4. Розкрийте основні етапи утворення інформаційного масиву зарубіжної україніки.
5. Як організоване зберігання документів та матеріалів україніки у зарубіжних архівах?
6. Які два головні комплекси матеріалів виділяються у зарубіжній україніці?
7. Охарактеризуйте український комплекс документів.
8. Охарактеризуйте зарубіжний комплекс документів.

Лекція 4. Національний архівний фонд України, його структура та правові засади.

План

1. Поняття «Національний архівний фонд».
2. Структура Національного архівного фонду.
3. Право власності на документи Національного архівного фонду.

У теорії і практиці архівної справи чільне місце посідають проблеми сукупного архівного фонду, зокрема його статусу. Кожна держава, кожна нація мають свої матеріальні і духовні цінності, в т.ч. й архівні документальні ресурси. Сукупність документів та інших пам'яток, що мають суспільне, наукове і духовно-культурне значення, пов'язаних з історією народу і його держави і перебувають під її опікою, в радянському архівознавстві називали Державний архівний фонд (ДАФ). Так, у колишньому СРСР за зразком РСФРР, де Декретом РНК «О реорганизации и централизации архивного дела в Российской Социалистической Федеративной Советской Республике» від 1 червня 1918 р. було встановлено поняття ЄДАФ, з метою централізованого обліку, контролю та зберігання документів існував ДАФ СРСР, що включав і архівні документи УРСР.

У зв'язку з цим слід нагадати, що вперше в Україні постанова «Про єдиний державний архівний фонд УРСР» була прийнята ВУЦВК та РНК 16 грудня 1925 р. і визначила (без деталізації) склад ЄДАФ України як сукупність закінчених діловодством справ, документів та листування всіх на той час існуючих і ліквідованих урядових і громадських установ на території УРСР. Згодом «Устава про єдиний державний архівний фонд УРСР», затверджена Президією ВУЦВК 5 квітня 1930 р., уточнила склад ЄДАФ України, котрий охоплював документи дев'яти категорій, зокрема: закінчені діловодні справи, документи та листування установ, підприємств, організацій на території УРСР, у т.ч. профспілкових та інших громадських об'єднань; «конфісковані рукописи» культурно-історичного або громадського значення; фамільні архівні матеріали та архівні матеріали ліквідованих чи існуючих релігійних громад і установ релігійного культу; кінофотодокументи, «в тому числі заборонені до постанови та оголошення»; рукописи літературних та наукових творів, забороненим ілюстративні матеріали. Таким чином, опіка держави

поширювалася й на ті документи, якими пізніше тривалий час комплектувалися «спецхрани». Приватні особи зобов'язувалися реєструвати в місцевих органах Центральної архівної управи УРСР особисті збірки архівних матеріалів. «За затаювання, нездачу, протизаконне знищення архівних матеріалів» встановлювалася кримінальна відповідальність. Паралельно з ЄДАФом на теренах України (як інших союзних республік) з 1929 р. існував Єдиний партійний архівний фонд ВКП (б). Таким чином, наприкінці 20-х років сформувалися два архівні фонди окремої підпорядкованості та науково-методичного керівництва, які існували тривалий час. Двозначність терміна «єдиний», що виникла у зв'язку з цим, була знята лише в 1941 р. із запровадженням поняття ДАФ. «Положенням про Державний архівний фонд Союзу РСР» до його складу були віднесені всі державні, релігійні, корпоративні, колективні та приватні архіви й колекції, що існували до встановлення радянської влади на тогочасній території СРСР, архіви і матеріали усіх діючих державних установ та установ державного підпорядкування, приватних осіб, що надійдуть «законним шляхом у розпорядження держави», в т.ч. «безгосподарні та конфісковані документальні матеріали». Згодом «Положення про Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР і мережу центральних державних архівів СРСР» від 28 липня 1961 р., не розглядаючи поняття «державного архівного фонду», наголошувало, що матеріали державних архівів союзних республік через відповідні архівні органи перебувають у віданні Головархіву СРСР. У положенні 1980 р. ДАФ традиційно проголошувався власністю держави без згадки про «позадержавні фонди» (архівні фонди КППС) та закриті архівні фонди КДБ, Міністерства оборони, Міністерства закордонних справ, деяких інших відомств. У зв'язку з цим неоднозначність використання терміна «державний» щодо архівного фонду в СРСР неодноразово критикувала відома американська дослідниця Патриція Кеннеді Грімстед. Вона вказувала, що це поняття внаслідок

тоталітарного характеру влади та браку поваги до прав на приватну власність з боку держави охоплювало багато типів архівних документів, які в «несоціалістичних» країнах не вважалися державними. Водночас, навпаки, не поширювалося на «державні» за характером і змістом архіви комуністичної партії та апарату управління деяких вищих органів державної влади. Як відомо, у більшості західних держав і досі не існує універсального спеціального закону, котрий регулював би статус сукупного архівного фонду (див. розділ «Зарубіжні архіви та зарубіжна архівна україніка»). Діяльність архівів (США, Канади, ФРН, Японії та ін. країн) регламентується низкою законодавчих актів, серед яких є і закони про державні архіви та регулювання правових відносин між державою і власниками громадських та приватних архівів (Франція, Іспанія, Швеція та ін.).

Одним із результатів розпаду СРСР на початку 90-х років була поява нових законодавчих актів, зокрема у галузі архівної справи. Відтак у пострадянському просторі було запроваджено до наукового та практичного обігу нове поняття «національний архівний фонд» (що витіснило термін «державний архівний фонд») і констатовано виникнення проблеми використання спільної спадщини. Вперше поняття «національний архівний фонд» (яке увійшло в наступні законодавчі акти багатьох держав – колишніх радянських республік) застосували архівні закони Латвії та Естонії, фактично продублювавши закон про «архівний фонд Литви» (лютий 1990 р.), котрий ще не оперував поняттям «національний», бо укладався у часи агонії СРСР.

Сучасна політологічна наука розглядає поняття «державний» і «національний» як синоніми. Проте означення «національний» щодо архівного фонду держави підкреслює синтез найбільших цінностей загальнонародного характеру, акумулює найвище надбання нації, що виходить за географічні межі тієї чи іншої держави.

У світовій практиці (США, Великобританія, Канада, Іспанія, Китай) поняття “національний” стосовно архівної справи має переважно державно-політичний зміст і означає сукупний архівний фонд, що зберігається в межах території держави і перебуває під державною юрисдикцією.

Серед держав, що виникли після краху СРСР, окремі (Литва, Молдова, Росія) дали назву сукупності цінних для нації архівних джерел – «архівний фонд», у інших, як правило, з унітарною побудовою (Білорусі, Казахстані, Киргизькій Республіці, Україні) утвердилася назва «Національний архівний фонд».

Вперше в Україні цю назву закріплено у положенні про Головархів України (21 липня 1992 р.), що засвідчило потребу в такому новому понятті архівної практики і суспільних відносин, хоч зміст його офіційно вперше було подано у Законі «Про Національний архівний фонд і архівні установи», прийнятому 24 грудня 1993 р. Він став важливою віхою архівного будівництва незалежної України. Закон не лише декларував створення НАФ як єдиної сукупності всіх документів, що зберігаються на території України і мають офіційно визнану наукову та історико-культурну цінність, і встановив над фондом юрисдикцію держави, а й визначив певний механізм регулювання суспільних відносин, які виникають у зв'язку з його формуванням, обліком, зберіганням і використанням.

Отже, названий закон став першим в історії нашої держави законодавчим актом такого рівня й заклав міцний правовий ґрунт дальшого розвитку архівної галузі.

1. Поняття «Національний архівний фонд».

Під поняттям **НАФ України** розуміють сукупність документів, незалежно від їхнього виду, місця створення і форми власності на них, що зберігаються на території України або за її межами (і відповідно до міжнародних угод підлягають поверненню в Україну), відображають

історію духовного і матеріального життя українського народу, мають наукову історико-культурну цінність, визнані такими відповідною експертизою і зареєстровані у порядку, передбаченому Законом України «Про Національний архівний фонд і архівні установи».

НАФ є складовою частиною вітчизняної й світової історико-культурної спадщини та інформаційних ресурсів суспільства, багатоаспектним масивом документів державних органів, підприємств, установ і організацій всіх форм власності, окремих громадян та громадських об'єднань, що зберігаються в архівосховищах України та приватних колекціях, а також документів вітчизняної історико-культурної спадщини, які перебувають за кордоном, та документів іноземного походження, що стосуються історії України, незалежно від часу їхнього створення, техніки і засобів відтворення.

Зупинимося докладніше на структурі НАФ України, складі його документів. НАФ включає три основні групи документів, які становлять власність України:

- а) документальні комплекси, що утворилися в різні історичні періоди на теренах сучасної України у діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, громадських і релігійних організацій, установ, підприємств усіх форм власності, окремих осіб, що зберігаються на території України, відображають історію духовного і матеріального життя її народу та інших народів, мають наукову історико-культурну цінність, визнані такими відповідною експертизою і зареєстровані у порядку, передбаченому законом;
- б) документи українського походження, що утворилися за межами України як результат діяльності української політичної та трудової еміграції, українських військових, культурно-освітніх та наукових установ, громадських об'єднань та окремих осіб і передані у власність України чи її громадян у порядку реституції, на підставі дарування, в інший спосіб, або зберігаються за межами України і

відповідно до міжнародних угод підлягають поверненню в Україну (в оригіналах або копіях);

- в) документи іноземного (неукраїнського) походження, що утворилися на теренах інших держав і, за різних обставин опинившись на території України, стали невід'ємною частиною історико-культурної спадщини її народу.

Визначення поняття «національного архівного фонду» і його складу є умовним. Не випадково воно викликало дискусію серед частини архівістів, архівознавців, правознавців та істориків. Одні автори пропонували визначити НАФ через його склад, тобто піти шляхом механічного переліку основних видів документів. Однак такий підхід був би з юридичного і термінологічного боку некоректним, а сам перелік – невичерпним. Інші автори наголошували на багатоаспектності поняття «національний архівний фонд». З культурологічного боку, це невід'ємна і важлива складова частина національної і загальносвітової культурної спадщини. З архівознавчого – це не лише сукупність матеріальних носіїв цінної ретроспективної документної інформації, але й найвища класифікаційна категорія, що в цілому або будь-якими своїми частинами вступає в певні правовідносини, породжує конкретні права, обов'язки і відповідальність юридичних і фізичних осіб. Крім того, НАФ – це глобальна, складно структурована інформаційна система, складова світових і вітчизняних інформаційних ресурсів. На увагу заслуговує пропозиція, яку запропонував Г.В. Боряк у монографії «Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна україніка: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи» (К., 1995), запровадити для визначення сукупної вітчизняної архівної спадщини два взаємопов'язані поняття:

- а) *державно-політичного змісту*, в основі якого принцип державно-територіального походження, – **Національно-державний фонд України**, організований на єдиних засадах, що базуються на

централізації архівної справи, уніфікації опису та НДА. Він має включати документи, котрі під час проголошення незалежності України опинилися на її території, пов'язані з Україною походженням, або потрапили на її територію законним шляхом відповідно до норм міжнародного права і охоплюють не лише спадщину українського народу, а й усіх народів, які проживають на її території;

- б) *культурологічного змісту – Національна архівна спадщина українського народу*, яка охоплює всю сукупність архівної спадщини українського народу, незалежно від часу і місця створення, виду і форми власності і територіальної приналежності. Це не організований за певним принципом документальний масив, а розпорошений по архівах, фондах, колекціях, приватних зібраннях; описаний за різними принципами або взагалі не описаний. У основі цього поняття – принцип історичного походження, що враховує сукупні ознаки національної спадщини: адміністративно-територіальний устрій минулих часів, причетність документів до національної культурної спадщини українського народу, незважаючи на права власності різних держав або осіб. Національна архівна спадщина України складається не лише з архівного фонду, а й включає науково-довідкові та науково-інформаційні системи, що в сукупності мають особливе значення для української державності як національний ресурс інформації.

Ідеї створення Національно-державного та Національного архівного фонду України, «Україніки» (як фонду, що має бути археографічно зафіксованим) репрезентовані також у працях Л.А. Дубровіної, С.М. Кіржаєва, В.С. Лозицького, К.Є. Новохатського, П.С. Соханя, В.І. Ульяновського та ін.

На сучасному етапі архівного будівництва Законом закріплено поняття «національний архівний фонд», до реального формування якого

Україна вперше в своїй історії приступила після здобуття незалежності. Основою вітчизняного НАФ стала українська частина ДАФ СРСР, а також передані на державне зберігання архіви та документи КПУ і ЛКСМУ. Отже, на початку 90-х років в Україні було ліквідовано паралельне існування двох архівних фондів і зроблено рішучі кроки щодо інтеграції національних архівних надбань, які поповнилися близько 13 млн. справ. У зв'язку з передачею після ліквідації колишніх партархівів КПУ до архівних установ перед ними постало складне завдання: інтегрувати ці архіви, де на 1 січня 1991 р. налічувалося 65 297 фондів (майже 11 млн. справ), 134 384 описів та ін. обліково-довідковий апарат, у систему державних архівних установ, перевести їхню облікову документацію на єдині форми державного обліку документів НАФ. При цьому працівники держархівів не лише проводили перевірку наявності документів колишніх партархівів, а й склали понад 65 тис. листів фондів, завели понад 45 тис. нових справ на фонди первинних парторганізацій, які у партархівах не велися. Водночас було створено 5 галузевих державних архівів, які активно почали збирати документи НАФ у системах збройних сил, внутрішніх справ, служби безпеки, гідрометеорології, геодезії і картографії. Зокрема, з метою постійного зберігання документів НАФ, що утворилися в результаті оперативно-пошукової діяльності органів безпеки України, та інших матеріалів у 1994 р. створено Державний архів Служби безпеки України. А документи та матеріали, утворені під час оперативно-розшукової та іншої спеціальної діяльності органів внутрішніх справ України, зберігаються у створеному в 1995 р. галузевому Державному архіві МВС, де нині відклалося близько 3 млн. архівних справ, згрупованих та систематизованих у 53 архівні фонди й колекції.

Станом на 1 січня 1998 р. НАФ України налічував 55 млн. одиниць зберігання, в т.ч. у системі Головархіву було зосереджено 48, 8 млн. справ, серед яких документів після 1917 р. – 38, 7 млн., НТД – 618 тис., кінодокументів – 74, 3 тис., фотодокументів – понад 1 млн.,

Фонодокументів – понад 30 тис. одиниць зберігання. Згідно зі ст. 6 архівного закону, документи НАФ зберігають не лише державні архіви (центральні, галузеві та місцеві), а й «архівні підрозділи самоврядних наукових установ, державних музеїв та бібліотек», де у зв'язку зі специфікою їхнього комплектування відклалися безцінні документи колекційного рівня. Бібліотечні відділи рукописів історично сформувалися у XIX ст. як колекційні та архівні фонди у результаті цілеспрямованого збирання книжно-рукописної та писемної старовини на засадах самостійної археографічної діяльності бібліотек, за рахунок вкладів та придбання приватних колекцій. Основу цих фондів становлять рукописні книги та писемні пам'ятки з найдавніших часів до наших днів, а також особові архівні фонди діячів науки і культури. Нині в Україні такі фонди сформовані у кількох бібліотеках та академічних інститутах, яким надано статус науково-галузевих архівів та право постійного зберігання документів на засадах державної власності. Серед установ НАН України це Інститут рукопису НБУ імені В.І. Вернадського, відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника, відділ рукописів Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка, відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології імені М.Т. Рильського, Інституту археології, а у підпорядкуванні Міністерства культури та мистецтв України – це відділи рукописів Одеської та Харківської наукових бібліотек. Нині тут сконцентровані рукописні документи, зібрані впродовж ХУІІІ-ХІХ ст. різними просвітницькими установами, навчальними закладами, науковими товариствами та громадськими об'єднаннями, а також колекційні матеріали, придбані у ХХ ст. Сучасний склад фондів бібліотек в основному сформувався у 20-і рр., коли було націоналізовано фонди монастирських бібліотек, ліквідованих дореволюційних установ і приватні колекції.

Найбагатшими із них є фонди ІР НБУ імені В.І. Вернадського, де зібрано близько 437 тис. одиниць зберігання. Тут зосереджені особові

архівні фонди видатних учених-просвітників XIX-XX ст.: архів відомого громадського діяча, педагога В. Науменка, збирача старовини О. Лазаревського, історика-архівіста В. Модзалевського, професорів та вихованців університету Св. Володимира О. Кістяківського, М. Драгоманова, М. Максимовича, В. Антоновича, В. Іконникова; представлені фонди академіків ВУАН: В. Вернадського, М. Василенка, М. Біляшівського, Д. Багалія, О. Левицького, Д. Яворницького, археолога В. Хвойки; автографи Тараса Шевченка, Марко Вовчок та ін.

Важливою складовою частиною НАФ є архівний фонд НАН України, документи якого зберігаються у відомчих наукових та науково-технічних архівах 227 установ і організацій Академії, в т.ч. у 99 науково-дослідних інститутах, 24 їхніх відділеннях, 7 наукових центрах НАН України, 7 заповідниках, ботанічних садах, в обсерваторії, наукових бібліотеках, а також у 84 допоміжних організаціях – науково-технічних центрах, спеціальних конструкторсько-технологічних бюро, дослідно-конструкторських бюро, дослідних заводах та виробництвах.

Зокрема, у науковому архіві Інституту архівознавства НБУ імені В.І. Вернадського зберігається 270 фондів, у т.ч. 5 фондів наукових установ, 2 колекції, 259 фондів особового походження, серед яких важливе місце посідають документи президентів Академії наук (В. Вернадського, Д. Заболотного, О. Богомольця, Б. Патона). Понад 100 тис. одиниць зберігання важливих документів та матеріалів, згрупованих у 218 фондів і колекцій, зберігає відділ рукописів ЛНБ імені В. Стефаника. Це кириличні, латинські, польські рукописи (XIII-XX ст.); особові фонди членів «Руської трійці» – М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького; громадсько-просвітніх діячів – Барвінських, Заклинських, Грушевичів; бібліографів - В. Дорошенка, І. Левицького, І. Калиновича; етнографів і фольклористів – М. Дикарева, М. Кордуби, Д. Зубрицького та ін.

Рукописні фонди існують і в деяких навчальних закладах та музеях: у Національному музеї у Львові та Національному музеї історії України в

Києві, Дніпропетровському історичному музеї, Чернігівському історичному музеї, Харківському історичному музеї, Одеському історико-краєзнавчому музеї та ін. Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (ст. 12) визнає за музеями право постійно зберігати архівні документи, нагромаджені у музейних фондосховищах, а також поповнювати свої фонди і колекції профільними документами. Документи НАФ, які зберігаються у музеях, зосереджені у складі:

- а) основних фондів,
- б) музеїв архівів,
- в) поточного діловодства (облікова документація).

На особливу увагу заслуговують багатства основних фондів.

Так, до документального фонду Національного музею історії України відносяться стародруки, рукописні документи, рідкісні авторські видання, що відображають соціально-економічний розвиток та культурне життя в Україні XIX -початку XX ст. Тут відклалися комплекси документів М. Біляшівського, В. Хвойки, М. Алчевської та ін. А в Національному художньому музеї документально-архівний фонд (57 окремих фондів особового походження й колекцій у кількості понад 6 тис. одиниць зберігання за період XVII-XX ст.) виділено як допоміжний до основного фонду – мистецьких творів. Тут відклалися фонди визначних українських художників: М. Бойчука, К. Костанді, Г. Нарбута, М. Попова, О. Сластіона, О. Сахновської та ін.

Суспільні відносини навколо історико-культурного надбання і, зокрема, архівів в Україні, як і в більшості країн світу (див. *Лекція 3. «Зарубіжні архіви та зарубіжна архівна україніка»*), урегульовані відповідним національним законодавством.

Передумовами прийняття Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» були, з одного боку, загальні процеси державотворення в незалежній Україні, побудови правової демократичної держави, законодавчого регулювання усіх сфер державного і суспільного

життя, а з іншого – потреби сучасної практики вітчизняної архівної справи, рівень розвитку суспільних відносин у цій сфері і співвіднесення його з досягнутим в інших державах.

Раніше діяльність архівів регламентувалася урядовими постановами, положеннями, інструкціями, іншими підзаконними актами, основним з яких було згадуване загальносоюзне Положення про ДАФ. Ці нормативні акти, розраховані на тоталітарну систему, не відповідали новим суспільним умовам. Під час розбудови незалежної держави загострилися проблеми архівної галузі: поряд з підвищенням інтересу до інформаційних багатств архівів спостерігалися прояви нігілістичного ставлення окремих суспільних груп до документальної спадщини, загострилося відставання від потреб матеріально-технічної бази архівів, виявилася слабкість соціальної захищеності архівістів.

Перша проблема, яку доводилося вирішувати законодавцям України, як і інших колишніх республік СРСР, – визначення тих архівних документів, які підпадатимуть під юрисдикцію держави, тобто на які поширюватиметься дія архівного законодавства. Предметом законодавчого регулювання стала сукупність історично цінних документів, які належать Україні або її громадянам. При цьому таке регулювання здійснюється на рівних засадах, незалежно від того, у чийй власності перебувають документи: державній, колективній чи приватній. Усі власники документів мають рівні права. Тому закон України не передбачає, як в деяких інших державах, розподілу НАФ на частини за формами власності. Адже збереження культурної спадщини, у т.ч. і документальної її частини, є турботою всього суспільства і насамперед його основного інституту – держави.

Юрисдикція держави над НАФ не порушує основних прав власників документів та користувачів ними. Навпаки, через законодавче регулювання і державні гарантії умов для зберігання, примноження і використання НАФ забезпечується реальне здійснення цих прав. Пріоритет

держави орієнтований на розв'язання головного завдання – забезпечення збереженості документів НАФ. Для його реалізації в законі передбачено державний облік архівних документів, державну реєстрацію і контроль за додержанням законодавчих вимог щодо їхнього зберігання, державну допомогу недержавним власникам НАФ і турботу держави про виявлення та збирання зарубіжної україніки, повернення архівних цінностей в Україну. Слід наголосити, що український архівний закон, критично врахувавши вітчизняний і зарубіжний досвід з питань реституції, подає узгоджене з міжнародним правом та архівною практикою формулювання щодо матеріалів українського походження, які опинилися за кордоном, – до НАФ віднесені лише ті документи, що «підлягають поверненню відповідно до міжнародних угод» (ст. 1).

Поповнення НАФ документами історико-культурної спадщини України, що перебувають за кордоном, залишається важливою державною проблемою. Враховуючи те, що систематичне вивезення документів та книжкових зібрань з території України до Польщі почалося після Люблінської унії (1569 р.), до росії – за часів Петра I тривало понад 250 років, визначити обсяг «архівної україніки» ще й сьогодні складно. Лише у російських архівосховищах зосереджені величезні масиви документів з історії України. Це, насамперед, російський державний архів давніх актів, Російський державний військово-історичний архів (москва), російський державний історичний архів (Санкт-Петербург), Відділ рукописів Російської Національної бібліотеки (москва), російська Національна бібліотека імені М.Салтикова-Щедріна та ін. Унікальною за обсягом (близько 12 тис. одиниць зберігання) і за значенням є, наприклад, колекція українського історика Миколи Маркевича, одна частина якої зберігається у Відділі рукописів російської Національної бібліотеки, друга – в Пушкінському домі (Санкт-Петербург). У її складі листи та універсали гетьманів Івана Скоропадського, Кирила Розумовського, Петра Дорошенка, рукописи Андрія Розумовського, Петра Горленка, Кочубеїв, директора

Археологічного музею Київського університету К. Лохвицького, колекції О. Максимовича, А. Стороженка та ін. Централізований облік документів «україніки» здійснюється Головархівом України. Виявлення матеріалів такого типу і створення їхніх археографічних реєстрів та бібліографії проводиться у межах державної програми «Архівна та рукописна україніка» (див. лекцію 3 «Зарубіжні архіви та зарубіжна архівна україніка»). Зазначені матеріали, як складова частина НАФ, підлягають поверненню в Україну у вигляді оригіналів або копій відповідно до міжнародних угод, внаслідок дарування, придбання тощо.

Іншою проблемою була організація на єдиних засадах системи архівних установ для забезпечення обліку, зберігання і використання архівних документів, формування НАФ, а також проведення науково-дослідної та інформаційної діяльності. Вирішення поставлених завдань вимагало єдності підходів до усієї сукупності архівних документів. Закон визначив центральний орган виконавчої влади, котрий від імені держави здійснює управління архівною справою, несе відповідальність за її стан і подальший розвиток, – Головархів України (ст.7). Для ведення роботи з документами НАФ, здійснення управлінської, науково-дослідної та інформаційної діяльності в архівній галузі законом створено систему архівних установ (ст. 2, 6). Отже, прийняття закону забезпечило правову основу для існування архівної системи, побудованої на єдиних принципах і засадах, юридичне оформило величезний інформаційний масив – НАФ України.

НАФ України формується з документів «державних органів, підприємств, установ та організацій усіх форм власності, а також з документів громадян та їх об'єднань». Єдиною підставою включення архівних документів до НАФ є експертиза їхньої цінності, яку проводять експертні комісії (ЕК) різних рівнів. Зміни у суспільстві, що торкнулися всіх сфер його життя, вимагають нових підходів до експертизи цінності документів, адже не взяті на державне зберігання документи можуть бути втраченими назавжди. Експертиза цінності документів повинна

проводитися за принципами об'єктивності, історизму, всебічності та комплексності. У 1995 р. Кабінет Міністрів України ухвалив «Положення про принципи і критерії визначення цінності документів, порядок створення та діяльності експертних комісій з питань віднесення документів до НАФ», «Положення про державну реєстрацію документів НАФ». У 1996 р. Головархів України затвердив «Типове положення про експертно-перевірну комісію державного архіву Автономної Республіки Крим, держархівів областей, міст Києва і Севастополя» та «Типове положення про експертну комісію філіалу державного архіву області, архівного відділу районної державної адміністрації, міського державного архіву», що визначають права і завдання ЕК.

Одним із складних у правовому і практичному плані питань є подання архівних документів на експертизу цінності громадянами – власниками цих документів. Відповідно до вимог Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» обов'язково мають подаватися на розгляд ЕК документи, які належать громадянам, у разі виникнення загрози знищення цих документів або значного погіршення їхнього стану, а також документи, створені до 1946 р. (оскільки виключення з НАФ таких документів забороняється, а рішення про їхнє знищення може прийняти лише ЦЕПК Головархіву України) або які мають бути вивезені за кордон. Однак не вирішено питання про стимулювання власників документів, які подають їх на експертизу добровільно. Нині розроблення теоретичних та практичних основ експертизи історико-культурної та наукової цінності документів, вироблення принципів формування НАФ – один із важливих напрямів наукових досліджень діяльності УДНДІАСД.

Отже, документи НАФ України перебувають під охороною держави. Облік, збереження і використання цього вельми цінного для держави інформаційного масиву є основними завданнями архівних установ України.

2. Структура національного архівного фонду.

Як уже зазначалося, в структурі НАФ виділяються три основні групи документів: ті, що утворилися і зберігаються в Україні; документи українських інституцій та громадян, котрі виникли за рубежом, але повернуті або підлягають поверненню в Україну; документи іноземного походження, що опинилися на теренах України і увійшли до її історико-культурного надбання. Серед документів кожної з цих груп є такі, що мають особливе історико-культурне значення та унікальний характер. Ось чому чільне місце у складі НАФ України належить **особливо цінним документам і унікальним документальним пам'яткам**.

До особливо цінних (ОЦ) належать архівні документи, що містять інформацію про найважливіші події, факти і явища у житті суспільства, не втрачають значення для економіки, культури, науки, духовного життя, міжнародних відносин, екології, державного управління, оборони і є неповторними з погляду їхнього юридичного значення і автографічності. До ОЦ можуть бути віднесені як окремі документи чи одиниці зберігання, так і групи одиниць зберігання і навіть окремі архівні фонди у повному обсязі. В державних архівах планомірне виявлення ОЦ документів і взяття їх на окремий облік здійснюється з початку 80-х років.

Закон «Про Національний архівний фонд і архівні установи» виокремив з ОЦ документів ще вищу категорію цінності – **унікальні документальні пам'ятки (УДП)** – особливо цінні документи НАФ, які мають важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу, визначають його вклад у всесвітню культурну спадщину, не мають собі подібних і є неповторним як за змістом, вміщеної інформації, так і за засобами її фіксації або зовнішніми ознаками. До УДП передбачено особливу форму обліку – облік у Державному реєстрі національного культурного надбання після віднесення експертами документів до УДП.

Віднесення документів НАФ до УДП – це комплекс організаційних, науково-методичних і практичних заходів щодо встановлення критеріїв визначення УДП, розроблення методики їх виявлення, порядку включення до Державного реєстру національного культурного надбання, організації обліку і забезпечення збереженості.

Загальні положення і принципи таких заходів визначені «Положенням про порядок віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних документальних пам'яток, включення їх до Державного реєстру національного культурного надбання, а також їх зберігання», затвердженим Кабінетом Міністрів України в 1995 р. Вона дістала роз'яснення у «Методичних рекомендаціях щодо виявлення і включення до Державного реєстру національного культурного надбання, організації обліку та зберігання унікальних документальних пам'яток Національного архівного фонду України» (К., 1998).

До УДП можуть бути віднесені акти органів державної влади та управління, місцевого самоврядування, громадських і релігійних організацій, установ та підприємств усіх форм власності, окремих осіб, інші письмові та графічні матеріали, кінофотофонодокументи, записи фольклорних творів (усних та музичних), рідкісні друковані видання, які виникли в різні історичні періоди у кордонах сучасної України та поза її межами.

Визначення виключної історико-культурної цінності документів НАФ і віднесення до УДП відбувається з урахуванням певних критеріїв:

- а) статус і значення фондоутворювача;
- б) походження документів;
- в) авторство документів;
- г) час створення документів;
- д) цінність інформації, відображеної в документах;
- е) юридична сила документів та їхня оригінальність;
- є) наявність художніх або палеографічних особливостей документів.

При виявленні УДП зазначені критерії застосовуються, як правило, комплексно. Важливо знати, що з УДП, незалежно від форми власності, так само, як і з ОЦ документів, в обов'язковому порядку створюються страхові копії, котрі зберігаються окремо від оригіналів. При цьому державні архівні установи зобов'язані надавати юридичним особам і громадянам, які є власниками УДП, допомогу у виготовленні таких копій, що в подальшому перебувають на державному зберіганні і можуть бути використані лише з дозволу власника оригіналу УДП. Одночасно зі страховими копіями, які є недоторканими, виготовляються копії фонду користування. Крім того, УДП підлягають обов'язковому страхуванню. Всі ці заходи спрямовані на підвищення гарантій забезпечення збереженості УДП. Іншими словами, серцевиною НАФ, його золотим фондом є УДП, що беруться на облік органами Головархіву України у вигляді Державного реєстру і підлягають особливому зберіганню.

Класифікація документів НАФ ґрунтується на дещо інших критеріях, ніж класифікація документів ДАФ СРСР і Архівного фонду КПСР. З метою організації зберігання і пошуку їх групували за такими найсуттєвішими ознаками, як належність до певних історичних епох, до установ і організацій певного рівня підпорядкування, до певних адміністративно-територіальних одиниць, до певних галузей та сфер діяльності, бралися до уваги способи і техніки фіксації документної інформації. Групування архівних документів у межах усього СРСР з урахуванням цих ознак визначало організацію мережі державних і партійних архівів.

Така класифікація документів вже не є вичерпною щодо НАФ України, хоча зберігає певне значення для організації сучасної мережі державних архівних установ. Так, за хронологічними межами до 1918 р., а для території Західної України – до 1939 р. зосереджені документи у центральних державних історичних архівах. Фонди вищих та центральних органів державної влади становлять основу Центрального державного

архіву вищих органів влади та управління України. Поєднання ознак належності документів до установ певного рівня підпорядкування та відповідних адміністративно-територіальних одиниць лягло в основу побудови мережі місцевих державних установ. За належністю документів до певних галузей і сфер діяльності залежно від способу і техніки фіксації інформації створено низку центральних державних архівів України, зокрема кінофотофоноархів, науково-технічний архів, архів-музей літератури і мистецтва, а також галузеві державні архіви.

В цілому вироблення науково-обґрунтованих принципів структуризації НАФ України є однією з найактуальніших проблем сучасного вітчизняного архівознавства.

3. Право власності на документи Національного архівного фонду.

Закон України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» визнає три форми власності на документи НАФ: державну, колективну і приватну (за Конституцією України фігурують державна, комунальна і приватна форми власності). При цьому наголошується, що всі власники документів НАФ мають рівні права. Класифікація НАФ за аспектами власності, приналежності до певного соціального інституту передбачає три категорії: а) державні архівні установи системи Головархіву та іншого підпорядкування; б) архіви громадських об'єднань на правах колективної власності; в) приватні архіви, приватні колекції або окремі документи, що перебувають у власності громадян. Архівним законом (ст. 25) на власників покладається завдання забезпечення схоронності документів НАФ, а в разі недотримання належних умов збереженості власник може за рішенням суду бути позбавленим права власності на ці документи у порядку, встановленому законодавством (ст. 23).

У руслі сучасних світових тенденцій архівний закон визначає рівні права іноземних громадян щодо доступу до документів НАФ з правами громадян України. При цьому зазначається, що Кабінет Міністрів України може обмежувати доступ до документів НАФ громадян тих держав, в яких передбачено обмеження доступу громадян України до їхніх державних архівів.

Надання державним архівним установам контрольних функцій щодо всіх документів НАФ, в чийх би руках вони не були, забезпечується відповідним правовим механізмом. З цією метою архівний закон передбачає норму про обов'язкову реєстрацію архівних документів, які пройшли експертизу цінності. Якщо експертиза є архівною частиною процедури віднесення документа до складу НАФ, то державна реєстрація є юридичною частиною цієї процедури. З фактом реєстрації закон пов'язує виникнення, зміну або припинення певних прав і обов'язків. Як передбачає згадане положення про державну реєстрацію документів НАФ, затверджене урядом після прийняття закону, власник документів зобов'язаний ставити до відома державну архівну установу, яка видала реєстраційне свідоцтво, про передачу права власності на документи або про будь-які зміни місцеперебування їх, умов зберігання чи використання. Відчуження документів у будь-якій формі має бути документально засвідчене: при даруванні чи пожертвуванні це можуть бути листи, відповідні свідоцтва, при купівлі – рахунок, угода про продаж, при успадкуванні – заповіт тощо.

Певні обмеження прав вільного володіння, розпорядження і користування документами НАФ торкаються лише таких випадків: якщо це може завдати шкоди збереженості документів; якщо виникає загроза незаконного вилучення документів із складу НАФ; якщо можуть бути порушені законні інтереси держави, власника документів або інших осіб. Наприклад, власник документів НАФ не має права знищувати їх або безповоротно передавати за межі України. У сучасних економічних умовах

актуальним є розроблення методів грошової оцінки документів НАФ та віднесення до складу НАФ документів недержавної власності.

Вивозити оригінали документів НАФ за межі України забороняється. Винятком є тимчасове експонування документів на виставках або реставрація матеріалів за кордоном. У такому разі власник документів або його офіційний представник, установи, що вивозять документи НАФ за кордон, обов'язково повинні мати дозвіл Головархіву України. Вивезення копій документів НАФ та витягів з них здійснюється з дозволу державної архівної установи, де зареєстровані оригінали цих документів. При цьому з метою запобігання виснаженню національних архівних інформаційних ресурсів існують певні обмеження щодо суцільного копіювання великих документальних комплексів.

Таким чином, НАФ України є сукупністю належних їй документів, а також тих, що відповідно до міжнародного права підлягають поверненню в Україну, які відображають історію її народу, мають наукову та історико-культурну цінність. НАФ України склався історично і включає пам'ятки від найдавніших часів до наших днів. Підставою віднесення документів до НАФ служать відповідний експертний висновок і державна реєстрація. Головним компонентом НАФ є УДП, що мають бути внесені до Державного реєстру національного культурного надбання України.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст поняття “Національний архівний фонд України”. Чому для визначення сукупного архівного фонду України використано такий термін?
2. Як Ви розумієте структуру НАФ? Які три основні групи документів він включає?
3. Що становлять собою ОЦД?

4. Що становлять собою УДП? Яка особлива форма обліку передбачена для УДП?
5. Який фонд існував у радянські часи паралельно з ДАФ та яка його доля?
6. Розкрийте значення для архівного будівництва прийняття Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи».
7. Як відбувається формування НАФ з початку 90-х рр.? Які масиви документів НАФ зберігають новостворені архівні установи?
8. У чому полягає експертиза цінності документів НАФ? Які принципи є визначальними для її проведення експертизи цінності?
9. Охарактеризуйте форми власності на документи НАФ та права доступу іноземних громадян до цих документів.

Лекція 5. Організація роботи архівів та їх фонди

План

1. Завдання архівів, їх права та структура.
2. Архів: класифікація документів у його межах.
3. Класифікація документів у межах архівного фонду.

1. Завдання архівів, їх права та структура.

Згідно ст. 6 Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» систему архівних установ становлять *Головархів України, державні архіви* (центральні, галузеві, місцеві), *архівні підрозділи* (самоврядних наукових

установ, державних музеїв, бібліотек, державних органів, підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян), *науково-дослідні установи в галузі архівної справи*.

Архівна установа – це спеціалізований заклад чи структурний підрозділ, що забезпечує збирання, зберігання архівних документів та організацію використання їхньої інформації або здійснює управління, науково-дослідну та інформаційну діяльність в галузі архівної справи. Архівні установи у своїй діяльності керуються Основами законодавства України про культуру, Законом України «Про Національний архівний фонд і архівні установи», іншими законодавчими актами, постановами Верховної Ради України, указами Президента України, постановами та розпорядженнями Кабінету Міністрів України, розпорядженнями голів місцевих державних адміністрацій.

Державні архіви складають фундамент галузі і виконують її основні функції: збирають, ідентифікують, описують та класифікують документи, забезпечують їхнє зберігання, реставрацію і організують користування документами. Як уже зазначалося, архіви поділяються на архіви для постійного зберігання документів (центральні, галузеві, обласні, самоврядних наукових установ, державних музеїв та бібліотек) та архіви для тимчасового зберігання документів (архівні підрозділи державних органів, підприємств, установ та організацій).

Державні архіви з постійним складом документів мають різний статус. Центральні – є профільними науково-методичними центрами, архіви Автономної Республіки Крим, областей України, міст Києва та Севастополя в першу чергу є місцевими органами виконавчої влади і здійснюють управління архівною справою на відповідній території, але виконують і науково-методичні функції, державні галузеві архіви входять до системи відповідних міністерств та відомств.

Завдання і права державних архівів визначаються спеціальним нормативним документом уряду – **положенням**. Розглянемо їх на прикладі державних архівів областей. Основними завданнями архівів областей, міст

Києва та Севастополя є реалізація державної політики в архівній галузі, координування діяльності державних органів, підприємств, установ, організацій з питань архівної справи та діловодства, забезпечення здійснення державної реєстрації, обліку, постійного зберігання, комплектування та використання документів. На архіви областей покладено ведення науково-методичної роботи в галузі архівознавства, документознавства та археографії, а також забезпечення дотримання положень Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи». Також архів виконує соціально-правові запити громадян, публікує архівні документи. Крім того, як орган управління, державний архів здійснює науково-методичне керівництво архівними відділами райдержадміністрацій та міськими архівами.

У положенні зафіксовані й права архівної установи. Зокрема, державний архів області має право одержувати від підрозділів обласної державної адміністрації, органів місцевого самоврядування, установ і організацій інформацію, документи та інші матеріали стосовно зберігання і впорядкування документів. У межах своїх повноважень може давати підприємствам, установам і організаціям обов'язкові для виконання вказівки щодо роботи їхніх архівів (архівних підрозділів) та ведення ними діловодства. Одним з важливих прав архіву є порушення у встановленому порядку питання про призупинення діяльності архівних установ, які не забезпечують збереженості документів НАФ. До прав державного архіву належить і обмеження доступу до документів та встановлення особливих умов їх використання.

Управління архівом здійснює **директор**, якого призначає і звільняє у центральних державних архівах Головархів України, в державних архівах областей – голови облдержадміністрацій з погодженням з Головархівом України, в галузевих державних архівах – керівники міністерств і відомств. Директор персонально. відповідає за виконання покладених на архів завдань. Він затверджує структуру і штатний розпис, положення про структурні підрозділи, функціональні обов'язки співробітників установи, видає накази та контролює їх виконання, призначає і звільняє з посад працівників архіву.

З метою погодженого вирішення питань компетенції державного архіву області, в ньому може утворюватися колегія у складі директора, його заступників та інших працівників архіву.

При директорі центральних державних архівів працює колегіальний дорадчий орган – *дирекція*, до якої входять керівники підрозділів, провідні спеціалісти, представники громадських організацій. Рішення дирекції оформляються наказами директора.

Державні архіви утримуються за рахунок коштів Державного бюджету України. Гранична чисельність співробітників, фонд оплати праці та видатки на утримання установи затверджують голови відповідних державних адміністрацій. Вони є юридичними особами, мають самостійний баланс, рахунки в установах банків, гербову печатку.

Згідно з чинним законодавством, типові положення про державні архіви областей затверджує КМ України, інших архівів – Головархів України чи відповідне відомство разом з Головархівом. Положення про архіви (архівні підрозділи) об'єднань громадян, підприємств, установ і організацій, заснованих на колективній чи приватній формах власності, затверджують їхні засновники.

Організаційно-виробнича структура державних архівів обумовлена основними напрямками їхньої діяльності. Наприклад, у центральних та обласних архівах функціонують відділи: комплектування та експертизи цінності документів; обліку та зберігання документів; відомчих архівів та інші. Усередині відділів можуть утворюватися менші виробничі одиниці (сектори, групи) для вужчої спеціалізації праці.

Розподіл співробітників у відділах за посадами здійснюється відповідно до штатного розпису. За прийнятою нині класифікацією працівники архівної установи поділяються: керівний склад – директор, заступники, головний охоронець фондів, головний бухгалтер; спеціалісти – головний, провідний, 1 та 2-ї категорій, старший науковий співробітник, науковий і молодший науковий співробітники, старший охоронець фондів, охоронець фондів, реставратор 1 та 2-ї категорій; службовці – старший майстер, старший касир, старший інспектор,

завідуючий канцелярією, оператор, техніки різних спеціальностей, секретар-друкарка, діловод та інші; обслуговуючий персонал – кваліфіковані робітники, прибиральниці, двірники, вахтери та ін.

В архівах можуть створюватися і позаштатні, господарсько-розрахункові підрозділи для впорядкування документів поточного діловодства в організаціях фондоутворювачах і фінансуються за їхній рахунок.

Діяльність архівів значною мірою залежить від їхньої *матеріально-технічної бази*. Переважна більшість центральних і обласних державних архівів розташовано у спеціалізованих спорудах. Вони зведені у 1960-1980-х рр. і становлять собою типові архівосховища, розраховані на зберігання близько 1 млн. справ кожне. Архіви оснащено технологічним обладнанням для підтримування температурно-вологісного режиму, системами протипожежної сигналізації, автоматичного пожежогасіння. Частина обласних, більшість районних і міських державних архівів перебувають у пристосованих приміщеннях.

Для нормального функціонування архівних установ з постійним складом документів, крім архівосховищ і технологічного обладнання, потрібні такі служби:

- читальний зал з бібліотекою;
- лабораторія фото- і мікрокопіювання;
- реставраційно-палітурна майстерня;
- ремонтно-технічна майстерня;
- приміщення для науково-довідкового апарату;
- робочі кімнати співробітників та підсобні приміщення.

Оскільки діяльність архівіста має переважно творчий, інтелектуальний характер, найдоцільнішою є кабінетна організація праці. При цьому треба враховувати раціональне використання робочої площі, зручність транспортування документів, виробничих комунікацій тощо. Організація

робочих кімнат вимагає оснащення їх відповідними меблями, засобами зв'язку, оргтехніки, освітлення, канцелярським приладдям. Співробітників також забезпечують відповідною довідковою, інструктивно-методичною літературою, чистими бланками і формами.

Від характеру роботи (керівна, наукова, допоміжна, технічна) залежить кількість співробітників у робочих кімнатах. Вона коливається від 1 до 3-4 осіб, виходячи з наявних робочих площ. Основні вимоги щодо обладнання виробничих приміщень такі: середня площа на одного співробітника до 5 кв. м.; потужність настільних ламп – 60-75 Вт, температура повітря – 18-22°C; вологість повітря – 60-40 %; рівень інтенсивності звуку – не більше 40-50 дБ.

Важливим елементом організації виробничого процесу є дотримання безпеки умов роботи, запобігання травматизмові та професійних захворювань. В архівних установах необхідно строго дотримуватися правил безпеки під час роботи з ліфтами, підйомними механізмами, електроприладами, ЕОМ, хімікаліями та реагентами в процесі мікрофільмування, реставрації та ремонту документів, проведення дезинфекції тощо.

Серед виробничих підрозділів архіву головним є *архівосховище* – спеціалізоване приміщення для зберігання документів. Воно, як правило, має необхідне технологічне обладнання і устаткування: системи автоматичного підтримування температурно-вологісного режиму, протипожежної і охоронної сигналізації, спеціального освітлення, а також стелажне обладнання, картонажі, транспортні візки, розсувні драбини, ліфтові підйомники, прилади термо- і гігрометрії тощо.

Але архівосховище – не тільки приміщення, а й виробничий підрозділ. Це група співробітників, до складу якої може входити *різна* кількість працівників, залежно від обсягу роботи. Наприклад, архівосховище I групи, як правило, має понад 300 тис. справ, його обслуговують завідувач архівосховища, старший охоронець фондів і двоє охоронців фондів.

Працівники архівосховища здійснюють увесь комплекс робіт, пов'язаних із забезпеченням збереженості документів – дотримання температурно-

вологісного режиму, прибирання приміщень, дезінфекція та дезінсекція, видавання та підкладання справ до картонажів, проведення перевірок наявності документів, участь у громадському огляді стану їх збереженості тощо.

Архівосховища є об'єктами режимного порядку і доступ до них визначається спеціальною інструкцією та наказом директора. Вхід до сховищ особам, не визначених наказом, категорично заборонено, як і вхід у верхньому одязі, з сумками тощо.

Підтримування оптимального санітарного та температурно-вологісного режиму є запорукою забезпечення довговічності документів.

До основних підрозділів архіву належить *читальний зал*, робота якого регламентується спеціальними правилами, що розробляє кожен архів на основі затверджених Головархівом України Правил використання документів НАФ через читальні зали. Вони визначають основні функціональні напрями діяльності цих підрозділів щодо задоволення потреб громадян у ретроспективній документній інформації. До роботи в читальному залі допускають фізичних і юридичних осіб, які в офіційній письмовій заяві аргументують необхідність ознайомитись з документами за тією чи іншою тематикою. Відповідний дозвіл дає керівник архівної установи або його заступник. Такий дозвіл діє протягом року.

Приставаючи до роботи у читальному залі, громадяни знайомляться з правилами, заповнюють спеціальну анкету. Ці документи становлять основу бази даних про склад дослідників та науково-тематичну спрямованість їхніх інтересів. Замовлення документів здійснюється після перегляду дослідником описів, картотек, каталогів та іншого довідкового апарату. Дані про потрібні документи вносяться у бланки замовлень і передаються завідувачеві читальним залом для виконання. Як правило, дослідник замовляє не більше 10 справ на день. Надходження замовлених справ фіксуються у журналі, а дослідник розписується в отриманні їх у бланку замовлень. Справи, з якими працюють громадяни, зберігаються у спеціальних шафах-боксах не більше одного місяця, а потім повертаються до архівосховищ. Під час видавання і приймання справи

переглядають співробітники, щоб виявити повноту аркушів, їхнє ушкодження тощо.

Працюючи з документами, дослідник може робити виписки тих фрагментів, які його цікавлять. Після закінчення роботи із справою дослідник робить запис в аркуші використання документів, де зазначає дату, тему роботи, номери використаних аркушів, а також ставить розбірливий підпис.

Згідно чинних правил, у разі публікації архівних документів дослідник зобов'язаний подавати в установленій формі посилання на архів, фонд, опис, справу та аркуші. Наприклад: ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 125, арк. 18-21. Він несе відповідальність за достовірне передання тексту документів, їхнього змісту. За порушення чинних правил громадяни можуть бути позбавлені права користування архівними документами.

З діяльністю читального залу тісно пов'язана робота довідкової групи (столу довідок), яка входить до функціональної сфери використання документів. Як правило, вона зводиться до задоволення соціально-правових потреб громадян. Тематичний спектр цих запитів досить широкий – про місце і дату народження, стаж роботи, заробітну плату, майно, житло, освіту, родовід, репресії, реабілітацію, участь у партизанському русі тощо.

У більшості архівних установ цей вид робіт виконує спеціальний структурний підрозділ – *відділ використання документів, група чи стіл довідок*. Його співробітники готують на кожний запит фізичних чи юридичних осіб архівну довідку. Вона може бути усталеної чи довільної форми, але повинна мати обов'язкові реквізити: штамп та печатку архівної установи, підписи керівника та виконавця, дату, точну адресу громадян чи юридичних осіб, чіткий виклад відповіді по суті запиту на підставі архівних документів. У разі негативної відповіді викладається рекомендація щодо дальшого звернення громадян у цій справі, наводяться адреси відповідних архівних чи інших установ. Для виконання запитів громадян нормативами передбачено місячний термін.

Тематичні запити виконують наукові співробітники або провідні архівісти. Для виконання складних запитів можуть створюватися тимчасові робочі групи. Термін виконання запиту визначає керівник архіву.

Важливою умовою оптимізації роботи архівів є впровадження комп'ютерної техніки. Наприклад, в Головархіві України створюється автоматизована інформаційно-пошукова система (АПС) «Фондовий каталог». У ЦДАГО України впроваджено інформаційно-довідкову систему щодо архівнослідчих справ репресованих. У державних архівах більшості областей розроблено комп'ютерні програми і створено бази даних на осіб, вивезених до Німеччини в 1941-1943 рр. Вони побудовані на документах фільтраційних справ. Внаслідок впровадження цих програм автоматизовано досить трудомісткі процеси, вдалося відмовитися від традиційних архівних технологій.

З цією метою в архіві створюються *автоматизовані робочі місця (АРМ)*. Такі само робочі місця обладнуються у читальному залі для користувачів. Функціональне призначення останніх – полегшити пошук потрібних даних у великих масивах інформації. АРМ слід створювати як багатопрофільну відкриту комп'ютерну систему, що дозволяє легко нарощувати додаткові автоматизовані функції.

Як уже зазначалося, архівні установи фінансуються переважно з державного бюджету. Єдиною формою позабюджетних надходжень раніше були кошти від діяльності господарсько-розрахункових підрозділів за платне впорядкування документів міністерств і відомств, підприємств, установ та організацій.

Отже, основні питання організації роботи архівних установ пов'язані з соціальними функціями архівів як центрів зберігання та використання інформаційних ресурсів. Статус, завдання, форми та зміст діяльності архівів зумовлюють їхню структуру, кадровий, матеріально-технічний та фінансовий потенціал. Діяльність архівних установ регламентується нормативними актами, відбивається у планах роботи та звітах.

2. Архів: класифікація документів у його межах

Архів – головне сховище документів, які розміщені у архівних фондах. Сучасне архівознавство базовим елементом класифікації вважає архівний фонд, основним правилом організації якого є неподільність, що випливає з принципу походження і вимагає збереження архівного фонду в цілісності: без поділу, вилучення або долучення документів для забезпечення його повної достовірності та інформаційної цінності.

Класифікація архівних документів здійснюється на рівнях НАФ архівної установи та архівного фонду. Одиницею класифікації у межах архіву є *архівний фонд*.

Архівісти не одразу дійшли висновку про необхідність групування документів за архівними фондами. Раніше класифікацію, що одержала назву *формально-логічної*, здійснювали за галузевою, тематичною ознаками. Вона призводила до руйнування цілісності архівних фондів, що ускладнювало пошук архівної інформації.

Нині термін «*архівний фонд*» розглядається як визначення комплексу документів, історично або логічно пов'язаних між собою, що утворилися в результаті діяльності певної установи, організації, підприємства чи окремої особи. В діяльності кожного фондоутворювача виникає комплекс документів, який називають *документальним фондом*. Особливістю документального фонду є те, що до нього входять документи з постійним і з тимчасовим термінами зберігання і він не має стабільного складу. Частина документів з тимчасовими строками зберігання після експертизи цінності знищуються як такі, що не мають наукового і практичного значення, а інші надходять до архівів на постійне зберігання.

Таким чином, архівний фонд формується з документального фонду. Документи архівного фонду мають спільне походження, однорідність змісту,

історичні і логічні взаємозв'язки. Все це зумовлює вимогу їхнього зберігання як єдиного комплексу, не розпорошуючи по різних архівах. *Комплекси архівних фондів* можуть утворюватися з фондів установ і організацій однієї сфери діяльності чи одного відомства, адміністративнотериторіальної одиниці, часу існування тощо.

Такі документальні комплекси, як архівний фонд установи, фонд особового походження, об'єднаний архівний фонд, архівна колекція, комплекс НТД, є видами архівного фонду.

Нині в архівах України зберігається близько 187500 фондів, що виникли внаслідок діяльності юридичних або фізичних осіб-фондоутворювачів.

Класифікація документів за архівними фондами з дотриманням принципу неподільності має важливе значення як для раціонального розміщення документів в архівах, так і для розподілу документів у межах конкретного архіву.

Комплекс робіт по визначенню фондової належності документів, створенню на наукових засадах архівних фондів та встановленню їх хронологічних меж називається **фондуванням**. При фондуванні перед архівістами щоразу постає питання: яка установа чи організація може бути фондоутворювачем, а яка ні? Щоб відповісти на нього, необхідно вивчити історію установи, її функції та місце в системі державних чи громадських органів, зміст документів, що відклалися в процесі її діяльності.

Формальними ознаками самотійності фондоутворювача є наявність нормативного акту про створення установи, визначення її функцій та структури, самотійного бюджету і розрахункового рахунку в банку, гербової печатки, штатного розпису тощо.

Обов'язковою ознакою фондоутворювача є наявність документів, що мають наукову, культурну або практичну цінність і висвітлюють діяльність даної установи чи організації.

Важливим етапом у процесі визначення меж архівного фонду є встановлення дат виникнення і ліквідації фондоутворювача. При визначенні

хронологічних меж діяльності фондоутворювача за основу беруть дати нормативних актів, у відповідності з якими дана установа чи організація була створена і ліквідована. Інколи ці дати можуть не співпадати з датами фактичної організації і ліквідації установи. Наприклад, появу будь-якої нової громадської організації чи політичної партії датують днем її реєстрації в Міністерстві юстиції України. Але цьому актові передують тривалий організаційний період і в результаті діяльності оргкомітету з'являється значна кількість документів. У таких випадках в архівних довідниках слід вказувати фактичні дати існування фондоутворювача.

Для визначення хронологічних меж архівного фонду необхідно враховувати фактори, що впливають на діяльність фондоутворювачів. При цьому визначальними є такі фактори:

- політичний – зміна державного ладу;
- юридичний – розширення чи звуження юридичних прав фондоутворювача;
- адміністративний – розширення чи звуження адміністративно-територіальних прав.

***Довідка.** Політичним фактором можна вважати утворення УНР, УРСР, розпад СРСР, виникнення незалежних держав, у т.ч. України, які обрали демократичний шлях розвитку. Це призвело до появи нових установ і організацій, яких у радянські часи не могло бути зовсім. Наприклад, Спілки підприємців і промисловців, комерційних банків, акціонерних товариств, трастів, приватних навчальних закладів, політичних партій не комуністичної спрямованості. Новими фондоутворювачами є також ті державні установи, які виникли внаслідок проголошення незалежності України: Адміністрація Президента, Міністерство оборони, інші органи державної влади та управління. Всі вони стали новими фондоутворювачами. Процес виникнення їх відбувався в різні роки, то ж під час визначення хронологічних меж відповідних архівних фондів необхідно в кожному конкретному випадку встановлювати*

наявність і дату нормативного акту про заснування кожного фондоутворювача.

Водночас слід мати на увазі, що частина установ і організацій змінили свою назву, але працюють без кардинальних змін. Так, Київський державний педагогічний інститут імені М. Горького нині називається Українським державним педагогічним університетом імені М. Драгоманова, але він залишається тим самим фондоутворювачем, а його документи – тим самим архівним фондом. Проте організації, які зберегли назву, але змінили профіль або напрямок своєї діяльності, стають новими фондоутворювачами.

До *юридичних факторів*, які впливають на хронологічні межі Діяльності фондоутворювачів і межі архівних фондів, можна віднести зміну юридичних прав і масштабів діяльності державних урядових установ та керівних органів громадських організацій у зв'язку з перетворенням Кримської області на Автономну Республіку Крим. У цьому випадку нові державні установи – Верховна Рада Криму, Рада Міністрів, міністерства стають новими фондоутворювачами, а їхні документи – новими архівними фондами. Однак ці зміни не впливають на хронологію діяльності і межі архівних фондів місцевих органів влади і органів управління, а також установ і підприємств, що діють на території Криму.

На хронологічні межі діяльності фондоутворювачів можуть впливати й інші перетворення та реорганізації установ, пов'язані з розширенням чи звуженням їхніх прав та *масштабів діяльності*. Наприклад, коли замість однієї установи виникає декілька; колишня установа як фондоутворювач перестає існувати, а новостворені – стають новими фондоутворювачами. Так було, коли на базі Народного комісаріату освіти УРСР у повоєнні роки утворилися три державні управлінські структури: Міністерство освіти, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти і Управління професійно-технічної освіти (згодом Державний комітет). Новоутворені відомства стали новими фондоутворювачами.

Якщо установа тимчасово припинила свою діяльність, а потім знову відновила з тими ж функціями, вона залишається єдиним фондоутворювачем, а її документи утворюють єдиний архівний фонд. Так, у 1962 р. у зв'язку з укрупненням сільських районів у Київській області з 31 району залишилося 12. 19 районів і райрад було ліквідовано. Через три роки частину з них знову було відновлено. Отже, документи кожної з цих рад за 1930-1962 і після 1965 рр. утворюють єдині фонди.

До чинників адміністративного характеру, що впливають на хронологічні межі архівних фондів, можна віднести реорганізацію установ-фондоутворювачів у зв'язку зі змінами адміністративно-територіального поділу країни. Але слід мати на увазі, що на хронологічні рамки діяльності фондоутворювачів та межі архівних фондів впливають лише ті адміністративно-територіальні зміни, які супроводжувалися ліквідацією одних установ і заміною їх іншими. Так, під час проведення адміністративно-територіальної реформи в УРСР у 1925 р. було ліквідовано губернії і повіти, а разом з ними – губернські та повітові ради та їх виконкоми. Ці установи як фондоутворювачі перестали існувати. Замість них було утворено окружні та районні ради та виконкоми з ширшими правами та іншими масштабами діяльності. Вони стали новими фондоутворювачами, а їхні документи – новими архівними фондами.

Адміністративно-територіальні зміни, пов'язані з ліквідацією старих територіальних одиниць і заміною їх новими, впливають і на межі архівних фондів територіальних об'єднань громадських організацій – партійних, профспілкових, спортивних тощо. Так, у 1925 р. губернські ради профспілок було ліквідовано, а новоутворені окружні ради стали новими фондоутворювачами. У 1932 р. їх заступили обласні ради профспілок, документи яких стали новими архівними фондами.

Але всі ці зміни не стосуються промислових підприємств, навчальних закладів, установ охорони здоров'я та культури. Всі вони, незалежно від адміністративно-територіальних змін, продовжують свою діяльність як єдині

фондоутворювачі. Як правило, не впливають на хронологічні рамки фондоутворювачів та на межі архівних фондів часткові зміни, пов'язані з переданням окремих населених пунктів з одного адміністративно-територіального об'єднання до іншого. В таких випадках усі установи, організації та інші фондоутворювачі продовжують свою діяльність, а їхні документи зберігаються в єдиних архівних фондах.

На хронологічні межі діяльності фондоутворювачів і на межі архівних фондів, як правило, не впливають: переведення установи з одного відомства в інше, зміна підлеглості установи в межах одного відомства, зміна його місцезнаходження та структури, розширення чи звуження функцій та обсягів діяльності установи, розширення чи звуження територіальних меж діяльності установи, тимчасова евакуація установи. Сюди можна віднести і перейменування установи.

Задамося питанням: *Які особливості визначення меж фондів особового походження?*

Фондом особового походження називають архівний фонд окремої особи, сім'ї, роду, який утворився впродовж їх життя і діяльності. Фонди особового походження діляться на особові, сімейні та родові.

Межі *сімейних і родових фондів* відрізняються кількістю поколінь, що залишили документи. У фонд сім'ї входять матеріали не більше трьох поколінь, а у фонд роду – не менше чотирьох. Наприклад, у ЦДІАК України зберігаються фонди роду Скоропадських, сім'ї Терещенків, родини Грушевських, особові фонди професорів В. Іконникова, Ю. Кулаковського, В. Довнар-Запольського та інші.

Фондоутворювачами можуть бути державні, політичні й громадські діячі, видатні вчені, діячі літератури та мистецтва, а також інші особи, внаслідок життя і діяльності яких виникли документи, що мають певну культурно-історичну цінність. Кожен фонд особового походження – це єдиний

комплекс документів, котрий не може розпорошуватися, навіть якщо фондоутворювач жив і діяв у різні історичні епохи.

Визначення меж фондів особового походження передусім пов'язане з встановленням хронологічних рамок життя і діяльності фондоутворювачів. Але у більшості особових фондів зустрічаються ширші хронологічні рамки фонду, ніж хронологічні рамки життя фондоутворювача. Наприклад, відомий архівіст, директор Харківського історичного архіву Є. Іванов жив з 1873 р. до 1929 р. Але в його особовому фонді зберігаються документи з 1723 р. до 1929 р. Серед них – карти Слобідсько-Української та Катеринославської губерній, плани різних міст, сімейні документи. До складу особового фонду, крім особистих документів фондоутворювача, входять документи близьких родичів, якщо вони мають значення для характеристики фондоутворювача або самі є історичною чи іншою цінністю. У випадку, коли хтось з родичів фондоутворювача сам є видатним діячем, то сукупність їхніх документів утворює сімейний фонд. До складу особового фонду можуть бути віднесені й документи, створені після смерті фондоутворювача: некрологи, посмертні видання його праць, спогади про нього тощо.

При встановленні меж фондів особового походження слід враховувати, що в них можуть зберігатися узагальнюючі документи про діяльність банків, фабрик, заводів та ін., які належали фондоутворювачам, але вся поточна документація про діяльність цих установ повинна зберігатися у відповідних архівних фондах. Наприклад, у сімейному фонді Терещенків відклалися звіти контор і цукрозаводів, статистичні дані про кількість земель і капіталів, що належали Терещенкам, але поточна документація цукрових заводів зберігається у державних архівах областей.

Цікавим є питання: *Визначення фондової належності документів?*

У процесі фондування чи підготовки документів до передання на архівне зберігання інколи виникає необхідність визначення *фондової належності документів*. Завдання архівістів у цих випадках полягає в правильному встановленні фондоутворювача. Вирішення цього завдання багато

в чому залежить від того, наскільки уважно вивчено історію, функції та діловодство фондоутворювача. Особливо це потрібно під час впорядкування розсіпів, що складаються з розрізнених справ і окремих документів різних фондоутворювачів. І якщо на обкладинках справ у більшості випадків вказано назву фондоутворювача, то під час роботи з документами цю назву можна визначити лише за змістом.

Ознаками визначення фондової належності документів вважають окремі елементи, якщо в них міститься назва фондоутворювача. Наприклад, у справі є протоколи засідань вченої ради Київського університету імені Тараса Шевченка. І хоча на обкладинці справи не вказано назву фондоутворювача, можна впевнено вважати, що ним є названий університет.

Фондову належність вхідних документів встановлюють за назвою установи одержувача, реєстраційним штампом чи змістом документа. Фондову належність копій вихідних документів можна визначити за назвою установи – автора документа, яку вказано поряд з підписом посадової особи в кінці документа, або за змістом документа.

При розборі документів дорадянського періоду потрібно знати основи тодішнього діловодства. У російській імперії, а згодом і в СРСР офіційне діловодство базувалося на суворій регламентації та централізації. Вищі урядові установи надсилали нижчим розпорядження, накази, роз'яснення, циркуляри, запити. У відповідь одержували від них звіти, донесення, рапорти, подання, прохання. Особи або установи, рівні чи незалежні один від одного, обмінювались відношеннями, повідомленнями, офіційними листами. Залежно від субординації формулювалася і назва адресата. Під час звернення вищих установ до нижчих вживали давальний відмінок (Київському губернському правлінню). Під час звернення нижчих і рівних установ – знахідний відмінок (у Київське губернське правління), а відсутність прямих ознак, фондову належність документа можна встановити за побічними ознаками. Для цього слід звернути увагу на різні резолюції і помітки, штемпелі і печатки, уважно вивчити зміст документа, порівняти його з іншими. Труднощі в роботі щодо

визначення фондової належності документів виникають тоді, коли в одній справі трапляються документи, утворені внаслідок діяльності різних установ. Наприклад, документи жандармсько-поліцейських установ, які проводили дізнання й передали справу прокуророві, а той – в судову палату чи окружний суд. Інколи справу починали в одній установі, але в зв'язку з її реорганізацією чи ліквідацією, передавали в іншу. Фондову належність подібних справ визначають за документами останньої установи, в якій справа закінчувалася.

Що таке об'єднаний архівний фонд?

Об'єднаним архівним фондом називають фонд, що складається з документів, які утворилися у процесі діяльності двох або більше фондоутворювачів-організацій з історично зумовленими зв'язками (однорідністю функцій, підлеглістю, місцезнаходженням, правонаступністю тощо) і зібрані разом для зручності користування ними. Об'єднані архівні фонди створюються для раціональнішого розміщення документів в архівах, спрощення обліку документів, створення компактного і якісного науково-довідкового апарату.

Ознаку відомчої підпорядкованості фондоутворювачів використовують для об'єднання в одному фонді документів фондоутворювача з документами підвідомчих йому установ, організацій, закладів, підприємств. Ознаку спільності об'єкта діяльності використовують для об'єднання в одному фонді документів установ і організацій не підлеглих одна одній, але пов'язаних між собою одним об'єктом діяльності. Це може бути дирекція заводу чи фабрики і профспілковий комітет цього ж підприємства. За цією ознакою формують і об'єднаний архівний фонд з документів адміністративно-господарських та інших установ багатоступеневої підлеглості, якщо вони утворюють такий єдиний комплекс, коли виділення навіть однієї структурної частини порушує його нормальну роботу. Наприклад, управління залізниці, її відділення, дистанції, дільниці та служби. За цією ознакою до документів основного

фондоутворювача можуть бути додані матеріали різних допоміжних установ чи комісій.

Перелічені ознаки, як правило, поєднуються за хронологічним і територіальним принципами. Перший з них використовують для об'єднання документів фондоутворювачів, що діяли в один і той самий час, а другий – для об'єднання документів фондоутворювачів, що були в межах однієї адміністративно-територіальної одиниці (губернії, області, республіки, держави).

Важливе значення має ознака спільності діловодства, на підставі якої можуть бути об'єднані документи фондоутворювача-попередника і фондоутворювача спадкоємця, формування справ яких відбувалося безперервно і призвело до створення єдиного комплексу документів. Найчастіше ці комплекси створюються із дрібних архівних фондів, але кожного разу таке об'єднання має бути виваженим і обґрунтованим, адже цей процес вимагає перескладання облікових документів і внесення змін до науково-довідкового апарату архіву. Під час створення об'єднаних архівних фондів слід керуватися завданнями раціонального комплектування архівів матеріалами, які вибірково приймаються від однотипних низових установ.

Головними передумовами раціонального створення об'єднаних архівних фондів є точна класифікація документів в архівних фондах і правильний вибір ознак, за якими ці фонди можуть бути об'єднані в один. Ці ознаки повинні базуватися на особливостях фондоутворювачів та суттєвих зв'язках між ними. Не можна об'єднувати в один фонд документи фондоутворювачів, які належать до різних галузей народного господарства, державної та громадської діяльності, науки і культури. Тому перед об'єднанням фондів, потрібно вивчити історію фондоутворювачів, зв'язки між ними, з'ясувати, які функції відображено в документах, в який період і на якій території діяли фондоутворювачі тощо.

Для створення об'єднаних архівних фондів головними ознаками є: єдність цільового призначення фондоутворювачів, належність їх до одного відомства, спільність об'єкта діяльності фондоутворювачів. Ознаку єдності

цільового призначення застосовують під час групування документів фондоутворювачів, подібних за характером діяльності і за завданнями. Наприклад, документи дільничних виборчих комісій по виборах до місцевих органів самоврядування і Верховної Ради України. При цьому слід мати на увазі, що не допускається існування фондів аналогічних установ поза межами об'єднаного фонду. Як правило, ознаки групування архівних фондів в об'єднаний архівний фонд тісно пов'язані між собою і доповнюють одна одну. Тому часто об'єднані архівні фонди створюються не на основі однієї ознаки, а шляхом поєднання всіх ознак.

Фонди визначних осіб найчастіше об'єднуються за ознакою родинних (Галагани, Максимовичі, Терещенки, Ханенки) чи професійних (І. Ільф та С. Петров) зв'язків. Слід пам'ятати, що під час створення об'єднаного архівного фонду завжди діє принцип неподільності документів фондів, які ввійшли до його складу.

Що таке архівні колекції?

Сукупність окремих документів, що виникли в процесі діяльності різних фондоутворювачів і поєднані за однією або декількома ознаками, називається **архівною колекцією**. На відміну від об'єднаних архівних фондів, архівні колекції формують на основі не історичних, а логічних зв'язків: тематичного, авторського, номінального, хронологічного. Наприклад, «Колекція театральних афіш і програм», «Колекція українського некрополя» та ін. Ці ознаки можуть виступати кожна окремо і поєднуватися між собою: тематично-номінальна, номінально-хронологічна тощо. Вибір і комбінація ознак залежить від змісту і форми документів та цілей створення колекції. Часто колекції створюють з окремих розрізнених документів, яких мало для того, щоб утворити з них самостійний фонд. Так буває, коли від установ і організацій в архіви надходять на зберігання комплекси документів, з яких лише окремі мають певну цінність. З них і утворюють архівні колекції. Переважна більшість колекцій має

тематичний характер: «Колекція фотокопій документів про визвольну війну українського народу 1648-1657 рр.» та ін.

Одним з різновидів архівної колекції є персональне зібрання документів видатних державних і громадських діячів, діячів науки і культури, до яких увійшли і документи про них. Створення таких зібрань призводить до порушення принципу неподільності архівних фондів, оскільки з них вилучаються окремі документи. Тому персональні архівні колекції створюють лише в окремих випадках.

3. Класифікація документів у межах архівного фонду.

Одиницею класифікації у межах архівного фонду є *одиниця зберігання*, що може складатися як з одного, так і з кількох документів, об'єднаних за певною спільною ознакою. В архівній практиці одиницю зберігання на паперовій основі називають *справою*. Формування справи починається ще у діловодстві установи, де документи об'єднують у справи згідно номенклатури. Класифікацію документів архівного фонду починають із створення груп одиниць зберігання, близьких за змістом, авторством, формою чи іншими ознаками. Потім розміщують справи у цих групах і групи у фонді. Але спочатку потрібно розробити схему систематизації документів у межах архівного фонду, відповідно до якої розташовуються справи. Ця схема становить собою перелік класифікаційних одиниць поділу, розміщених у певній послідовності, і призначена для розподілу документів фонду за цим поділом. У ролі класифікаційної одиниці поділу можуть бути класи, відділи, розділи, рубрики і т.д. Складання схеми систематизації вимагає знання особливостей діяльності фондоутворювача, його системи діловодства. Воно базується на таких загальних підходах:

- групування повинно бути повним, тобто охоплювати всі документи архівного фонду;
- ознаки класифікації визначають у кожному конкретному випадку залежно від наукової і практичної цілей;
- класифікація повинна проводитися за методом дедукції, тобто від загального до конкретного;
- розподіл слід починати за основною ознакою, притаманною для всього фонду, і закінчувати за ознаками, характерними для окремих, найменших груп документів;
- кожную групу документів необхідно ділити за однією і тією самою ознакою.

Розкриття інших ознак документів проводиться на наступних етапах поділу. Всі етапи поділу повинні бути історично і логічно пов'язані. Процес групування справ фонду треба здійснювати з урахуванням таких **класифікаційних ознак**:

- структурної* – для групування справ за їхньою належністю до структурних підрозділів (відділ, цех, факультет), внаслідок діяльності яких вони виникли;
- хронологічної* – для групування справ з урахуванням часу появи документів (рік, місяць, число);
- галузевої, функціональної, тематичної* – для групування справ відповідно з галузевою належністю і функціями фондоутворювача, а також за тематикою документів;
- номінальної* – для групування справ за їхньою належністю до конкретного виду одиниць зберігання (книги, журнали) чи за видами документів (плани, звіти, накази);
- авторської* – для групування справ за авторською належністю (юридична чи фізична особа);
- кореспондентської* – для групування справ, що виникли внаслідок листування з певними особами чи установами;

–*географічної* – для групування справ за окремими адміністративно-територіальними одиницями, з якими пов'язані автор, кореспондент чи зміст документа (області, району, міста і села).

Крім того, слід враховувати і такі ознаки, як мова документів, їхній формат, оригінальність чи копійність, матеріал (папір, фотоплівка, відеоплівка, дискета).

У кожному конкретному випадку визначають головні і другорядні ознаки. До головних найчастіше належать структурна і хронологічна. В деяких випадках ними можуть бути галузева, географічна, авторська чи інша. Вибір головних ознак обумовлюють особливостями діяльності фондоутворювача, складом і змістом документів, цілями групування.

Вид схеми класифікації визначають ознаками, за якими здійснюють два перші поділи матеріалів фонду. Це можуть бути:

- структурно-хронологічна або хронологічно-структурна;
- галузево-хронологічна або хронологічно-галузева;
- функціонально-хронологічна або хронологічно-функціональна;
- номінально-хронологічна або хронологічно-номінальна;
- географічно-хронологічна або хронологічно-географічна і т.д.

Для фондоутворювачів, які припинили своє існування, найчастіше застосовують структурно-хронологічну схему: документи фонду спочатку групують за структурними підрозділами, а потім за роками. **Наприклад:**

1. Бухгалтерія – 1984 р., 1985 р., 1986 р. і т.д.
2. Плановий відділ – 1984 р., 1985 р., 1986 р. і т.д.
3. Юридичний відділ – 1984 р., 1985 р., 1986 р. і т.д.

Якщо фондоутворювач продовжує свою діяльність, раціональніше застосовувати хронологічно-структурну схему: спочатку групувати документи за роками, а потім за структурними підрозділами. **Наприклад:**

1990 р.

1. Ректорат.
2. Біологічний факультет.

3. Географічний факультет і т.д.

1991 р.

1. Ректорат.

2. Біологічний факультет.

3. Географічний факультет і т.д.

Якщо фондоутворювач не мав або не має постійної чіткої структури, то раціональніше застосовувати галузево-хронологічну чи хронологічно-галузеву схеми. У першому випадку справи групують спочатку за галузями діяльності, а потім за роками:

1. Освіта – 1988 р., 1989 р., 1990 р. і т.д.

2. Охорона здоров'я – 1988 р., 1989 р., 1990 р. і т.д.

3. Міський транспорт – 1988 р., 1989 р., 1990 р. і т.д.

При хронологічно-галузевій схемі справи спочатку групують за роками, а потім за галузями діяльності:

1990 р.

1. Освіта.

2. Охорона здоров'я.

3. Міський транспорт і т.д.

1991 р.

1. Освіта.

2. Охорона здоров'я.

3. Міський транспорт і т.д.

До подібних фондів можна застосовувати й інші схеми, наприклад, функціонально-хронологічна схема:

1. Планування – 1989 р., 1990 р., 1991 р. і т.д.

2. Фінансування – 1989 р., 1990 р., 1991 р. і т.д.

3. Звітність – 1989 р., 1990 р., 1991 р. і т.д.

Хронологічно-географічна схема:

1989 р.

1990 р.

1. Бориспільський район 1. Бориспільський район

2. Вишгородський район 2. Вишгородський район
3. Миронівський район 3. Миронівський район і т.д.
- і т.д.

Під час класифікації документальних матеріалів колекцій можна застосовувати тематично-хронологічну схему:

1. Відбудова промисловості – 1944 р., 1945 р., 1946 р.
2. Відбудова сільського господарства – 1944 р., 1945 р., 1946 р.
3. Відбудова установ освіти – 1944 р., 1945 р., 1946 р.

Під час групування документів за роками слід пам'ятати, що справи необхідно відносити до того року, коли вони були розпочаті. Винятком є плани і звіти, які належать до того року, на який або за який вони склалися. Якщо це плани чи звіти на кілька років, то плани слід віднести до першого року, а звіти – до останнього.

Як уже зазначалося, документи фонду з початку розбивають на групи, які, в свою чергу, ділять на дрібніші групи і т.д. Процес поділу продовжують до досягнення рівня окремих одиниць зберігання. Кожен етап поділу здійснюють за новою ознакою. Наприклад: структурна – хронологічна – галузева – номінальна і т.д. В процесі поділу ознаки можуть повторюватися, але на нижчому рівні. Так, якщо перший поділ фонду на групи здійснювали за хронологічною ознакою за роками, то після кількох етапів поділу можна розміщувати справи в хронологічному порядку за місяцями і числами.

Найбільші групи в межах фонду розміщують в основному з урахуванням значимості структурного підрозділу. Наприклад, спочатку розміщують документи ректорату, вченої ради, факультетів, а потім адміністративно-господарських служб. Справи у межах груп найчастіше розміщують в алфавітному порядку чи за хронологічним принципом.

Труднощі з групуванням виникають під час класифікації документів особових фондів. Річ у тім, що до них не можна застосовувати єдиної системи творення фонду, а також загальної ознаки групування, яка б поширювалась на всі документи фонду. Це пояснюється великою різноманітністю документів

особових фондів. Тому на першому етапі класифікації документи можуть групуватися за кількома найхарактернішими класифікаційними ознаками одночасно. У таких випадках найчастіше використовують тематичну, номінальну та авторську ознаки.

Нині існує орієнтовна *схема класифікації документів особових фондів*:

- особисті документи та інші документи до біографії фондоутворювача (біографічні матеріали);
- документи службової та громадської діяльності;
- творчі документи;
- підготовчі документи, зібрані фондоутворювачем для його робіт;
- листування;
- майново-господарські документи; - образотворчі документи;
- документи;
- колекції, зібрані фондоутворювачем.

Отже, в основу попереднього групування документів покладено тематичну (біографія, службова та громадська діяльність) і номінальну (листування) ознаки. В кожному конкретному випадку послідовність розміщення і значення розділів схеми залежать від характеру діяльності фондоутворювача та документів. У фондах відомих митців найбільшу цінність мають творчі документи. У фондах державних і громадських діячів – документи про службову і громадську діяльність. У фондах меценатів і підприємств – майново-господарські документи.

Вибір схеми систематизації документів сімейних та родових фондів залежить від складу фондоутворювачів, характеру їхньої діяльності, видів та кількості залишених ними документів. Типова схема групування цих фондів може мати такі розділи: документи з історії роду чи сім'ї; спільні для всіх документи (сімейне листування, колекції); особисті фонди членів сім'ї (у хронологічній послідовності).

Певні особливості має і класифікація документів об'єднаних архівних фондів і колекцій. Найбільшими групами в межах об'єднаних архівних фондів є

архівні фонди, що входять до їхнього складу. Порядок розміщення їх у межах об'єднаного фонду може бути різним – за значимістю фондоутворювачів, хронологією створення їх, алфавітом.

У колекціях, які складаються з документів одного виду (листи, спогади, фотографії), останні, як правило, групуються за авторською ознакою і розміщуються в алфавітно-хронологічному порядку. Таким чином, класифікація архівних документів проходить три етапи, які тісно пов'язані між собою і доповнюють один одного.

На *першому етапі* групують документи за часом виникнення, належністю їх до певних галузей державної та громадської діяльності або до певних адміністративно-територіальних одиниць. Це дає змогу науково обґрунтовано розподілити документальні багатства України і створити систему державних архівних установ.

Другим етапом є класифікація документів за фондами у межах архіву, групування однорідних документів з урахуванням особливостей діяльності фондоутворювача.

На *третьому етапі* групують документи у межах фондів, близьких до змісту, авторства, часу створення з метою полегшення їхнього пошуку і раціонального використання.

Обов'язковою вимогою до всіх етапів класифікації архівних документів є її здійснення за науково обґрунтованими ознаками з урахуванням особливостей документів і характеру діяльності фондоутворювача.

Питання для самоконтролю

1. Висвітліть суспільні функції архівів.
2. Які завдання і права архівів?
3. Назвіть структурні підрозділи архіву та основні вимоги до робочого місця архівіста.
4. Розкажіть про організацію та правила роботи читального залу архіву.

5. Як фінансується діяльність державних архівних установ?
6. Чим відрізняється документальний фонд від архівного фонду?
7. Що таке фондування і яке його призначення?
8. Які основні ознаки самостійності фондоутворювача?
9. Сформулюйте основні фактори, що впливають на визначення хронологічних меж архівного фонду.
10. В чому полягають особливості визначення меж фондів особового походження?
11. Що є одиницею класифікації в межах архівного фонду?
12. Назвіть основні підходи до класифікації документів у межах архівного фонду.

Лекція 6. Користування архівними документами та архівна евристика.

План

1. Класифікація потреб і споживачів архівної інформації.
2. Основні напрями і форми використання архівної інформації.
3. Роль архівної евристики у використанні документної інформації.
4. Форми організації використання архівної інформації.
5. Особливості організації використання архівної інформації на різних носіях.

Завданням архівної роботи є не тільки забезпечення схоронності документів, але й створення умов для їхнього всебічного використання. Вся робота архівіста підпорядкована досягненню цієї подвійної мети. Він має оцінювати й аналізувати документи, що надходять до архіву, з точки зору їхньої цінності та майбутнього використання, дбати, щоб вони збереглися для наступних поколінь. Ту саму мету має архівіст і під час систематизації, описування документів, створення довідкового апарату, і навіть розміщення фондів у сховищі.

Сучасна доба постійно вносить корективи у здавалося б вічні істини. Так, протягом XX ст., як це зазначалося на XIII Міжнародному конгресі архівів у Пекіні в 1996 р., архівісти перетворилися з пасивних охоронців накопиченої документальної спадщини на її активних творців, дійових осіб архівно-творчого процесу. Особливо це проявляється останніми роками у колишніх радянських республіках, а нині незалежних державах.

Здобуття Україною державної незалежності, включення її в загальносвітові політичні, економічні та культурні процеси, перехід від тоталітаризму до демократії, впровадження концепції відкритого суспільства формує нагальну потребу у доступі до інформації найширшого кола громадян. Тоталітарний режим штучно дозував документну інформацію та обмежував кількість її споживачів. Фактично одним з привілеїв номенклатурної верстви був доступ до широкого масиву інформації, а для основної маси громадян

ознайомлення із документними багатствами практично було не можливим. Демократизація суспільства веде до ліквідації обмежень за політичними чи ідеологічними ознаками, а саме регулювання інформаційних процесів, зокрема доступу до архівної інформації має здійснюватися лише на основі чинного законодавства.

Прийняття законів України «Про інформацію», «Про Національний архівний фонд і архівні установи», «Про державну таємницю», «Про охорону авторських і суміжних прав», «Про Національну програму інформатизації», Конституції України (1996) створили міцне підґрунтя для впровадження сучасних інформаційних відносин, зокрема і в архівній галузі. Фактично відбулася своєрідна революція – відміна обмежень і можливість широкого доступу громадян до інформації, що її зберігають архіви.

Довідка. Першим проявом інтеграції до світових стандартів використання і доступу до інформаційних ресурсів стало масове розсекречування архівних документів. За період 1989-1995 рр. було розсекречено понад 10 тисяч фондів, що становить близько 1 млн. справ усіх центральних та обласних державних архівів. Серед них документи державних і партійних органів влади, фонди періоду української революції 1917-1921 рр., нацистської окупації 1941-1944 рр., урядування інших держав (Австро-Угорщини, Чехословаччини, Польщі, Росії, Румунії) на українській території. Вперше відкрито для дослідників фонди об'єднань та партій української еміграції, карально-репресивних органів царської Росії, СРСР. Доступними стали документи найдраматичніших періодів історії України: колективізації, голодоморів 1932-1933, 1947 рр., депортацій, масових репресій 30-40-х років, особові фонди видатних діячів України – жертв тоталітарного режиму.

Інший прояв нових підходів – це різке зростання кількості звернень громадян до архівів. Завдяки демократичним процесам реабілітації незаконно засуджених громадян, вдосконалення соціального захисту учасників Другої світової війни та бойових дій, компенсацій насильно вивезеним на роботи до Німеччини, депортованим народам та окремим громадянам тільки у 1993-1995

рр. надано понад 2 млн. довідок. Постійно зростає кількість дослідників, які працюють у читальних залах архівів.

Докорінно змінюється і розширюється проблематика використання документів, насамперед, для дослідження раніше заборонених тем, або таких, що вважалися неперспективними і неактуальними. Зріс інтерес до документів і фондів, які раніше відносилися до категорії утильних: банків, приватних підприємств, страхових компаній, нотаріатів, приватних повірених, що діяли до 1917-1920 рр.

Поряд з розширенням тематичного розмаїття звернень до архівної інформації значно змінюється і «географія» запитів. Велику роль у цьому відіграють і краєзнавці. Підвищення інтересу до архівів стимулюється й ініціативою самих архівних установ, які оприлюднюють раніше невідому й закриту інформацію на документальних виставках, радіо і телебаченні, газетних шпальтах.

Існують очевидні та приховані потреби в архівній інформації. **Очевидні** – чітко усвідомлені, достатньо повно сформульовані щодо ознайомлення з конкретною архівною інформацією. **Приховані потреби** – ті, які виявляються поступово, або раптово під час ознайомлення з певною інформацією. Архівісти зацікавлені у якомого повнішому переході прихованих потреб в очевидні, що відбувається під впливом загальних відомостей про склад і зміст архівних фондів, під час огляду документальних експозицій, радіо- і телепередач, екскурсій по архівах. Все це вимагає від архівістів більшої уваги до ініціативних форм використання документів, наполегливості у доведенні до споживачів інформації про потрібні їм архівні документи.

На особливу увагу заслуговує понятійний апарат цієї проблеми. Теоретичне обґрунтування процесу забезпечення суспільства ретроспективною документною інформацією дозволяє виділити у ньому окремі стадії.

Перша – організація користування документами полягає у тому, що архівісти, використовуючи різні форми роботи, надають користувачам певні архівні документи.

На **другій стадії** здійснюється безпосереднє **користування документами** – їхній перегляд, читання або прослуховування. При цьому у ролі користувачів можуть бути як зовнішні споживачі, так і самі архівісти. Під час першого і особливо другого етапів користування відбувається творчий процес отримання з архівних документів інформації, на яку чекає користувач.

У такому випадку використання переходить у **третій етап – використання архівної інформації**, коли споживач у потрібній йому формі реалізує отриману з архівних документів інформацію. У цьому випадку ним може бути як зовнішній користувач, так і архівіст.

Для правильної організації цього процесу працівники архівів мають постійно вивчати потреби в архівній інформації, орієнтуватися в її джерелах. Умовно їх можна поділити на чотири групи:

Перша – документи про характер потреб в архівній інформації, які є в архіві: матеріали архівного обліку та статистики, різні запити.

До **другої** належать нормативні документи: закони України, укази Президента, постанови Верховної Ради, акти уряду, міждержавні угоди, інші офіційні матеріали, для підготовки яких необхідне залучення архівної інформації. Наприклад, Закон України «Про статус ветеранів війни і гарантії їх соціального захисту», постанови уряду, прийняті на його виконання, зумовили значний сплеск довідкової роботи архівів. Залучення архівної інформації вимагали також міждержавні угоди з Молдовою, росією, особливо з питань делімітації державного кордону.

Третя група – це історичні та джерелознавчі праці, матеріали наукових дискусій та “круглих столів”, що ставлять невивчені проблеми і висвітлюють малодосліджені періоди історії, а також поточні та перспективні плани науково-дослідної роботи науково-дослідних інститутів, вишів тощо. Сюди можна також віднести складання історичних календарів, довідників тощо.

Четверта група джерел продиктована потребами суспільства в архівній інформації, містить матеріали анкетування, інших видів соціологічних

опитувань споживачів, зворотного зв'язку з ними (листи, скарги, пропозиції). Цей вид роботи потребує постійної уваги і вдосконалення.

1. Класифікація потреб і споживачів архівної інформації.

Вивчення потреб сучасного суспільства в архівній інформації є важливим завданням архівних установ. Тому виникає питання щодо класифікації таких потреб, що може дати важелі до розуміння шляхів і засобів своєчасного доведення до споживачів необхідної їм інформації, яка міститься у документах НАФ.

Сучасне архівознавство, крім звичайної та найпоширенішої класифікації потреб за предметно-тематичною ознакою, додатково використовує і такі:

- ***хронологічний, або історичний принцип*** – потреба в інформації, що відноситься до певного історичного періоду і міститься у документах відповідної історичної епохи;
- ***географічний*** – потреба в інформації щодо певного регіону та з документів конкретних адміністративно-територіальних одиниць;
- ***ієрархічний*** – потреба в інформації різних рівнів місцевих, регіональних та центральних органів, структур, угруповань;
- ***галузевий*** – потреба в інформації, що відноситься до певних галузей державної, господарської, культурної, громадської діяльності;
- ***адресний*** – потреба в інформації, що відноситься до діяльності певного фондоутворювача чи кількох фондоутворювачів, наприклад, якщо мова йде про об'єднаний або родинно-фамільний фонд;
- ***матеріальний*** – потреба в інформації, що міститься в документах залежно від способу закріплення в них інформації.

Вказані критерії класифікації потреб в архівній інформації можуть допомогти архівістам визначити, які саме державні архіви, фонди, колекції, окремі документи користуються найбільшим попитом у споживачів, а які або

невідомі, або ще не на часі. А це, в свою чергу, допомагає архівістам не тільки враховувати наявні запити, але й втручатися в процес регулювання потреб у архівній інформації, краще організовувати користування тими або іншими документами НАФ, вдосконалювати облік довідкового апарату до них, приймати на державне зберігання тощо.

Цікавою є спроба запровадити класифікацію потреб у ретроспективній документній інформації за ознакою ефекту, очікуваного споживачами від її використання. Свого часу це питання досліджували архівознавці, які відділяли науково-історичний ефект від використання архівних документів, технічно-економічний, управлінський і соціально-правовий ефекти, ефект створення суб'єктивного світу людини, а також стратегічний та естетичний ефекти.

Оскільки потреба в архівній інформації може виявлятися лише через її споживачів, то певній класифікації підлягають не лише потреби, а й споживачі інформації. Її загальноприйнятої схеми ще не існує, оскільки не виділено засадничу ознаку на першому рівні класифікаційного визначення. Практично під час аналізу складу користувачів архіву висувають свої кваліфікаційні схеми, а це ускладнює узагальнення й порівняння даних у межах всієї системи. Підхід до аналізу залежить від того, кого вважати споживачем: фахівця, який прийшов до архіву, чи установу, яку він представляє. Більшість дослідників схиляється до того, щоб відмовитися від професійної ознаки як засадничої і прийняття за перший ступінь класифікації сферу діяльності користувача. Пропонується такі сфери діяльності, що відрізняються за характером праці: сфера управління, наукові дослідження і проектно-конструкторські роботи, виробництво, навчання, підготовка та перепідготовка кадрів, творча діяльність. На другому рівні класифікації пропонується розподіляти користувачів за фахом, спеціалізацією, посадовим становищем, освітою, науковими ступенями і ін. Враховування потребують і такі ознаки, як професійна та регіональна приналежність користувачів, їхня кваліфікація, у т.ч. наявність наукового ступеня, вченого звання, час роботи над даною темою, наявність друкованих праць і ряд інших.

2. Основні напрями і форми використання архівної інформації.

У практиці науково-інформаційної діяльності державних архівів виділяються такі основні напрями використання архівної інформації:

- а) **у сфері управління.** Як правило, у цій ділянці ретроспективна документна інформація використовується для підготовки управлінських рішень, коли потрібні відомості про стан об'єктів управління та їх роботи у минулому. При цьому архівну інформацію використовують для розв'язання різних проблем політичного та економічного життя держави або її регіону: прогнозування тенденцій розвитку; аналіз динаміки розвитку галузей господарства, регіонів, міст; реорганізація органів влади та управління, їх структури та функцій. Одержану в архівах інформацію споживачі, як правило, використовують у найхарактернішій формі у сфері управління: плани, доповіді, довідки, різні розрахунки;
- б) **у сфері економіки.** На цій ділянці використання має в основному прикладне значення – під час реконструкції старих і проектування нових промислових об'єктів, вивчення водних енергетичних ресурсів, покладів корисних копалин, прокладання шляхів сполучення у будівництві, архітектурі, у т.ч. при підготовці реставраційних проектів та в багатьох інших сферах. На підставі виявленої в архівах інформації користувачі створюють нові документи – проекти, статистичні таблиці, збірники, довідники, доповідні записки, різну науково-технічну документацію, в основному на стадії проектно-конструкторських робіт (креслення з пояснювальними записками і специфікаціями, заяви на винаходи їх, описання тощо);
- в) **у політичному житті.** Документи, що використовуються у цьому напрямі, характеризують взаємовідносини між різними державами, націями, класами, соціальними верствами, політичними об'єднаннями. Такі документи активно використовуються у міжнародних відносинах, у

внутрішній політиці держави. Архівна інформація у цьому випадку стає підґрунтям інших праць користувачів – книг, брошур, статей, документальних збірників, плакатів, радіо- та телепередач, документальних фільмів, документів дипломатичного та зовнішньоторговельного характеру (меморандуми, ноти, пам'ятні записки, заяви тощо);

- г) **у науковій діяльності.** У цьому напрямі ретроспективна документна інформація використовується в основному для забезпечення джерельної бази розвитку гуманітарних, природознавчих, технічних та інших наук. Споживачі користуються збірниками документів, науковими монографіями, дисертаціями, науково-популярними брошурами, статтями у періодичній пресі;
- д) **у культурно-духовному житті.** Одне з головних завдань у даному напрямку – популяризація знань у різних галузях освіти, культури і мистецтва. Ретроспективна документна інформація широко використовується у різних галузях культури і мистецтва, краєзнавства, духовного життя, особливо у зв'язку з вивченням історичних подій, біографій національних, державних та культурних діячів, історії установ освіти, науки і культури тощо. Форми використання споживачами – книги, статті, експозиції музеїв, документальні фільми, теле- і радіопередачі, твори літератури і мистецтва, проекти реставрації у галузі архітектури і прикладного мистецтва і т.д.;
- є) **у соціально-правовому напрямі.** У даному випадку архівна інформація безпосередньо служить конкретній людині, захищає права та інтереси громадян. Нею користуються для підтвердження юридичних, майнових прав громадян, для встановлення різних пільг, нарахування пенсій, підтвердження фактів переслідування тоталітарним режимом, інших важливих фактів державної та громадської діяльності. Споживач отримує від архівної установи архівну довідку встановленого зразка, на

підставі якої він звертається різними листами, заявами, скаргами, запитами до державних установ, правових органів.

3. Роль архівної евристики у використанні документної інформації.

Найважливіше значення для ефективного виявлення архівних документів та організації їх використання має:

- культура інформаційного пошуку, яка органічно поєднує в собі комплекс таких знань, як закономірності формування документів фондоутворювачем, його історія;
- історія формування системи державних архівів країни;
- принципи комплектування державних архівів і критерії експертизи цінності документів;
- система довідкового апарату, комплекс довідкової літератури, публікацій документів та багато іншого.

Архівна евристика, тобто спеціальна історична дисципліна про шляхи і засоби пошуку архівної інформації, своїм головним завданням має пошуки і виявлення документів – певної тематики, спрямування, авторства тощо. Виявлення раніше невикористовуваних або маловикористовуваних документів, залучення їх до наукового та практичного обігу – найважливіший засіб підвищення ефективності використання архівної інформації. Архівний пошук має супроводжуватися джерельним аналізом виявлених документів. Але слід визнати, що його масштаби не зовсім відповідають сучасним потребам як історичної, так і архівознавчої науки. У цьому зв'язку необхідним є піднесення ролі державних архівів та архівістів у роботі з історичними джерелами. Архівісти пов'язані з носіями унікальних знань про документи НАФ, і цей потенціал має використовуватися повною мірою. Глибока джерелознавча розробка архівних фондів одночасно із вивченням інформаційних потреб

суспільства дозволяє повніше задовольнити духовні й наукові запити як споживачів документної інформації, так і самих архівістів.

У дослідженнях, присвячених питанням архівної евристики, виділяють ряд особливостей процесу пошуку інформації.

Перша є малодослідженим творчим процесом, що має індивідуальний, специфічний характер і залежить від інтелектуальних здібностей користувача (дослідника, вченого, фахівця). Суттєва особливість цього процесу полягає у встановленні та поясненні зв'язків між явищами (інформацією, документами, фактами і ін).

Друга є технічним процесом пошуку архівної інформації. У широкому розумінні він полягає в методичній підготовці, вивченні бібліографії, збиранні різної інформації, у т.ч. і робота з архівними документами. При цьому центральне місце посідає пошук архівних документів. Ідея так званого *перехресного пошуку*, вперше сформульована В.М. Автократовим, дозволяє повніше використовувати теорію фондування і особливості побудови системи довідкового апарату, а також враховувати специфіку роботи дослідників – однієї з головних категорій користувачів архівної інформації. Дослідниками є самі архівісти, які здійснюють пошук документів.

Перехресний пошук включає одночасний пошук і за генетичною вертикаллю та логічною горизонталлю. Пошук за генетичною вертикаллю спирається на пофондове описання, тобто на систему архівних довідників конкретного архівного фонду, до яких належать описи, огляди, різні покажчики. Пошук за логічною горизонталлю будується на системі міжфондових архівних довідників, до яких належать різні каталоги, тематичні огляди, автоматизовані пошукові системи та інші довідники. Цей пошук дозволяє виходити безпосередньо на документи, що стосуються досліджуваної проблеми. Використовуючи обидва способи пошуку документів, користувач знаходить необхідну інформацію. Однак найчастіше він здійснює довготривалий пошук інформації за генетичною вертикаллю. Це викликано тим, що архівні довідники,

побудовані відповідно до класифікації документів, займають провідне місце у системі довідкового апарату державних архівів.

Західні архівознавці виділяють інші два взаємозалежні **шляхи здійснення архівних пошуків**:

- **Перший шлях**, названий англійським ученим Літлом «процесом здогадок», пов'язаний з тим, що користувач (архівіст або дослідник) робить узагальнені висновки на підставі отриманої інформації, виходячи з того, які адміністративні або суспільні інституції створювали документи, що мали відношення до об'єкту дослідження.
- **Другий шлях** пошуку орієнтований на необхідний документ: користувач починає роботу з картотечного каталогу або покажчика, де докладно розписано зміст кожного документа. Цей шлях дуже близький до практики роботи бібліотек. Тому всі бібліотечні нововведення – техніка індексування, конструкція тезаурусів, пошукові мови, марк-формат значно впливають на пошук у державних архівах.

Ширше впровадження комп'ютерів збільшує прогалину між цими двома шляхами пошуку. Багатосторонній пошук окремих документів, на відміну від лінійного, заснованого на принципі походження, стає багатофіліальним. Проте ми не можемо відмовитися від цього традиційного пошуку:

- по-перше, ще не доведено його малу ефективність у порівнянні з першим;
а
- по-друге, важко уявити собі той момент, коли кожен окремий документ архіву буде остаточно описаний у машиноорієнтованому вигляді.

Розвиток архівної евристики безпосередньо пов'язаний з подоланням всіляких труднощів, до яких відносяться **бар'єри неінформованості**, зокрема, **матеріальний, мовний** та ін.

Бар'єр неінформованості виникає не тільки через відсутність у даний момент у користувача інформації про архівні документи, що може бути наслідком відносної недоступності архівних довідників (обмежений наклад, відсутність реклами) або недостатньої інформаційної культури користувача, але

і через брак інформації про архівні документи, через обмеження технічного характеру або як наслідок – штучних ідеологічних обмежень минулих років. Вони, власне, і мали на меті створити обстановку наукової неінформованості. Тому необхідне оперативне інформування широкої громадськості про зняття необґрунтованих обмежень на використання окремих категорій документів.

Матеріальний бар'єр, особливо у сучасних умовах, є вагомою перешкодою для архівних розвідок. Відсутність комп'ютерного зв'язку між окремими державними архівами або загальноукраїнської бази даних не дозволяє користувачеві оперативно отримувати інформацію за своєю пошуковою темою, що призводить до невиправданих поїздок, значних втрат часу, або навпаки, неможливості здійснити необхідні наукові відрядження з пошуковою метою.

Слід виділити також **мовний бар'єр**, особливо характерний для архівів західного та південного регіонів України, які зберігають документи латиною, польською, німецькою, угорською, румунською, єврейською мовами.

Для користувача це створює додаткові ускладнення, вимагає володіння цими мовами. Певним бар'єром є також наявність галузевих архівних установ, які здійснюють довготривале зберігання специфічних архівних документів. Фактично дослідник не має жодних довідників про зміст цих документів і не має відомостей про те, яка архівна інформація може там міститися.

Невирішені проблеми архівної евристики суттєво впливають на ефективність використання НАФ. У сучасних умовах щорічно у науковому та суспільному обігу перебуває інформація лише кількох відсотків документів НАФ.

4. *Форми організації використання архівної інформації.*

Розглянемо найпоширеніші форми організації використання документної інформації архівів.

Одним з найефективніших засобів розкриття інформаційного потенціалу НАФ України, а також доведення суспільного значення архівів є *ініціативне інформування*. Саме за його допомогою формуються суспільно-державні потреби в архівній інформації, стимулюється постійне звернення до архівів. Інша особливість ініціативної інформації полягає у випереджаючому задоволенні попиту великих суспільних груп, владних структур, установ, організацій, окремих громадян. З цією метою в архіві готують спеціальні інформаційні документи: інформаційні листи, довідки-орієнтувальники, тематичні інформаційні переліки, списки-довідники.

Інформаційний лист, як і тотожна з ним, хоч дещо застаріла за формою, *довідка-орієнтувальник*, є офіційним зверненням архіву до будь-якого адресату (органу владу, наукової або проектної інституції, банку, страхової фірми тощо), який містить коротке повідомлення про архівні документи, що можуть становити для нього інтерес. Інформаційний лист має на меті привернути увагу до архівної інформації і встановити ділові контакти з адресатом, тому відомості надаються у загальній формі.

Тематичний перелік, на відміну від інформаційного листа, містить конкретні переліки заголовків справ, окремих документів за певною темою із зазначенням дат, пошукових даних. Він складається в основному на прохання зацікавлених споживачів, які вже отримали інформаційний лист архіву. Значно рідше він є первинною інформацією. Усталена його форма передбачає назву, короткий вступ, де викладено значення обраної теми, вказано використані фонди і такі, які містять додаткову інформацію та характеристику документів. При цьому вказується дата документа, його різновид, автор, кореспондент, зміст (докладніше, ніж в опису) та пошукові дані.

Специфічною формою ініціативного формування є *список-довідник*, який містить відомості лише про корисні копалини (історію віднайдення та експлуатації їх) і надсилається геологічним організаціям з метою допомогти їм вирішувати практичні питання розробки покладів. Оскільки цей вид використання має рекламно-довідкове значення, пропонує інформацію НАФ

потенціальному користувачеві, то до форм ініціативного інформування відносять також реклами, буклети, плакати, документальні фільми, фотоальбоми тощо.

Однією з найважливіших суспільних функцій архіву є задоволення соціально-правових, генеалогічних і тематичних запитів громадян. Йдеться про надання архівних копій та довідок про трудовий стаж, заробітну платню, освіту, перебування в армії, участь у бойових діях, нагородження, переслідування тоталітарним режимом, громадянський стан, майнові права, державну і громадську діяльність. Для отримання такої інформації здійснюється широкий архівний пошук за багатьма фондами державних, адміністративних, освітніх та інших установ. Виконують соціально-правові запити в архівах, як правило, спеціальні довідкові підрозділи (довідковий стіл, група довідок). Довідковий стіл приймає заяви від громадян, реєструє їх, надає необхідні консультації відвідувачам і видає довідки. Довідковий підрозділ повинен мати інформаційну довідкову літературу як загальну, так і архівну, спеціальні картотеки (перейменувань установ і організацій, нагород, з особового складу).

Основна робота співробітників такого підрозділу полягає у тому, щоб точно визначити архівні фонди, де можуть міститися потрібні відомості, переглянути описи, довідкові картотеки і поаркушно переглянути справи. Результати пошуку подають у вигляді однієї з встановлених для архівних установ форм відповіді: архівна довідка, архівна копія, архівний витяг:

1.Архівна довідка – вид інформаційного документа, який має юридичну силу і містить повідомлення про наявність у фондах архіву відомостей, що відповідають змісту запиту, із посиланням на пошукові дані документів.

2.Архівна копія – письмове відтворення всього тексту документа, офіційно завірене архівом.

3.Архівний витяг – дослівне відтворення частини тексту документа, що належить до певного питання, факту, особи, офіційно завірене архівом.

Цей вид роботи архівних установ має надзвичайно важливе суспільне значення, оскільки безпосередньо пов'язаний з виплатою пенсій, компенсацій,

наданням пільг та іншими формами соціального захисту громадян. Водночас він є і традиційною формою роботи архівів, якою вони займалися з давніх часів. Порівняно новою формою роботи для українських архівістів є виконання **генеалогічних запитів**. Архівні установи колишнього СРСР отримали дозвіл займатися нею лише у 1989 р. Для архівів практично усіх країн світу це давня і звична робота.

***Довідка.** Наприклад, у Національному архіві США, хоч цей вид діяльності і не покладається на архівістів, розроблено спеціальну методiku досліджень безпосередньо відвідувачами. Для них у зручній формі (переважно мікрофільмів) доступні всі відомості генеральних переписів населення, які проводилися у США регулярно через 10 років, починаючи з 1790 р. Окремо містяться звіти про індіанців (1830-1940) з фондів бюро в індіанських справах; а також документи на земельне володіння; відомості про натуралізацію емігрантів (1790-1950), де вказувалися ім'я, вік, національність та країна, звідки прибув переселенець. Цікавим генеалогічним документом є списки пасажирів з портів Атлантичного і Тихого океанів, започатковані в 1820 р. Оскільки в Україні подібні документи збереглися в обмежених обсягах, недоступні для масового дослідника через їх незамікрофільмованість, непідготовленість та погану фізичну збереженість – такі дослідження проводять архівісти.*

Генеалогічний запит передбачає пошук архівної інформації, яка встановлює родинні зв'язки у ланцюгу поколінь. Ці відомості необхідні для складання родовідного дерева, що останнім часом набуває дедалі більшого значення для наших громадян. Форми відповіді практично ті самі, що й на запит соціально-правового характеру. Але споживач може забажати, щоб йому знайшли предків на глибину 3-7 поколінь, щоб побудували родовідне дерево, що є надзвичайно складною науковою роботою, яку архіви практично не виконують.

Приймаючи такі запити, важливо зібрати усі відомості, необхідні для наведення довідки: точні біографічні дані, назви установ та організацій. Чіткість їх дозволить забезпечити правильний пошук необхідної інформації і

значно скоротить строки виконання запиту. Значна частина негативних відповідей спричинена непоправними втратами НАФ у період останніх світових та громадянських воєн, а також невирішеністю проблеми комплектування документами, що містять інформацію особового характеру. Досі немає чіткого уявлення, які саме громадянські, виробничі, біографічні відомості мають бути предметом довготривалого архівного зберігання. Ситуацію ускладнює неповнота архівних фондів, раніше прийнятих на державне зберігання, у частині інформації з особового складу установ, організацій і підприємств, а також розпорошеність архівних документів про громадянський стан між державними архівами і архівами відділів РАГС, які зберігають їх протягом 75 років.

Тематичні запити надходять здебільшого від державних органів, наукових установ, редакцій газет і журналів, музеїв тощо. Вони вимагають виявлення архівної інформації з певної теми, для чого, як правило, переглядаються систематичний, предметно-тематичний, іменний, хронологічний каталоги архіву. Результати виявлення архівних документів фіксують на картках, які потім систематизують за хронологією і вони стають підґрунтям для складання довідки. Формою відповіді на тематичний запит можуть бути архівна довідка, архівна виписка, архівна копія, а також інформаційний лист, тематичний перелік і ін.

Усі форми довідкової роботи, орієнтовані на широкого споживача, є дуже важливим чинником підвищення суспільної значущості архівів і створення їх позитивного іміджу.

Важливою формою пропаганди архівних документів є *експозиційна робота архіву*, організація документальних виставок, які надають можливість значній кількості відвідувачів знайомитися з унікальними документами НАФ України, що мають історичне і соціально-культурне значення. Для експонування відбирають найцінніші і найцікавіші документи (писані, друковані, ілюстративні, фотографії, карти), які потім подають у зручній для сприйняття пересічним глядачем формі.

Довідка. Тематику виставок, як правило, пов'язують з актуальними питаннями громадсько-політичного життя країни, присвячують історичним датам, ювілеям видатних державних, громадських та культурних діячів, іншим подіям, які цікавлять громадськість. Залежно від строку проведення виставки поділяються на **постійно діючі** (наприклад, з історії державності, архівної установи), експонати на яких періодично замінюються, і **тимчасові**, що діють протягом недовгого часу (від кількох днів до кількох місяців). Відповідно до місця розташування виставки можуть бути стаціонарними і пересувними. Стаціонарні розмішують у спеціальних приміщеннях, обладнаних стендами, вітринами, іншим устаткуванням. Пересувні виготовляють лише з копій документів на пересувних стендах та щитах і можуть експонуватися у зручних для цього місцях (палаці, культури, кінотеатри, фойє установ, парки тощо). Успіх виставки залежить, як правило, від використання усіх можливих експонатів, а не лише архівних документів, вдалого художнього оформлення, використання специфічних засобів (монтаж, колаж, підсвітлення).

Важливе значення набуває тиражування виставок (виготовлення фотокомплектів, наборів ксерокопій), експонування їх за кордоном, в українських дипломатичних і культурних установах. Це вимагає дбайливого ставлення до відбирання документів, особливо щодо якості їх відтворення, видовищності, перекладу на інші мови. Виставки значно розширюють кількість споживачів архівної інформації, особливо тоді, коли на їхній базі проводяться наукові та культурні заходи.

З'явилась і така форма експонування архівних документів, як виставки на комерційній основі. Вони можуть виготовлятися на замовлення комерційних та підприємницьких структур, супроводжуватися отриманням плати за вхід, наданням різних платних послуг, зокрема продажем фотокопій та ксерокопій документів. Накопичений досвід свідчить, що за умови чіткої організації виставок, надання якісних послуг та широкої реклами такі експозиції дозволяють архівам активніше і різноманітніше пропонувати документи архіву.

Експозиційна діяльність архівних установ має надзвичайно велике значення у пропаганді документів НАФ, доведенні широкому загалові соціальної значущості архівів та в історико-культурному вихованні. Прикладом цього є постійно діюча виставка у Національному архіві США, де експонується оригінал Декларації незалежності та інші документи.

Дедалі ширше використовуються документи НАФ *через засоби масової інформації* зокрема пресу, радіо, телебачення, інформування широкого кола споживачів ретроспективної документної інформації про склад і зміст НАФ України в цілому, групи архівів окремої установи, роботу державної архівної служби та послуги, які вона надає.

Довідка. Для преси можуть готуватися добірки документів, документальні нариси, статті, газетні шпальти, короткі інформації. У добірках документів, які вміщують у газетах і журналах, відтворюють повністю або у фрагментах декілька документів одної тематики, під одним заголовком у предметному чи хронологічному порядку. Публікацію добірок документів супроводжують пояснювальним текстом, що містить їх характеристику, описання історичної обстановки, коли вони створювалися тощо. Документальний нарис є описанням на підставі архівних документів, конкретних історичних подій, або діяльності історичних постатей. Тематична шпальта – це газетна сторінка, відведена для висвітлення певної теми (історичної події, особи, регіону, окремого підприємства) з широким залученням архівних документів. Найбільша ефективність публікацій досягається при використанні у ній різних видів документів: текстових, графічних, фото, карт, таблиць тощо. Позитивно впливає і періодичність архівних публікацій та їхній тематичний зв'язок.

Архівні установи організовують також використання документної інформації засобами радіо і телебачення у вигляді тематичних бесід, бесід-інтерв'ю, репортажів, прес-конференцій. Передачі можуть бути об'єднані у цикли, постійні рубрики. Велике значення мають творчі контакти з радіо і телестудіями. Цей вид роботи вимагає складання тематичного сценарію

передачі. За масовістю аудиторії ця форма використання архівної інформації має надзвичайне значення.

Традиційною формою є **використання документів через читальний зал**, яка зближує роботу архіву та бібліотеки. Читальні зали є при всіх державних архівах: центральних, обласних, міських, центральних галузевих, багатьох відомчих. Згідно Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» до роботи з документами допускаються громадяни України та іноземні громадяни, які мають заявлену потребу в цьому, на підставі особистої заяви, посвідчення особи, документа про освіту. Дослідникам, які працюють у читальному залі, надають усі необхідні друковані видання: путівники, довідники, покажчики, огляди, каталоги, а також збірники документів у рамках тем, заявлених для дослідження. До послуг відвідувачів консультації досвідчених архівістів.

Довідка. Закордонна практика у цій ділянці дещо відрізняється від вітчизняної. Наприклад, у Національному архіві Канади контакти між дослідником і працівником читального залу зведено до мінімуму. Відвідувач отримує рекламно-інформаційні буклети, які докладно інформують про фонди архіву, техніку роботи у читальному залі, до його послуг комп'ютери з ознайомчою програмою. На відкритому доступі є фондовий покажчик архіву – індекс усіх фондів та колекцій і їх описи. Вивчивши ці довідкові видання і документи, дослідник замовляє потрібні йому архівні матеріали.

В українських архівах замовлення приймає завідуючий читальним залом, який здійснює загальний контроль за роботою дослідників. З метою забезпечення збереженості документів в архівах усі унікальні, цінні й найбільш використовувані фонди мікрофільмуються, і до читального залу такі документи видаються лише у вигляді мікрофільмів.

Велике значення має оснащення читальних залів сучасною технікою. З метою кращого збереження найстаріших документальних пам'яток в Україні заборонено знімати ксерокопії з документів, створених до початку ХХ ст.

Одним з найефективніших засобів поширення архівної інформації є **публікація документів**. Вона здійснюється шляхом наукової кооперації праці істориків, археографів, архівістів. Публікації документів стимулюють історичні дослідження. Лише після того, як документальні джерела стають доступними у вигляді публікацій, дослідники отримують можливість підійти до написання праць з історичною точністю. Особливо це стало помітно після публікації кількох великих колекцій середньовічних документів, видавцями яких були архівісти.

Довідка. Це, насамперед, 28 томів «Пам'ятки італійської історії» моденського архівіста Л. Кураторі (1723-1738). Велика колекція німецьких середньовічних джерел «*Monumenta Germaniae historica*» яку започаткував у 1826 р. секретар ганноверського архіву Г. Пертц, виходить і досі (видано близько 120 томів). У Великій Британії 251 том «Серії сувоїв» («*Regum Britannicarum medii aevi scriptores*») протягом 1858-1911 рр. видавали головні архівісти Державного архіву. В Україні вперше документи і літературні пам'ятки Правобережної і Західної України XVI-XVIII ст. почала публікувати Тимчасова комісія для розгляду давніх актів, створена у 1843 р. при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі. Починаючи з 1845 р; вона видавала «Пам'ятки», в 1859-1914 рр. у Києві видано 35 томів «Архиву Юго-Западной России». Археографічна комісія НТШу Львові з кінця XIX ст. видавала «Жерел з історії України-Руси». Першими суто архівними збірниками документів були: «Повстання декабристів» та «Відозви до шевченківських роковин», опубліковані 1925 року. Вони започаткували археографічну роботу архівних установ.

Публікації архівних документів можуть мати різні форми:

1. Корпусне видання – публікація всіх документів певного фонду або колекції чи усіх документів певної тематики з різних архівних сховищ.

2.Серійні публікації – подання якомога повнішого комплексу документів за однією темою на підставі однакових підходів і вимог. Як правило, для цього залучають друковані джерела (листівки, газети, брошури).

3. Поширеною формою видання архівних документів є *регести* – формалізований виклад змісту архівних документів зі збереженням особливостей мови і по можливості структури. Як правило, вони практикуються в разі необхідності друкування великої кількості однотипних документів.

Довідка. В англomовних країнах, зокрема, у Великобританії та США, існує особлива форма видання державних документів за серіями. У 1831-1861 рр. історики А.Гейлс і С.Ситон опублікували в 38 томах «Державні документи Америки». Серія охоплює інформацію з усіх сфер діяльності Федерального уряду за 1789-1832 рр. На жаль, для сучасних документів уряду така форма публікації цілком неможлива, оскільки його функції та, листування значно збільшилися.

У практиці Державного архіву Великобританії розроблено скорочену форму відтворення урядових документів – «Календарі державних паперів». Перший британський архівіст Ф. Пелгрейв після створення Державного архіву видав наказ про систематичну підготовку календарів, виходячи з розробки, класифікації і взяття на облік кожного документа. З 1841 р. ці календарі виходили як додаток до звітів архіву, а з 1855 р. – окремими серіями.

З розвитком цієї роботи відомості про документи ставали повнішими, іноді текст відтворювався повністю або у найдокладнішому переказі. Календарі є і однією з форм довідкового видання. Цей спосіб публікацій широко вживався наприкінці XIX століття у США, де у 1893-1903 рр. вийшла серія календарів. Найціннішими з них є календарі паперів третього, четвертого та п'ятого президентів Т. Джеферсона, Д. Медісона і Д. Монро.

Особливою формою публікації джерел є видання і окремої пам'ятки, тобто документа або групи документів, близьких за змістом: «Правда Русская»,

«Литовский статут», «Літопис гадяцького полковника Гр. Граб'янки», «Опис Київського намісництва XVIII ст.»

Крім звичайної текстової форми відтворення документа, використовують і публікації джерел у вигляді мікрофільмів та мікрофіш.

Довідка. У США план видання документів на мікроплівці було складено ще 1940 р. в Національному архіві за участю доктора С. Бака. Ним передбачалося мікрофільмування вибраних серій документів, що становлять велику наукову цінність.

На початок 60-х років таким чином було відтворено понад 4 млн. сторінок документів. Ця робота триває досі. Однією з вигідних сторін мікрофільмової публікації є її порівняно низька вартість, отримання точних копій з оригіналів документів, відсутність необхідності в археографічному опрацюванні.

Іноді ці дві форми поєднуються. Так, видання «Журналів Континентального Конгресу» (за 1774-1789 рр.) у 1904-1937 рр. здійснювали друкарським способом, а в 1952 р. доповнено мікрофільмами.

Підготовка архівних документів до друку має проводитися згідно чинних правил. В Україні такі правила розробляють Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України та УДНДІАСД.

5. Особливості організації використання архівної інформації на різних носіях

Однією з характерних особливостей НАФ є наявність у ньому документів на різних носіях (паперових, плівкових, магнітних та ін.). Завдяки широкому впровадженню у практику документування нових технічних засобів, у тому числі комп'ютерної техніки, новостворений документ може фіксуватися на якому завгодно з цих носіїв інформації. Проблема одержування їх,

зберігання, а особливо використання турбує світову архівну громадськість. Спеціально «новим архівам» був присвячений XI Міжнародний конгрес архівів (1988 р., Париж); йшлося про це і на XIII Міжнародному конгресі архівів (1996, Пекін), де навіть ставилося питання про віртуальні архіви.

Користування документами на плівкових, магнітних, а в окремих випадках і паперових носіях вимагає застосування спеціальних технічних засобів: кіно-, фото-, відео- і звуковідтворюючої апаратури, проекторів, кіномонтажних столів, читальних апаратів, комп'ютерів різних марок і типів. Оскільки далеко не всі архіви мають таке обладнання, то можливі варіанти: використання власних технічних засобів архіву, технічних засобів користувачів НАФ, або тих та інших на правах оренди. Все це враховується при складанні угоди про використання.

Справжню революцію спричинює впровадження комп'ютерної технології. Комп'ютери, за визнанням західних архівознавців, крім можливості обробляти необмежені масиви інформації, викликали до життя нову дослідницьку методологію. Формується і новий тип користувача. У Канаді, наприклад, вчені, які здійснюють санітарні дослідження, зацікавлені більше за істориків у машиноорієнтованих архівах. Коли дослідники нагромадять достатньо досвіду, щоб користуватися автоматизованими БД, вони змінять методику своєї роботи і ставлення до традиційних архівів. Архіви нині стоять перед фактом, що дослідник, який вдома по відеотексту отримує інформацію, а в офісі викликає її натиском клавіші, просто не здатний шукати інформацію в архіві за такими довідковими засобами, які влаштовували користувача у минулому столітті. Архівістам слід опанувати найновіші методики, щоб не виникала загроза поглиблення провалин між новими і старими архівами, між використанням нових і традиційних документів.

Нові технології створюють можливості для використання архівної інформації у тих місцях, де вона не зберігається. Користувачам різних банків даних, що існують у світі, не обов'язково особисто відвідувати архіви, бібліотеки. Вони цікавляться в першу чергу не сховищами, де є інформація, а

тими шляхами, якими зможуть цю інформацію отримати. Нідерландський архівіст Є. Кетелаар зазначав, що архівіст міг би стати замість охоронця документів інформаційним маклером, який підтримує інформаційні контакти зі своїми клієнтами на відстані. Безпаперовий читальний зал залишається без відвідувачів. Але якщо для традиційних джерел все це – справа майбутнього, то використання нових архівних документів на відстані є цілком реальною.

Задамося питання про ефективність науково-інформаційної діяльності та архівний маркетинг?

Проблема ефективності використання НАФ має не лише внутріархівне значення, але й винятково важлива в умовах зростаючої інформатизації всього суспільства. Вона відбиває рівень сприйняття ретроспективної документної інформації споживачами, результативність використання користувачами отриманої інформації у тих галузях народного господарства, культури, науки, політики тощо, в яких вони функціонують. Ефективність організації використання відображає результативність діяльності архівної установи по надаванню суспільству архівної інформації. Тому можна визнати, що висока ефективність організації використання – це максимальне задоволення архівістами усіх вимог суспільства у ретроспективній документній інформації при оптимальному використанні інформаційних ресурсів. Під вимогами суспільства розуміють не тільки ті потреби, що знайшли своє втілення у реальному попиті, але й потенціальні інформаційні потреби, виявлені архівною установою на перспективу і можуть перетворитися на реальний попит, у тому числі і під впливом ініціатив самих архівістів. Серед показників ефективності слід назвати, по-перше, *відношення* кількості виданих для використання справ до загальної кількості справ, які зберігаються в архіві, або, яка частина інформаційних ресурсів архіву включена до процесу архівного використання; по-друге, *відношення* кількості справ, які були активно використані (з яких користувачі зробили виписки, зняли копії) до загальної кількості виданих справ; по-третє, результативність інформаційних заходів архіву: наскільки вони

знайшли попит що визначають шляхом співставлення тематики ініціативної інформації архіву і тематики звернення до архіву.

Ефективність використання архівних документів має і матеріально-грошовий вимір. Спектр платних послуг у цій галузі значно збільшився, а вартість інформації незрівнянно зростає. Тому виникає необхідність у спеціальній службі – *«архівному маркетингу»*. Це має бути спеціальна *соціологічно-консалтингова служба*, яка займатиметься забезпеченням зв'язків архівних установ і споживачів архівної інформації, створенням ринку архівних послуг і визначенням вартості архівних робіт. *Соціологічну частину* архівного маркетингу можна визначити, як вивчення кола реальних і потенційних споживачів ретроспективної документної інформації, дослідження мотивів звернення споживачів і збільшення їхньої кількості; стимулювання попиту і накопичення інформації про споживачів, їхні цілі і характер зацікавленості їхніх потреб, що задовольняються наданням архівної інформації, рекламування інформаційних послуг архівів і вивчення наслідків їх надання; вироблення перспективних рекомендацій з тематики і форм організації використання архівної інформації. *Консалтингово-фінансовий бік* цієї справи має полягати у визначенні конкретних цін на інформаційні послуги, відслідковуванні ефективності тих або інших форм надання архівної інформації, відповідність встановлених цін на послуги архівних установ реальному попиту на них.

Під час визначення вартості архівної інформації треба враховувати, що існує принцип безплатного користування архівами. Безплатний доступ до архівів став наріжним каменем архівного законодавства з того часу, як вийшов перший французький декрет про архіви, прийнятий революційним Конвентом. З того дня, 23 червня 1794 р., цей принцип був законодавче проголошений вперше в історії Європи і в архівному законодавстві України.

Безкоштовно виконуються запити українських та іноземних громадян про стаж роботи, нагородження, життя, навчання, участь у війнах та військових конфліктах, репресії і депортації – словом, все те, що потрібне для соціального захисту громадян відповідно до законодавства України. Так само *безкоштовно*

виконуються запити органів влади, судових і слідчих органів, державних установ. Традиційно залишаються безплатними послуги, що надаються дослідникові у читальному залі.

Оплату передбачено лише за додаткові послуги – копіювання документів технічними засобами, переклад, розшифрування текстів, складне консультування. На платній основі проводять роботу приватні генеалогісти над документами архіву. Дальший розвиток ринкових відносин у сучасному суспільстві викличе розширення переліку платних послуг.

Ефективне використання НАФ досягається шляхом інтеграції усіх головних ділянок роботи архіву: експертизи цінності документів НАФ, комплектування ними архівних установ, забезпечення схоронності документів, їхнього обліку та створення досконалого довідкового апарату. Це пов'язано з функціонуванням НАФ як цілісної інформаційної системи – інтегральної частки єдиних інформаційних ресурсів суспільства. У цьому контексті всю роботу архівних установ націлено на всебічне розкриття і оптимізацію інформаційного потенціалу НАФ, забезпечення правових, економічних, фінансових, організаційних, технічних, наукових умов організації користування архівними документами й архівною інформацією.

Важливим комплексним завданням є підготовка масиву архівних документів НАФ та документної інформації, що міститься у них, до активного використання суспільством. Це пов'язано з усуненням необґрунтованих обмежень щодо використання документів, інтенсифікацією роботи зі створення страхового фонду і фонду використання, забезпеченням необхідних реставраційних робіт, вдосконаленням режимів зберігання документів і сучасним технічним забезпеченням роботи як архівів, так і користувачів.

Таким чином, організація використання архівної інформації є інтеграційним фактором усіх інших напрямів роботи архівних установ, вона зближує архіви усіх типів і рівнів, підносить їх роль у всіх сферах суспільного життя. В сучасних умовах незмірно зростає суспільна потреба у документній інформації, неухильно збільшується кількість її споживачів,

урізноманітнюються форми і засоби поширення архівної інформації, удосконалюються її технічні можливості. Важливим чинником пошуку і використання документної інформації є архівна евристика.

Питання для самоконтролю:

1. Що розуміють під поняттям «користування архівними документами»?
2. Як можна класифікувати потреби в архівній інформації?
3. Назвіть основні сфери і форми використання документів НАФ.
4. Що таке архівна евристика і яка її роль у використанні документної інформації?
5. В чому полягає науково-інформаційна діяльність архівів?
6. Від яких чинників залежить ефективність використання архівної інформації?

Література:

I. Джерела.

1. Анотований покажчик публікацій журналу «Архіви України» за 1988-1995 рр. / уклад Н. П. Павловська. Київ, 1997.
2. Архіви України: бібліографічний покажчик змісту, 1947-1970 рр. / уклад.: А. А. Батюк, М. І. Бутич. Київ, 1999.
3. Архіви України: систематичний покажчик (1971-1987 рр.) / відпов. ред. В. М. Волковинський; упоряд.: Л. М. Васько та ін. Київ, 1988.
4. Видатні вчені Національної академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (1918-1998): путівник. Київ, 1998.
5. ДСТУ 55. 001-98. Документи з паперовими носіями. Правила зберігання Національного архівного фонду. Технічні вимоги. [Чинний від 1999-01-01]. Київ, 1998.
6. ДСТУ 55. 002-2002. Фотодокументи. Правила зберігання Національного архівного фонду. Технічні вимоги. [Чинний від 2002.09.01]. Київ, 2002.
7. Особисті архівні фонди відділу рукопису (Львівської наук. б-ки ім. В. Стефаника АН УРСР): анот. покажчик / упоряд.: І.М. Гуменюк та ін. Львів, 1977.
8. Про бібліотеки і бібліотечну справу: Закон України від 27.01.1995 р. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 7. Ст. 45.
9. Путівник по фондах відділу рукописів Ін-ту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ. Київ, 1999.

II. Навчальна література.

1. Архівознавство: Підручник. 2-ге вид., доп. / за ред. Я. Калакури, І. Матяш. Київ, 2002. 356 с.
2. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: формування та дослідження Архівного фонду Національної академії наук України (2000–2020) : монографія / відп. ред. О. С. Онищенко ; авт. кол.: О. В. Березовська [та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства. Київ, 2021. 344 с.
3. Матяш І. Б. Найпотрібніший підручник для всіх архівних робітників (Українська архівна періодика 20–30-х років). Студії з архівної справи та документознавства. 1996. Т. 1.
4. Матяш І. Б. Українська архівна періодика 1920-1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. Київ, 1999.
5. Мазурок О., Олашин М., Сліпецький О. Методичні поради з архівно-музейної та переддипломної практики студентів II–VI курсів денної і заочної форм навчання історичного факультету. Ужгород, 2004.
6. Нариси історії архівної справи в Україні /за ред.. Я. Калакури. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. 610 с. (співавтор).

7. Новохатський К.Є. Межі Національного архівного фонду. Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвід. зб. наук. праць. Вип. 4. Київ, 2001.
8. Юдіна Л. Особливості правового доступу до інформаційних ресурсів НАФ, що зберігаються в архівах, музеях та бібліотеках. Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 2004. Т. 12.
9. Шурубур А. Збереження документів Національного архівного фонду України – природознавча проблема архівознавства. Архівознавство. Археографія. 2001.

III. Інформаційні ресурси.

1. Архівні зібрання України: матеріали до бібліографії довідників, оглядів, фондів, колекцій. [Електронний ресурс]. – URL. <http://www.scarch.kiev.ua/Archives/Bibliogr/Bibliogr-1.ua.html# ArchColl-Ref> (2001).
2. Видання архівних установ України. 1925–2001: хронол. показчик. [Електронний ресурс]. – URL. <http://www.scarch.kiev.ua/References/HronolPok.ua.html#Chrono> (2001).
3. Державний комітет архівів України. [Електронний ресурс]. – URL. <http://www.archives.gov.ua>
4. Зарубіжна архівна Україніка: матеріали до бібліографії довідників, оглядів фондів, колекцій, зібрань. [Електронний ресурс]. – URL. <http://www.scarch.kiev.ua/Archives/-Bibliogr/Bibliogr-2.ua.html# ForArchUkr> (2001).
5. Збереження документальних фондів (архіви, бібліотеки, музеї): бібліогр. показчик. [Електронний ресурс]. – URL. <http://www.scarch.kiev.ua/Publicat/Bibliogrpokaz/Pokazchyk.ua.html#-Pokaz> (2001).
6. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. [Електронний ресурс]. – URL. <http://www.nbuv.gov.ua>
7. Основні правила роботи державних архівів України. К., 2004. [Електронний ресурс]. – URL. http://www.archives.gov.ua/NB/Regulations_2004.php
8. Проблеми втрачених та переміщених архівів, бібліотек, музеїв: матеріали до бібліографії. [Електронний ресурс]. – URL. <http://www.scarch.kiev.ua/Archives/Bibliogr/Bibliogr3.ua.-html# ArchMoved> (2001)
9. Український інститут національної пам'яті. [Електронний ресурс]. – URL. <http://www.memory.gov.ua/>
10. УНДІАСД. [Електронний ресурс]. – URL. <http://undiasd.archives.gov.ua>

II частина. МУЗЕЙНА СПРАВА В УКРАЇНІ.

Лекція 1. Музей як соціокультурний інститут

План

1. Музей та його еволюція як соціокультурного явища.
2. Розвиток музейної справи в світі у XIX ст.
3. Розвиток музейної справи в світі у XX – XXI ст.
4. Історія становлення та розвитку музейної справи в Україні.

1. Музей та його еволюція як соціокультурного явища

Слово «музей» майже на дві тисячі років випередило існування того соціокультурного інституту, який ми знаємо під цією назвою. Музей походить від створеного близько 290 р. до н.е. в єгипетському місті Олександрія Птолемеєм Сотером Мусейона (давньогрецькою - храм муз). Він був установою, призначеною для проведення наукових досліджень і забезпечення високого рівня освіти політичної еліти держави Птолемеїв. Прототипом олександрійського Мусейону був створений століттям раніше «храм муз» давньогрецького філософа Платона.

Згідно з визначенням пізньоантичного письменника, географа Страбона, олександрійський Мусейон був частиною комплексу з царських палаців парку. Він складався з екседри (прообразу університетських аудиторій) і великого будинку, де розміщувалась спільна їдальня для вчених, спальні, зали для занять, господарські прибудови. Згодом додалися ботанічний сад, обсерваторія, зоопарк. Важливим структурним елементом Мусейону була бібліотека. В олександрійській бібліотеці збирали і у спеціальних шафах зберігали рукописи. Кількість сувоїв, що була тут, налічувала кілька сотень тисяч. Таким чином, бібліотека виконувала функцію першого музею, а першими музеєфікованими об'єктами були тексти. Дослідники історії музейної справи виділяють такі періоди еволюції музею як суспільної інституції:

- *протомузейний* (V тис. до н. е. – XVI ст. н. е.);
- *ранньомузейний* (XVII – перша половина XIX ст.);
- *класичний* (друга половина XIX ст. – 1970-ті рр.);
- *сучасний* (кінець 1970-х рр. – до сьогодення).

Музеї як сховища коштовностей, старожитностей, творів мистецтва й екзотичних речей існують від найдавніших часів, виникнення перших протомузеїв пов'язане з виникненням перших протодержавних класових утворень давніх цивілізацій (світські скарбосховища) та поширенням перших громадських культів (храмові скарбосховища).

Протомузейний період охоплює частину людської історії від зародження суспільної нерівності до появи перших стаціонарних колекцій у ренесансній Європі. За даними археологів та істориків, найбагатші скарбосховища стародавнього світу існували у палацах фараонів у містах Фівах і Мемфісі (III–I тис. до н.е.), Мікенському (на півдні Греції) та Кносському (на о-ві Крит) палацах (XVI ст. до н.е.), у цитаделях фінікійських міст-держав Бібла, Арвада, Сідона та Тіра (XIV–VII ст. до н.е.), славнозвісними протомузейними скарбницями людської мудрості були: палаци Архівіньських оракулів (Китай, XIII–XII ст. до н.е.), бібліотеки Ніневійського палацу (VIII– VII ст. до н.е.) та Вавилонського палацу (II тис. до н.е. – 680-ті роки до н.е., VI–IV ст. до н.е.), Олександрійська бібліотека у Єгипті (III–I ст. до н.е.) та ін.

В *античній Греції*, за традицією, у храмах розташовувалися статуї, картини та інші твори мистецтва, присвячені богам або музам. Як союз в ім'я служіння Аполлону і музам створювалася, наприклад, близько 385 р. до н.е. академія – знаменита філософська школа Платона, яка об'єднала у своїх стінах різноманітні науки. У ній було святилище муз – мусейон, а для здійснення необхідних обрядів на кожен день місяця із числа слухачів призначались «служителі муз» і «той, хто приносить священні жертви». Мусейон існував і при філософській школі Аристотеля. Нерідко мусейони ставали центрами свого роду літературних спільнот, слугуючи місцем не

лише поклоніння муз, але й проведенням творчих змагань поетів. Зразком античного музею став мусейон в Александрії.

Античний світ не створив музею в звичному для нас розумінні цього слова, проте окремі елементи того, що сьогодні прийнято називати «музейною справою», вже були присутні в Стародавньому Римі. Тут здійснювався жорсткий нагляд за станом храмів, громадських споруд і предметів, що знаходилися в них. У республіканський період розподілом по храмах культового майна, присвятних дарів, їх обліком відали цензори. Серед документації, що складалася ними, зберігалися навіть списки трофейних цінностей, що знаходилися в тріумфальних спорудах, хоча турбота про самі ці будівлі та їх вміст лежала на сім'ї й нащадках тріумфатора. Загальне спостереження за станом суспільних споруд, а також прийняття на роботу храмових служителів і контроль за їх діяльністю були прерогативою едилів.

Охорона громадських, зокрема храмових зібрань, утримання їх у чистоті й порядку, запобігання речей від псування та руйнування були обов'язком спеціальних служителів. Згідно з існуючими правилами, усе отримане на зберігання вони під звіт передавали своїм наступникам, а у разі зникнення речей виплачували штраф або компенсацію.

В умовах експонування багатьох творів мистецтва на відкритому повітрі боротьба з руйнівними діями часу виявлялася малоефективною, проте вона все ж проводилася. Для запобігання від псування скульптур із слонячої кістки часто використовували оливкове масло. Мармурову підлогу перед створеною Фідієм статуєю Зевса в Олімпії оздоблювала смуга з мармуру, яка була трохи піднесена, аби затримувати масло, що зливається. Але якщо в умовах болотистого повітря і підвищеної вогкості для статуї Зевса корисним виявлялося саме масло, то на афінському Акрополі, де повітря було сухим, статуя Афін Парфенос мала потребу не лише у маслі, а й у водяних випаровуваннях, тому поряд із нею ставили ємкість із водою. Аналогічні методи консервації застосовувалися і в Римі; наприклад, культова статуя бога в храмі Сатурна була наповнена оливковим маслом. Іноді оливкове масло

використовували і для запобігання від іржі мідних і бронзових виробів, але вважалося, що краще їх зберігає рідка смола. Разом із заходами консервативного характеру в римську епоху проводилися реставраційні роботи; деякі з них були вельми успішними. Наприклад, афінський скульптор Евандр, що працював у Римі в 60-30 рр. до н.е., зміг цілком вдало замінити голову у статуї Діани (Артеміди) з храму Аполлона на Палатіні, автором якої був відомий скульптор IV ст. до н.е. Тимофій. Про певні успіхи античних реставраторів свідчать і деякі із статуй, що дійшли до нас, окремі частини яких зберегли сліди майстерної роботи по їх відтворенню. Збереглися непрямі докази того, що реставраційні роботи проводилися і на пінаках, а з експозиційною метою розроблялася техніка вирізання фресок із розписами, які розміщувалися в дерев'яні рами. Реставрація ж кераміки, срібних виробів й інших предметів декоративно-прикладного мистецтва мала значні складнощі через відсутність у ту епоху високоякісних матеріалів.

Якщо ще в першій половині II ст. до н.е. присвятні дари достатньо хаотично розміщувалися в храмах і громадських спорудах світського призначення, то з часом починають розроблятися й апробуватися принципи найбільш вигашного й ефектного їх показу. Цій меті об'єктивно служили тимчасові виставки, якими прикрашали Форум під час святкувань або які передували аукціонам. Із другої половини II ст. до н.е. з'являються і спеціальні архітектурні споруди, що спочатку проектуються для демонстрації в них творів мистецтва. Прикладом тому може служити вже згадуваний Портик Метелла.

Мистецтвознавці вважають, що і так звана «Школа», або екседа в спорудах Октавії використовувалася спеціально для організації художніх експозицій. На відміну від вузького і часто переповненого людьми портика вона дозволяла витримувати певну дистанцію при огляді творів, а у разі потреби давала можливість створити для картин і статуй захисні огорожі. Відомий римський архітектор Вітрувій (середина I ст. до н.е.) стверджував, що екседри і картинні галереї повинні бути великих розмірів, щоб глядачі

мали нагоду дотримуватися необхідної відстані під час огляду тієї чи іншої картини. Ймовірно, подібного роду міркуваннями керувався і оратор Гортензій, коли збудував у своїй Тускуланській віллі спеціальний павільйон для експонування однієї-єдиної картини – «Аргонавтів» Кидія.

Під час показу живопису особлива увага приділялася характеру її освітленості. У трактаті «Про архітектуру» Вітрувій писав, що картинні галереї, як і майстерні живописців, повинні бути повернуті на північ, щоб освітлення їх було постійним, а фарби на картинах не змінювали свого відтінку. Що ж до безпосередніх способів експонування живописних творів, то вважають, що цінувалися в Римі старі грецькі станкові картини, які зазвичай вставляли в позолочені рами і встановлювали на переносні підставки.

Скульптурні твори часто розташовувалися в садах і парках, а для окремих будівель – павільйонів, гротів, альтанок і затишних кутів – підшукувалися статуї й рельєфи, які своїм сюжетом або іншими характеристиками відповідали призначенню даного приміщення. Колекційні предмети нерідко розміщувалися не за принципом декоративності, а несли певне смислове навантаження, що було особливо характерно для заміських вілл римської інтелектуальної еліти. Їх живописна і скульптурна декорація, яка знаходилась у нерозривній єдності з архітектурою і ландшафтом, створювала конкретний образ. Наприклад, Цицерон у своїх парках за допомогою особливого їх планування, архітектурних споруд і колекційної скульптури відтворював збірний образ грецького «філософського саду». Як відомо, засновники багатьох філософських шкіл – Платон, Аристотель, Епікур й інші широко використовували міські сади (періпати) для виступів, лекцій і філософських бесід.

Разом із зростанням експозиційної майстерності розвивалася і художня критика. У школах риторів уміння грамотно описати картину або скульптуру стало вважатися необхідним для оратора навиком. Побутові замальовки в римській художній літературі містять безліч прикладів того, як пересічні громадяни міркують про шляхетність і недоліки творів мистецтва.

Огляд храмових зібрань звичайно проходив у супроводі служителя, який виконував при цьому функції гіда, або екскурсовода. Він володів необхідним мінімумом інформації про предмети, що знаходилися в храмі, адже в Римі, як і в Греції, складалися докладні описи всіх надходжень у громадські споруди і храми. Відвідувачі, як правило, проводилися усталеним маршрутом, а інформація, що повідомлялась, стосувалася, перш за все, пов'язаних із предметом легенд, авторства і колишніх власників. Чим більше прославлених імен було в «послужному списку» предмета, тим більшу цінність мав він в очах багатьох відвідувачів.

Ця обставина, поза сумнівом, сприяла розвитку творчої фантазії гідів. У храмі Згоди, наприклад, демонструючи сардонікс, вправлений як дар імператрицею Августою (Лівією) в золотий рік, вони говорили, що це гема із знаменитого персня Полікрата – тирана, що правив островом Самосом у середині VI ст. до н.е. Згідно з легендою, він кинув у море свій улюблений перстень, щоб вмилювати Фортуну; незабаром коштовність повернулася до нього в шлунку спійманої риби.

Інформація, що повідомлялася служителями, не завжди була достовірною і через об'єктивні причини. Статуї часто привозили до Риму без підставок, на які згодом встановлювалися нові статуї. Більшість із них були призначені в храм творів мистецтва і були трофейними, їх тимчасові власники не завжди знали імена творця і зображених персоналій.

Отже, музеїв, у звичному для нас розумінні цього слова, Античність не знала. Як їх попередники, деякі сучасні дослідники називають, як правило, Александрійський мусейон і святилища муз, аргументуючи свій вибір наявністю в них колекцій творів мистецтва, зразків тваринного і рослинного світів. Проте подібні твердження потребують певного корегування.

Незважаючи на те, що в Александрійському мусейоні в різний час працювало багато видатних діячів античності, відомості про нього вельми мізерні і фрагментарні, достовірно не встановлено навіть точний час його створення. Археологам не вдалося знайти споруду мусейона, про неї можна

дізнатися лише з описів стародавніх авторів. Найбільш ранні з них, короткі, складені географом Страбоном тоді, коли Єгипет вже став римською провінцією. В ньому немає згадок про існування в мусейоні будь яких колекцій.

У той же час, беручи до уваги традицію прикрашати в Римській імперії всі суспільні споруди, навіть терми, творами мистецтва, цілком логічно припустити, що не став виключенням і Александрійський мусейон. Художні твори могли знаходитися в ньому і як присвятні дари. Оскільки мусейон створювався за образом і подобою аристотелівського Лікею, в ньому, ймовірно, були колекції опудал і шкур екзотичних тварин і засушених рослин, а також живі зразки флори і фауни у зоологічному й ботанічному садах.

Але проблема зовсім не в наявності або відсутності в Александрійському мусейоні колекцій як таких, а в самій суті цієї грандіозної установи. Суть же цю складали, перш за все, не вивчення й експонування колекційних зразків, а фундаментальні дослідження в області астрономії, математики, медицини, літератури, а згодом – освітня діяльність. Набагато логічніше побачити в ньому попередника сучасних академій наук і університетів, ніж музеїв.

Деякого уточнення вимагає і думка про те, що саме мусейони, як місця поклоніння музам, де нагромаджувалися принесені в дар богиням твори мистецтва й інші предмети, можна вважати попередниками музеїв. Присвятні дари акумулювалися в усіх сакральних спорудах античного світу, а не тільки в святилищах муз. Тому таке твердження є правомірним по відношенню до мусейонів лише тою мірою, якою воно є справедливим щодо будь-яких храмових зібрань.

На відміну від сучасних музеїв античні зібрання творів мистецтва, рідкісних речей і реліквій, які зберігалися в храмах, святилищах, пінакотеках і портиках, з'явилися на світ не заради просвітницьких цілей, а як зразок релігійних мотивів, складаючи невід'ємну частину сакральної сфери буття. Вони частково брали на себе і ті соціокультурні функції, які в сучасному світі

виконують музеї, тому що об'єктивно сприяли розвитку естетичного смаку і розширенню світогляду греків і римлян, любителям мистецтва дозволяли поринути у світ прекрасного, а художникам давали можливість вивчати великі творіння, осягаючи майстерність своїх попередників.

Багато з того, що Європа отримала у подальшому в сфері колекціонування, вже було присутнє, нехай і в початковому стані, в античному світі. Тут вперше почали апробуватися різні принципи експонування предметів, здійснювалися спроби вирішити проблему їх зберігання і реставрації, пролунав заклик зробити суспільним надбанням приватні зібрання творів мистецтва. Не створивши музею як особливого закладу античність визначила його контури.

Пізніше, в античному Римі, до цього додалися картини та скульптури, розташовані в міських садах, римських лазнях і театрах. Гостям на віллах багатих і знатних людей того часу показували твори мистецтва, захоплені під час війн. Відомими римськими колекціонерами були Варрес, Сулла, Сервілій, Красс, Лукулл, Помпей, Цезар та інші можновладці. Римський імператор Адріан наказав виготовити копії скульптур та інших творів мистецтва, які справили на нього враження у Греції і Єгипті. *Вілла Адріана*, прикрашена копіями єгипетських раритетів, стала прообразом сучасного музею.

Головною особливістю середньовічної культури був її глибоко релігійний характер. Вона розвивалася в руслі єдиного для всіх країн і народів Європи християнського світогляду, який формував моральні норми, цінності та зразки поведінки. Мораль засновувалась на божественних заповідях і приймалася як щось самоочевидне, що не потребує обґрунтування.

Середньовіччя заперечувало і відміняло античні ідеали мудрості і краси, при цьому батьки церкви і богослови постійно підкреслювали ницість людського Розуму, його нездатність осягнути божественні тайни світостворення. Церква категорично засуджувала античний культ тіла як гріховний: проголосивши замість нього культ аскетизму, вона вимагала турбуватися про душу, а не тіло.

У цій культурі не було місця античним зібранням художніх творів і історичним реліквіям. Життєлюбне і чуттєве античне мистецтво з його поклонінням красі і досконалості форм заперечувалось, відкидалось.

У період середньовіччя художні зібрання античного світу були розкидані по всій Європі. Одні творіння греків і римлян загинули від рук релігійних фанатиків, які вважали твори мистецтва «вмістилищем гріха», інші ж стали жертвою суто практичних міркувань: переплавлялись, перепалювались на вапно. Середньовічна людина зустрічалася з мистецтвом головним чином у храмі. Людину того часу притягували яскраві й сяючі речі, бо їх колір асоціювався з Богом і Світлом як символом божественного Спасіння. Тому предмети культу намагалися створювати з дорогих і рідких матеріалів – золота, срібла, коштовного каміння, пурпуру, янтарю. Одяг для богослужінь шили з дорогих тканин – парчі, бархату, шовку, які завозились із ісламських країн чи Візантії. Ці речі, виконані умілими майстрами, часто були найвищими зразками декоративно-прикладного мистецтва і являли величезну цінність (як художню, так і матеріальну). Тому для їх зберігання необхідними були підвищені заходи безпеки.

Скарби церкви могли зберігатися у звичних закритих шафах, але найчастіше знаходились у спеціальному приміщенні.

Найбільш ранні відомості про існування в Західній Європі церковних скарбниць були зафіксовані на початку VI ст., але справжній розмах у їх будівництві настав із сходженням на престол франкського короля, а потім імператора Карла I (768-814).

У середньовічній культурі церковні і світські скарбниці були сховищами не лише матеріальних цінностей, але й зібрань предметів, які складали меморіальну, історичну і художню значимість у відповідності з уявленнями, що сформувалися у той час. Середньовічні храми та їх скарбниці частково здійснювали ті функції, які в подальшу епоху почнуть виконувати музеї. Бо в них накопичувались і зберігались предмети, котрі займали особливе місце у системі цінностей епохи й були важливими для передачі

культурної традиції. На основі зібрань християнських реліквій, ікон, картин, скульптур, а також інших церковних і, не тільки предметів, що були історичною і меморіальною цінністю, об'єктивно здійснювалась певна культурно-освітня діяльність. Сама ж декорація середньовічного храму в подальшу епоху зіграла значну роль у формуванні принципів експонування колекцій.

Обставини появи світських скарбниць і їх вміст свідчать про те, що вони виникали як сховища матеріальних цінностей та слугували важливим джерелом фінансування військових і державних витрат. Одні речі виймалися, інші з'являлися на їх місці, але були найцінніші, які мали певну стійкість і залишалися на місці. Їх намагалися зберегти за будь-яких обставин, тому що вони зберігались як реліквії або ж вони викликали здивування і захоплення своєю рідкістю чи художніми особливостями.

Так у середньовічних скарбницях поступово складалося «ядро», яке в подальшому за сприятливих умов могло перерости в музей. Саме від «таємного сховища» у підвальному приміщенні Дрезденського замку, де правителі Саксонії переховували від сторонніх очей родові документи, гроші, ювелірні вироби з коштовного каміння і благородних металів, веде своє походження знаменитий музей «Зелений звід».

Отже, за часів *європейського Середньовіччя* функції, що умовно можна вважати музейними, виконували папські та єпископські курії, храми та монастирі. Щоправда, фіксувалися у них специфічні предмети: мощі або їхні частинки, які зберігалися у т.зв. *релікваріях* – скриньках-дароносицях, виготовлених із дорогоцінних металів. У різницях церков і соборів зосереджувалися також мотивні предмети і різного роду реліквії. Інколи їх виставляли для публічного спостереження: під час релігійних свят або для пілігримів, які діставались здалеку, аби мати можливість побачити ту чи іншу святиню.

Утім, накопичення подібних предметів у культових установах не може вважатися власне музейною діяльністю, як і накопичення коштовних

рідкісних предметів і творів мистецтва, що зосереджуються в палацах світських правителів, зокрема римського та візантійського імператорів, королів, князів й іншої знаті, яка в статусному середньовічному суспільстві могла завоювати їх як військові трофеї, купити у ремісників і ювелірів або отримати як дарунок. Оскільки частину цих предметів використовували в побуті або на війні, немає підстав говорити про їх колекціонування у сучасному сенсі слова.

Із XVI ст. (в Італії з кінця XV ст.) розпочинається європейський *ранньомузейний період*.

Процес становлення музею як соціокультурного інституту починається в одну з найвеличніших епох європейської історії – епоху Відродження. Її хронологічні рамки неоднакові для різних регіонів і сфер культури. В Італії вона охоплює період приблизно із середини XIV ст. до останніх десятиліть XVI ст., у більшості ж інших країн Західної і Центральної Європи її виникнення відносять до кінця XV ст., а завершення періоду – до початку XVII ст.

Вперше термін «відродження» вжив у 1550 р. художник Дж. Вазарі, позначивши ним діяльність італійських художників початку XIV ст. Зберігаючи спадковість із середньовічними традиціями, культура епохи Відродження, побудована на античному фундаменті, вже не вкладалася у вузькі рамки станово-корпоративних зв'язків і церковно-аскетичної моралі з її зреченням від земних радощів і земної краси, висувається ідея гуманізму.

Термін «гуманізм» походить від латинського слова «humanus» – людський, людський. Вперше він з'явився у працях римського мислителя Цицерона, який називав гуманізмом вищий культурний і моральний розвиток людських здібностей.

Одним із наслідків прагнення ренесансної особистості до досягнення світу став бурхливий розквіт колекціонування. На відміну від безсистемного збиральництва середньовічної епохи воно набуло цілеспрямованого характеру. У центрі уваги колекціонерів був античний спадок, бо він вважався

першоджерелом знань. Одним і перших власників колекції античних монет і медалей став знаменитий поет і родоначальник гуманістичного руху в Італії Франческо Петрарка, також Поджо Браччоліні, Вітрувій Пліній Старший, Павсаній, Філострат.

Намагаючись відтворити перерваний зв'язок часів, до творів великих греків і римлян звернулись і художники.

Відкрите гуманістами античне мистецтво, змінивши естетичні уявлення епохи, стало викликати поклоніння. Воно почало сприйматися як джерело не лише знань, але й естетичної насолоди. Бажання збирати і зберігати класичний спадок з'явилося у світських правителів і римських пап, самостійних бюргерів і кардиналів. Почесне місце у ренесансній культурі почали займати і твори сучасних скульпторів і живописців.

В добу Ренесансу починає розвиватися історичні дисципліни, бо середньовічна культура знала лише хроністів, а не істориків у сучасному розумінні цього слова. Усе, що відбувалося в світі, середньовічна людина вважала результатом Божої волі, а своє земне буття вона сприймала лише як підготовчий етап до вічного потойбічного життя. Доба Відродження, не ставлячи під сумнів, що Бог – початок усіх речей, заявила при цьому, що людина – творець своєї власної долі. Суспільство – результат діяльності людей, а не промислу Божого. Історія зайняла важливе місце у системі гуманітарного знання, особливе значення в ній почало надаватися осмисленню діяльності великих і сильних особистостей. З'явився інтерес до меморіальних предметів із зображенням видатних людей.

Могутній імпульс розвитку колекціонування дали Великі географічні відкриття XV-XVI ст., завдяки яким перед очима європейців відкрилися невідомі до того часу світи Америки, Африки, Південно-Східної Азії й Далекого Сходу. Екзотичний одяг і зброя, посуд і предмети домашнього користування почали осідати у зібраннях колекціонерів спочатку за посередництвом мореплавців, а потім спеціальних агентів.

Батьківщиною європейського колекціонування називають Італію, де вже

на початку XV ст. слідом за гуманістами рукописи, предмети старовини і твори мистецтва почали збирати правителі і патриції багатьох італійських міст. Художніми скарбами наповнювали свої палаци найбагатші флорентійські сім'ї: Ручеллаї, Строцци, Торнабуоні, Каппоні, але найбільша колекція була у роду промисловців і банкірів Медичі.

Отже, доба Відродження відкрила нові перспективи для розвитку колекційної та музейної діяльності, зокрема в переосмисленні античної спадщини. Термін «музей» став синонімом до терміна «колекція». *Перший письмово зафіксований випадок його вживання – 1492 р., коли в описі майна Лоренцо Медичі колекцію рукописів і гем названо музеєм.*

У XVI ст. у розвитку колекціонування відбулися важливі якісні зміни. Власники ряду зібрань почали демонструвати відібрані ними предмети у відповідності з певною концепцією і з урахуванням сприйняття створених експозицій стороннім глядачем. До роботи над цими експозиціями залучалися гуманісти, художники, видатні архітектори. Так з'явилися перші музейні заклади, ступінь доступності яких залежав від волі власників.

У країнах Західної Європи з'являються протомузеї, в яких зберігалися колекції зразків тваринного і рослинного світу, мінерали, геодезичні та астрономічні інструменти. У багатоманітності термінів, якими тогочасні колекціонери називали приміщення, де вони експонували свої зібрання, найбільш розповсюдженим були «галерея» і «кабінет». *Галерея* являла собою зал подовженої форми, одну зі сторін якого перерізав суцільний ряд великих вікон, а інший – експозиції. *Кабінетом* називали приміщення значно менших розмірів, де зберігалися різного роду рідкісні речі, природничо-наукові зразки і твори мистецтва невеликого формату.

Колекціонування стає популярною роботою, складовою високого аристократичного смаку й освіченості. Міжнародної слави зажили колекції пам'яток античного мистецтва (*антикварії*) у Флоренції (Л. Медичі, XV ст.), в Дрездені (Августа Саксонського), Римі (Ватиканські зібрання) та ін.

Невід'ємною ознакою придворного життя стало облаштування

палацових ранньомузейних зібрань – *мюнц-кабінетів* (домузейна форма зберігання й експонування колекцій монет і медалей, а також назва місця їх зберігання) та *кунсткамер* (домузейна форма зберігання й експонування колекцій і рідкісних речей), у яких зосереджувалися історико-художні, природничо наукові й етнографічні дивовижі й раритетні предмети. У 1523 р. за сприяння венеціанської сім'ї Доменіко та Джованні Грімани засновано перший у Європі публічний археологічний музей у закритому приміщенні. У 1539 р. італійський гуманіст П. Джовіо використав термін «музей» для позначення власної збірки портретів видатних осіб, що демонструвалася на його віллі в Комо.

У другій половині XVI ст. терміном «музей» щоразу частіше називали приміщення (кабінети), де зберігали колекції, причому не всі приміщення, а тільки ті, де – за визначенням італійських природознавців, – на основі певної колекції проходила творча інтелектуальна робота з дослідження та інтерпретації навколишнього світу.

Перше наукове Товариство із вивчення старожитностей було засноване в Англії у XVI ст., тоді ж британські науковці вперше винесли на громадське обговорення ідею доцільності створення і комплектування суспільних музеїв-зібрань національної і світової історико-культурної спадщини. Цей громадський рух дав поштовх до розвитку музейної практики та теорії наукового музеєзнавства.

У європейській культурі за XVII ст. закріпився епітет «доба Просвітництва». Основний зміст цього історичного періоду визначався ідейно-політичним рухом, діячі якого безмежно вірили у те, що розум здатен забезпечити прогрес людства. Вони вважали, що все суспільне благополуччя – це результат неуктва людей і помилок розуму, що шляхом просвіти населення і його правителів можна побудувати новий порядок у світі, який буде більш правильним і справедливим, ніж існуючий, оскільки буде більш розумним і логічним. Ці особливості епохи зрештою обумовили й саму її назву.

Рух Просвітництва зародився в Англії в кінці XVII ст. і з часом прийняв

загальноєвропейський характер. Свою найбільш яскраву і класичну форму він набув у Франції, де склалась прекрасна плеяда просвітників, представлена іменами Франсуа Вольтера, Жан-Жака Руссо, Дені Дідро, Шарля Монтеск'є, Поля Анрі Гольбаха. В основі багатьох теоретичних конструкцій просвітителів було вчення англійського філософа Джона Локка (1632-1704) про те, що права свободи, рівності і приватної власності походять із самої природи людини і ніким не можуть бути відмінені. Поважаючи і піднімаючи до абсолютності «природний порядок речей», просвітителі вважали необхідним уподібнити йому суспільне життя.

Будучи антифеодальною за своєю соціальною спрямованістю і антиабсолютистською за політичною програмою, просвітницька ідеологія відображала інтереси третього стану – підприємців, фінансистів, ремісників, селян, осіб вільних професій. Але об'єктивно ідеї Просвітництва мали більш широке значення. Філософія просвітників впливала на духовне життя всіх людей у всіх куточках Європи, а напрацьована ними формула «свобода, громадянська рівність, власність» разом з ідеями прямого народоправства не втратила своєї актуальності і в наші дні. Незважаючи на те, що народні маси залишились байдужими до просвітницького руху, у колах інтелектуалів і передової буржуазії нові ідеї отримали широке розповсюдження.

Саме в руслі ідеології епохи з її акцентами на просвітництві й рівності освітніх можливостей людей поступово стала формуватися концепція музею, доступного широкій публіці, іншими словами, публічного музею. Просвітителі наполегливо впроваджували у суспільну свідомість думку про те, що великі творіння культури є найважливішим засобом виховання естетичного смаку людини, її інтелекту і багатьох достоїнств. В Енциклопедії Д'Аламбера і Дідро говорилося, що «витончені мистецтва повертають розум громадян до патріотичних почуттів, до істинної доброчинності. Вони повинні сприяти щастю людей, необхідно, ... щоб вони проникли до убогої хижі самого незначного з громадян».

Просвітителі вірили в те, що виховання окремо взятої особистості у

майбутньому могло змінити ціле покоління і нарешті перебудувати за новими принципами все суспільство. Тому головний лозунг просвітителів у музейній сфері залунав приблизно так: колекції, які служили задоволенню не багатьох, повинні стати доступними всім.

Перший англійський музей було створено з метою науково-освітньої діяльності у 1683 р. в Оксфордському університеті, який пізніше отримав назву Музей Ашмола. Його основу складали колекції, зібрані батьком і сином Трейдескантами. Їх будинок на околиці Лондона славився прекрасним садом і кабінетом, де експонувались зразки екзотичної флори і фауни, геми, мінерали, монети, медалі, зброя, картини, етнографічні матеріали з багатьох регіонів світу.

У 1656 р. з'явився перший каталог цього зібрання під назвою «Музей Трейдескантів». Із часом Музей Трейдескантів успадкував колекціонер Еліас Ашмола, приєднавши до нього своє зібрання книг і нумізматики. У 1667 р. він передав його Оксфорду на умовах експонування колекцій в окремому приміщенні. У 1683 р. відбулося урочисте відкриття музею. За невелику плату і в складі організованих груп його могли відвідувати всі бажаючі, а тричі на тиждень тут читали лекції з хімії.

Інтенсивний розвиток наукової класифікації у XVII ст. і географічні відкриття кардинально змінили зміст музейних колекцій та розширили їхню тематику. В Англії, Голландії, Фландрії виникає цікавий тип антикварної крамниці-музею, призначеної, передусім, для цінителів старовини й мистецтва. Створюється система *кунсткамер* (дослівно з німецької – кабінети рідкісних речей), чиї зібрання нерідко формувалися на основі раритетних або екзотичних предметів зоологічного, етнографічного та медичного походження.

Теоретичне підґрунтя розвитку музейної справи заклали праці видатних європейських музеєзнавців та практика поширення музеїв у сусідніх країнах Західної і Центральної Європи. Західні дослідники першим теоретико-методологічним трактатом з музеєзнавства вважають книгу *Й. Майора* «Ні до чого не зобов'язуючі загальні роздуми про художні і природничо-наукові

зібрання» (Кіль, 1674).

У XVII–XVIII ст. визначено вимоги відкриття музеїв для загального перегляду відвідувачів. У 1661 р. університет та Рада м. Базель викупили збірку Б. Амербаха, яку невдовзі зробили доступною для людей. У 1683 р. при Оксфордському університеті відкрито музей Ешмола. Це стало яскравим свідченням переходу від кунсткамери до музею. Саме тоді вперше термін музей застосовано до закладу, що за своєю функцією наближався до сучасного розуміння цього поняття. Процес відкриття музеїв для широкого загалу набуває більш масового характеру. Цей процес відзначається трансформацією мистецьких галерей та кунсткамер на музеї. Типовим прикладом цих процесів є *Британський музей (1753) – один із перших класичних музеїв*. На думку К. Хадсона, впродовж тривалого часу (приблизно перші сто років свого існування) цей музей мав більше подібних ознак із кунсткамерою, ніж із музеєм у сучасному розумінні. Крім того, публічність Британського музею була умовною, а вхід до нього було обмежено.

Авторитетними державними музеями у цей час були: Колекція мистецтва Медічі (1739), колекція мистецтва Ватикану (1769), національний Музей Науки в Мадриді (1771), Королівська Колекція Відня (1770), Королівська Колекція Дрездена (1770) та ін..

2. Розвиток музейної справи в світі у XIX ст.

Перемога французької революції і смерть на ешафоті Людовика XVI спонукали європейських монархів до створення коаліцій, аби не допустити подібного розвитку подій у своїх країнах. Військові дії, що почалися в Європі у 1794 р., не припинялися аж до краху створеної Наполеоном імперії. Якщо спочатку походи французької армії носили оборонний характер, то надалі вони стали здійснюватися з метою завоювання нових територій і встановлення військово-політичної й торговельно-промислової гегемонії Франції. За

звитяжними французькими військами невідступно слідували спеціальні комісії, які відбирали для відправки до Парижа картини, скульптури, ювелірні вироби, книги й інші культурні цінності. Цей «художній грабіж» мав певне теоретичне обґрунтування, що йшло своїми коренями в уявлення про визвольну місію французької революції в історії європейської цивілізації. В урядових документах того часу і в промовах публіцистів настирливо впроваджувалася думка про те, що творіння людського генія повинні служити вільним людям, а не тиранам і рабам, тому вони мають переміститися до Франції.

Перші художні цінності, конфісковані в церквах, монастирях і міських ратушах Антверпена, Брюсселя, Брюгге, прибули до Парижа вже в 1794 р., коли армія Конвенту перейшла кордон Бельгії, яка рік потому ввійшла до складу Франції. В результаті італійської кампанії 1796-1797 рр. багатьох своїх шедеврів позбавилися приватні зібрання і музеї Риму, Флоренції, Мелану, Венеції. Якщо під час військової кампанії в Нідерландах «художній грабіж» не мав під собою ніяких правових підстав, то тепер *французька влада стала включати в мирні договори з правителями італійських держав пункти про відправку до Парижа певної квоти культурних цінностей*. Стаття восьма договору, підписаного в Болоньї у червні 1796 р., зобов'язала Папську область передати Франції сто творів мистецтва. І замість мармурових скульптур у музеї Пію-Клементіно і в Капітолійському музеї з'явилися гіпсові зліпки з «Аполлона Бельведерського», «Лаокоона», «Бельведерського торсу», «Хлопчика, що виймає скалку», «Гладіатора, що вмирає». Під час єгипетського походу Наполеона, що почався в травні 1798 р., до Франції без будь-яких юридичних формальностей доставлялося все, що могло прикрасити її музеї. Значна кількість художніх трофеїв прибули з німецьких і австрійських земель.

Прибуття найбільших творінь до Парижа, який було проголошено художньою столицею світу, повинні були, за задумом французького уряду, асоціюватися зі знаменитими тріумфальними ходами в Стародавньому Римі. Надзвичайно урочисто проїздили по французькій столиці 27 липня 1798 р.

італійські трофеї. Величезні колісничі везли скульптури, прикрашені лавровими вінками, й шедеври живопису, упаковані у величезні ящики.

Музей Наполеона. Основний потік творів мистецтва, що вивозилися з європейських країн, осідав у Луврі, в Центральному музеї мистецтв, який у 1803-1814 рр. мав назву «Музей Наполеона». Його генеральним директором (на цьому наполягав імператор) став барон Домінік Віван-Денон – особа яскрава і неординарна. Прагнучи доправити до Лувру якомога більше реквізованих шедеврів, він несамовито бився за кожне полотно, не боявся вступати в конфлікт навіть із близькими родичами імператора. Наприклад, коли іспанський престол зайняв рідний брат Наполеона Жозеф Бонапарт, Денон зажадав, щоб зібрання Габсбургів було також піддане частковій конфіскації. Його підтримали. Проте Жозеф Бонапарт, не бажаючи позбавлятися художніх цінностей у своєму новому королівстві, обмежився відправкою до Парижа двадцяти картин, спеціально вилучених для цієї мети з монастирів. Коли ж Денон переконався в низькому художньому рівні картин, він особисто відправився до Мадрида і добився, щоб йому віддали вже не 20, як передбачалося раніше, а 250 картин, але тепер за його власним вибором. Будучи прекрасним знавцем мистецтва, Денон прагнув комплектувати музейні колекції відповідно до принципу повноти і показності. «Зайві полотна» він систематично обмінював на необхідні музею твори, а щорічний дохід від продажу гравюр, зліпків і каталогів використовував для активної закупівельної діяльності. За часів його управління луврською колекцією Музей Наполеона перетворився на найбільшу художню галерею з існуючих будь-коли, оскільки пізніше вже ніколи не буде зібрано в одному місці стільки видатних творінь. Любителі мистецтва і художники з усієї Європи прямували до Лувру, щоб помилуватися скарбами.

На першому поверсі палацу було розміщено галерею античного мистецтва, що складалася до 1814 р. з дванадцяти залів, стіни яких були фанеровані мармуром, а стелі прикрашені фресками на алегоричні сюжети. Твори скульптури групувалися, головним чином, за тематичним принципом.

За Залом пори року розташовувався Зал видатних людей, а за ним – Зал римлян; роботи особливої значущості знаходилися в залах, названих їх іменами – Зал Лаокоона, Зал Аполлона Бельведерського, Зал Бельведерського торсу. В особливому приміщенні знаходився величезний бюст імператора, а навколо розташовувалися прапори і зброя, захоплені в битвах. У Великій галереї експонувалися незліченні живописні шедеври з Рима й Мілана, Мюнхена і Відня, Брюсселя і Антверпена, Касселя і Берліна.

Художні трофеї і націоналізовані твори мистецтва надходили не тільки до Лувру. Музейна політика революційної й наполеонівської Франції носила трансконтинентальний характер: провінційні публічні музеї планувалося створювати на всіх територіях, що знаходились під французькою юрисдикцією. Їх основу складало секуляризоване і конфісковане майно церкви та світських властей, а самі вони замислювалися як «центральні музеї» на рівні департаменту. Кожний із них повинен був володіти таким набором творів різних шкіл і напрямів, який у своїй сукупності дозволяв би більш-менш повно висвітлювати історію розвитку мистецтва. Ця установка бралася до уваги при розподілі й перерозподілі трофейних і націоналізованих цінностей. У 1800 р. 22 провінційних міста, у тому числі і розташовані на нещодавно завойованих територіях, отримали майже півтори тисячі реквізованих картин.

Пінаотека (приміщення, де зберігалися картини) Брера. Особливу активність в області музейного будівництва французька влада мала на території Італії. У 1805 р. замість скасованої Італійської республіки з'явилося Італійське королівство зі столицею в Мілані, яке очолив сам Наполеон Бонапарт, який прийняв титул італійського короля. На завойованих територіях французи проводили *секуляризацію* церковного майна, а монастирі, які були закриті, служили, як і у Франції, сховищами конфіскованих художніх цінностей. На їх основі передбачалося створити публічні музеї в Генуї, Тревизо, Мілані, Венеції, проте не всі проекти реалізувалися в задуманому обсязі. Найповнішим і найпослідовнішим втіленням у життя намічених планів

стала поява знаменитої пінакотеки Брера в Мілані. Її основу склали твори мистецтва, зведені в секуляризований монастир Санта Марія ді Брера. Ім'я готичної церкви, що знаходилася тут, висхідне до найменування місцевості, пінакотека назавжди зберегла у своїй назві, не зважаючи на те, що для її розміщення був виділений величний палац, споруджений у середині XVII ст. за проектом архітектора Франческо Маріо Рекині.

В Італійському королівстві – в Ломбардії, Венето, Емілії – для *пінакотеки* відбиралися кращі серед конфіскованих у церкви картин. У результаті вона стала володаркою найбагатшої колекції венеціанського суспільства. До музею надходили і щедрі дари, серед яких були такі знамениті полотна, як «Мадонна та Монтефельтро П'єро» Франческа; «Пієта Джованні Белліні», «Заручини Святої Діви» Рафаеля.

Рейксмдзедм. Іноді поява публічних музеїв на завойованих французами територіях була своєрідною реакцією місцевих жителів на окупацію і загрозу вивозу за межі країни її культурного надбання. Саме так відбулося у республіканській Голландії, де традиції художнього збирача були закладені не королівським двором або могутньою аристократією, як це було характерно для абсолютистської Європи, а муніципалітетами. Основу національної живописної спадщини тут складали, перш за все, корпоративні портрети.

Першими, ще з початку XVI ст., групові портрети стали замовляти члени голландських стрілецьких гільдій, в обов'язок яких входила оборона міста. Періодично особовий склад гільдій змінювався, і на честь тих стрільців, які відслужили свій термін, влаштовувався банкет. Цю подію стрільці замовляли увічнити художнику і у складчину сплачували картину, яку потім вішали в будівлі стрілецької гільдії. Так, наприклад, з'явилося на світ знамените полотно Рембрандта «Нічний дозор». Згодом, з розвитком військової техніки і появою солдатів-професіоналів, стрілецькі гільдії втратили колишнє значення і перетворилися у, свого роду, клуби для бюргерів, а їх майно, у тому числі й групові портрети, перейшли у власність муніципалітетів. Традицію замовляти групові портрети перейняли від

стрілецьких корпорацій й інші суспільні об'єднання – промислові, торгові, добродійні. Ці портрети прикрашали будівлі цехів, корпорацій і притулків, а потім переходили у власність міст.

Єдиним великим приватним зібранням у республіканській Голландії було *зібрання стадхаудерів* – глав виконавчої влади. Цю посаду традиційно посідали представники династії **Оранських Нассау**. Зібрані ними колекції постійно поповнювалися і переходили від покоління до покоління.

Якщо в XVII ст. вони складалися, головним чином, із родових портретів і декоративних картин, що служили для прикраси палаців, то в XVIII ст. стадхаудери Вільгельм IV і особливо Вільгельм V стали активно колекціонувати картини майстрів минулих століть.

У 1795 р. на територію Голландії вступили французькі війська. *Кабінет мистецтв Вільгельма V спіткала доля багатьох європейських зібрань*: найцінніші картини було відправлено до Парижа, а ті, що залишилися, було розпродано. Турбота за долю картин, що зберігалися в інших палацах Оранських, стала поштовхом до реалізації ідеї створення в Батавській республіці, як тоді називали Голландію, публічного музею.

У 1800 р. в Гаазі, в колишній літній резиденції Оранських Хейстен-Босх («Будинок у лісі») було відкрито Національну художню галерею. За невелику платню публіка могла оглядати музей організованими групами. Але так тривало недовго. У 1806 р. Наполеон скасував Батавську республіку, проголосив Голландію королівством і посадив на трон свого брата Людовика, який через два роки вирішив переїхати з Гааги до Амстердаму, забравши із собою і музей. У величній будівлі Амстердамської міської ратуші, перетвореній на королівську резиденцію, за наказом Людовика було створено Королівський музей (Конінклійк-музеум), зібрання якого налічувало понад 450 картин. Його основу склали картини з колишньої Гаазької Національної галереї, а також великі групові портрети, у тому числі й «Нічний дозор» Рембрандта, що здавна зберігався в одному із залів ратуші.

У 1813 р. до Амстердаму повернувся син Вільгельма V Оранського і

став королем Нідерландів під ім'ям Вільгельма I. Він визнав незручною присутність музею в своїй резиденції і виділив для нього нове приміщення – маєток Тріппенхейс, збудований у 1660-1662 рр. архітекторами Ф. і Ю. Вінгбонсами для торговців залізом братів Трип. Після проведення реконструкції у ньому в 1817 р. відкрився Рейкс-музеум, або Державний музей. Нині це один із найбільших художніх музеїв світу і перший по значущості музей Голландії.

Прадо. В Іспанії перші спроби створення публічного музею сходять до 1785 р., коли в парку Прадо (ісп. – луг, місце для гуляння) для нього почала зводитися спеціальна будівля за проектом архітектора Хосе де Вільянуеви. Будівельні роботи, які тривали двадцять років, були перервані французьким вторгненням, проте ідея широкого показу багато чисельних колекцій іспанських монархів не тільки не згасла, але зазнала ще більшого розмаху. В грудні 1809 р. король-узурпатор Жозеф Бонапарт оголосив про намір створити в Мадриді Музей живопису, що складався б із творів мистецтва різних шкіл і напрямів. Для цього передбачалося відібрати потрібні картини в суспільних будівлях і королівських палацах.

Проте поява музею стала заслугою законного іспанського короля Фердинанда VII, що знов вступив на престол у 1814 р. За його наказом було відреставровано будівлю в Прадо, а 19 листопада 1819 р. в ньому відбулося урочисте відкриття музею.

При всьому багатстві художніх колекцій іспанської корони в музейній експозиції під час її відкриття знаходилося лише 311 картин, причому відбиралися вони з надзвичайною строгістю: полотна із зображенням голих тіл до показу не допускалися. Спочатку ці твори навіть вирішили спалити, і лише втручання гофмаршала двору маркіза Санта Крус врятувало картини від загибелі – їх було передано в закриті приміщення Академії Сан Фернандо (Королівської академії витончених мистецтв). Лише після 1868 р., коли Прадо перейшов у власність міста Мадрида, комплектування його фондів перестало залежати від смаків монарших персон і набуло планомірного та

цілеспрямованого характеру.

Реституція культурних цінностей. Розпад імперії Наполеона мав у європейській музейній сфері такі ж вирішальні наслідки, як і його завоюницькі походи. У квітні 1814 р. до Парижа вступили війська шостої європейської коаліції і на французькому престолі було відновлено повалену революцією династію Бурбонів. Союзники не хотіли, щоб король Людовик XVIII виглядав переможеною стороною, тому Паризький мирний договір 1814 р. ухвалив залишити незмінним музей у Луврі, визнавши, що зосередження художніх скарбів у французькій столиці робить їх більш доступними для всієї Європи. Людовик XVIII пообіцяв зберегти в цілісності всі музейні колекції. Твори, не виставлені в експозиції Лувра і Тюільрійського палацу, підлягали відправці в країну походження або заміні грошовим еквівалентом. Крім того, почалося повернення картин Пруссії і Баварії, які наполягали на **реституції** (поновлення порушення майнових прав). Проте в Луврі ці зміни не були такими значними.

Ситуація змінилася в 1815 р., коли французький народ підтримав Наполеона. Після того, як в Париж знову вступили союзники, всі художні трофеї Франції стали підлягати поверненню колишнім власникам. Подальший перебіг подій став першою в європейській історії **великомасштабною реституцією** культурної спадщини. Без урахування книг і рукописів список пред'явлених до повернення цінностей включав понад 5 тис. предметів. Це число дає уявлення про розмах реквізицій, проведених наполеонівськими військами. Франція повернула 2065 картин і 130 творів скульптури. Реституція здійснювалася негласно і напівофіційно, особливо щодо італійських художніх цінностей, відправка яких до Франції свого часу отримала юридичне оформлення в мирних договорах. Для повернення творів мистецтва пограбовані країни в приватному порядку посилали до Парижа спеціальних агентів. Але завдяки енергії і дипломатичним здібностям Денона, а інколи і його «забудькуватості» у Луврі все ж зберіглося немало картин і скульптур, привезених як трофеї. Одні твори залишилися у Франції на знак

дружнього до неї ставлення, транспортування на батьківщину інших виявилось дуже складним і недешевим заходом. У ряді випадків мотиви, зважаючи на які Париж так і не залишили деякі з трофеїв, є таємницею.

Реституція не торкнулася і тих творів мистецтва, які потрапили до провінційних музеїв. Зберегли свої квоти художні трофеї музеїв Брюсселя, Женеви, Майнца і деяких інших європейських міст. Багато творів не повернулися на батьківщину із тієї простої причини, що вони вже знайшли нових господарів.

Розпад імперії Наполеона і спустошення названого його ім'ям музею відкрили Європі нові можливості в області музейного будівництва. Більшість із відправлених на батьківщину творів мистецтва поверталися не в монастирі або приватні кабінети, звідки вони були вилучені за часів французького завоювання, а ставали ядром для створення національних і територіальних музеїв або поповнювали вже існуючі публічні музеї.

Старий музей і Новий музей у Берліні. Повернені Францією культурні цінності лягли в основу першого публічного музею в Берліні. Ще в кінці XVIII ст. у Пруссії під впливом навчання просвітителів неодноразово висловлювалися побажання відкрити широкому загалу доступ до багато чисельних колекцій бранденбурзьких курфюрстів і королів. У роки наполеонівських воєн і національно-визвольної боротьби ці ідеї активізувалися. У 1810 р. король Фрідріх Вільгельм III видав указ про створення публічного музею, до якого повинні були ввійти твори мистецтва всіх європейських шкіл й історичних періодів. Такий задум не міг реалізуватися лише на основі родинної скарбниці Гогенцоллернів і художніх цінностей, що повернулися з Франції. Тому пруські дипломати і вчені отримали завдання придбати необхідні твори в Італії, а до Лондона і Парижа відправилися спеціальні експерти для вивчення приватних колекцій і публічних музеїв.

У 1822 р. у східній частині Берліна на острові, згодом названому Музейним островом, почалися будівельні роботи за проектом прославленого

німецького архітектора і живописця Карла Фрідріха Шенкеля. Вони закінчилися через вісім років, і в будівлі, вигляд якої був навіяний рисами античної архітектури, відбулося урочисте відкриття публічного музею, названого пізніше Старим музеєм (Аїез Мізешп). До його складу увійшли: картинна галерея, граверний кабінет, збір античної скульптури, а також Антикварій з античним мистецтвом малих форм і колекціями нумізматичних предметів, що були переданими з кунсткамери.

Гліптотека і Стара пінакотека в Мюнхені. В перші десятиліття XIX ст. проекти заснування музеїв, що можуть змагатися своєю пишністю з Лувром, стали виношуватися і в Баварії, що перетворилася у 1806 р. на королівство. Кронпринц Людовик I вирішив створити в Мюнхені грандіозний музей античної скульптури – Гліптотеку (від грецьк. *glypto* – вирізаний, створений і *Шеке* – сховище). На початку 1810 р. він придбав знайдені на острові Егина фрагменти скульптур із фронтона храму Афін, так звані «Егинські мармури», а також роботи періоду еллінізму – «Медуза» і «Фавн, що відпочиває». Але найбільш широкі можливості для поповнення зібрання античної пластики відкрилися перед ним після реституції художніх цінностей із Франції. Багато відомих італійських родин не могли дозволити собі витрати на транспортування скульптур і тому були згодні на їх продаж.

У 1830 р. завершилися тривалі чотирнадцять років роботи по зведенню для Гліптотеки спеціальної будівлі за проектом придворного архітектора Лео фон Кленце. Новий музей могли безкоштовно оглядати всі охочі, але служителі в розкішних лівреях, відсутність лав для публіки й етикеток під творами мистецтва – все це наче підкреслювало, що відвідувачі – лише гості короля. Вечорами іноді Гліптотека відкривалася для привілейованих персон, що проходили через окремий вхід спочатку в банкетний зал, де не було витворів мистецтва, а після вечері гості монарха оглядали при світлі факелів зали зі скульптурами. В 1826 р., виконуючи замовлення монарха, Лео фон Кленце почав зведення ще однієї величної будівлі за мотивами італійського палаццо епохи Відродження. Вона призначалася для розміщення багато

чисельних живописних колекцій баварських правителів. На той час традиції художнього колекціонування в Баварії налічували більше трьох століть. У 1777 р., коли відбулося злиття баварських і пфальцських земель, до мюнхенського зібрання увійшла Мангеймська галерея, а в 1806 р. – Дюссельдорфська галерея. Багато творів мистецтва надійшло до мюнхенського зібрання після проведеної в Баварії (1803 р.) секуляризації церковного майна і приєднання ряду світських володінь і вільних імперських міст. Емісари курфюрста спеціально відбирали в церквах значущі в художньому відношенні картини. Проводилися і закупівлі живописних творів, на які витрачалися чималі суми. В 1827 р. Людовик I Баварський придбав у Кельні чудове зібрання нідерландського та старонімецького живопису, що належало раніше братам Буассере.

Музей відкрився в 1836 р. і отримав назву «Стара пінакотека» (цю ж назву музей має і зараз). Однією з особливостей Старої пінакотеки було те, що у ній зберігаються тільки картини, причому найвищого художнього рівня.

Дрезден: від закритих зібрань – до національного музею. Сприйняття музею, як символу національної слави, сприяло подальшому розвитку того процесу перетворення закритих зібрань монархів до публічних установ, імпульс якому дали в XVIII столітті просвітницькі ідеї. У першій половині XIX ст. великі організаційні зміни відбулися у *Дрезденській картинній галереї*. У 1830-х рр. живописні полотна в експозиції вперше було згруповано за школами, а поряд із кожним твором знаходилися етикетки з іменами художників, назвами творів й інвентарними номерами. Галерея стала відкриватися «для пристойно одягненої публіки!» на чотири години щодня, за винятком недільних і святкових днів. Огляд експозиції проходив у супроводі спеціального інспектора. Але публічним музеєм Дрезденська галерея насправді стала лише після закінчення будівництва за проектом архітектора Готфріда Земпера спеціальної будівлі, яка прийняла в свої стіни 2200 картин. До цього ці полотна виставлялися в приміщенні так званих «Стаєнь» на Юденхофі, де було відсутнє опалювання й твори мистецтва піддавалися

постійним і вкрай шкідливим змінам температури. Нова ж будівля урочисто відкрилася у вересні 1855 р. Але незабаром з'ясувалося, що її площі замалі для експонування всіх картин, тому 74 твори відправили до королівських замків, а 566 картин не були гідно оцінені і тому були продані з аукціону, виручивши при цьому лише 8440 талерів.

Отже, по закінченні наполеонівських війн (1815) у Європі склалася нова геополітична реальність, що характеризувалась прискоренням формування політичних націй в Італії, Німеччині, Іспанії. Завершувався цей процес у США і Канаді. І тут музей, як інститут соціальної пам'яті, виявився абсолютно незамінним. Популяризація минулого засобами мистецтва – літератури, музики, живопису – сприяла наступному кроку в еволюції музеїв: *вони стають загальнодоступними.*

Роль музею в збереженні традиційної культури. Кінець XIX ст. ознаменувався появою принципово нового типу музеїв, концепція якого багато в чому визначила напрям розвитку ***музеологічної думки*** у наступному столітті. Нова установа отримала назву «музей просто неба», а його творцем став шведський філолог і етнограф Артур Хаселіус (1833-1901). Подорожуючи по сільських районах країни в 1870-их рр., він бачив сумні, але об'єктивні й інтернаціональні наслідки індустріалізації та урбанізації: приходили до занепаду старі фермерські господарства, згасали ремесла і традиційна народна архітектура, виходив з ужитку національний одяг, вдавалася до забуття народна творчість – фольклор, музика, танці. Міграція в міста сільського населення призводила до втрати ним багатовікових традицій, а стрімка модернізація суспільства породжувала одноманітність життя.

За цих обставин саме із сільськими традиціями стала ототожнюватися національна й культурна самобутність, загроза зникнення якої відчувалася тоді як цілком реальна. Інтерес до згасаючої традиційної культури і заклопотаність її збереженням мали одним зі своїх наслідків появу в Скандинавії приватних колекцій дерев'яних споруд, господарського устаткування, народного мистецтва. Серед колекціонерів предметів

традиційної культури був *Артур Хаселіус*, що організував в 1870-их рр. у різних районах Швеції виставки інтер'єрів народних жител і костюмів. Краща з них, «Скандинавська етнографічна колекція», що відкрилася у 1873 р. в одному з приватних будинків Стокгольма, лягла в основу Північного музею. Прагнучи передати вигляд сільських общин, що берегли дух шведської традиції, Хаселіус помістив у музейній експозиції великі діорами інтер'єрів житлових споруд, відтворив їх справжню обстановку, створив ряд вуличних сцен, використовуючи при цьому чучела тварин, манекени в народних костюмах і пейзажі у вигляді театральних декорацій. Але традиційний музей не міг повною мірою передати бажану атмосферу, і Хаселіус знайшов нетрадиційне рішення.

Для реалізації своїх планів він вибрав горб на острові Дьюгарден в Стокгольмі. У XVII ст. тут будувалися фортифікаційні укріплення, і вся місцевість була зрита окопами, чому і називалася «скансен» (у перекладі з шведської – «окоп»). Ця назва перейшла і на створений музей, що урочисто відкрився в жовтні 1891 р., а надалі стала використовуватися для всіх музеїв просто неба подібного типу. Часто приналежність до розряду національних музеїв фіксувалося в самій назві музею, але нерідко, через традицію, що склалася, таке визначення опускалося. Британський музей, Новий музей можуть служити яскравим тому підтвердженням. У ряді музеїв історія й культура нації представлялися в контексті історії світової цивілізації, але з другої половини XIX ст. стали все частіше створюватися музеї, що акцентують увагу на етнічній своєрідності нації або ж повністю присвячені національній культурі, історії й мистецтву.

З'являються національні музеї: Національна галерея в Лондоні (1824), Національна галерея Канади (1880), Національна галерея Вікторії (Австралія) (1861), Національна галерея Умбрії (Італія) (1863), Національний музей у Кракові (Польща) (1979) та ін.

Процес збільшення кількості музеїв активно проходив у США. Зокрема, у 1870 р. було засновано *музей Метрополітен* – найбільший художній музей

США і один із найбільших художніх музеїв світу, а також засновано *Бостонський художній музей*. Згодом художні музеї відкривалися в різних штатах. Майже кожного року з'являвся художній музей, а то й кілька одночасно: художній музей у Філадельфії (1876), у Сент-Луїсі і Чикаго (1879), художній музей у Цинциннаті (1881), у Детройті та Індіанополісі (1883), у Міннеаполісі (1889), у Денвері (1893), у Сан-Франциско (1894).

3. Розвиток музейної справи в світі у XX-XXI ст.

Після завершення Першої світової війни процес створення музеїв тривав доволі інтенсивно. У 20-30-х рр. XX ст. виникли такі художні музеї: Музей Нортон Саймона (на момент заснування у 1922 р. – Інститут мистецтва Пасадени), Музей витончених мистецтв у Хьюстоні (1924), Музей сучасного мистецтва (МОМА) у Нью-Йорку (1929), Музей американського мистецтва Вітні (1930), Художній музей Нельсона-Аткінс у Канзас-сіті (1933), Зібрання Фріка у Нью-Йорку (1935). Напередодні Другої світової війни було засновано Національну картинну галерею у Вашингтоні (1937).

Після Другої світової війни створено нові художні музеї, що спеціалізуються переважно на колекціонуванні сучасного мистецтва, поширюється нова практика поповнення музейних фондів. Особливістю цього періоду в існуванні енциклопедичних і художніх музеїв стало відкриття нових відділів у багатьох із них, таких як відділи фотографії, дизайну, культурних артефактів доколумбової Америки й Океанії, феміністичного мистецтва. Музеєфікації підлягають навіть сучасні побутові практики. З'являються перші екомuzeї (термін запропоновано 1971 р. Ю. де Варіном під час створення Музею людини і промисловості в Ле Крезе у Франції).

У другій половині XX ст. змінюється погляд на соціальну місію музею. У нових геополітичних реаліях на перший план виходить роль музею у формуванні культурної ідентичності людини у поєднанні з вихованням

культурної толерантності до носіїв відмінних ідентичностей. Діяльність музею розглядається не лише в світлі його традиційних функцій, музей стає активним суб'єктом сучасного життя суспільства. Нині музеї часто є культурними, освітніми і рекреаційними центрами, а їхня експозиційна політика стає більш мобільною.

У 1946 р. в Парижі засновано *Міжнародну раду музеїв* (International Council of Museums), більш відому за англomовною аббревіатурою ICOM (далі – ІКОМ) яка має офіційні відносини з ЮНЕСКО та консультативний статус в Економічній та соціальній раді ООН. *ІКОМ – це міжнародне об'єднання музеїв та професійних музейних працівників, які займаються збереженням, охороною та популяризацією матеріальної і нематеріальної світової природничої і культурної спадщини.* Вона визначила за мету організацію співпраці і взаємодопомоги між музеями й музейними фахівцями всього світу, розроблення й технічне забезпечення програм у галузі розвитку музейної справи та її терміносистеми, а з 1948 р. почала видавати журнал «Museum», що аналізує актуальні проблеми музейництва. Більше ніж 35 000 членів ІКОМ в 172 країнах беруть участь у заходах національних, регіональних та міжнародних організацій: семінари, публікації, тренінги, спільні програми, та промоція музеїв у *Міжнародний день музеїв (18 травня)*. Члени ІКОМ беруть участь в діяльності 117 Національних комітетів та 30 Міжнародних комітетів, кожен з яких має свою спеціалізацію та займається окремим напрямком музейної діяльності.

Друга половина ХІХ ст. – 1970-ті рр., як *класичний період* розвитку музейної справи, визначався: музейним бумом – прагнення облаштовувати музеї оволоділо помислами освічених людей у всіх країнах світу; глобальним поширенням музейної практики; розвитком уніфікованої музейної теорії й методики музеєфікації та експозиційної роботи; галузево-профільним розшаруванням музеїв на десятки окремих типів, видів і підвидів; створенням перших національних і міжнародних музейних асоціацій; визнанням ООН і ЮНЕСКО значущості ролі музеїв у житті суспільства й зростання ролі їхніх

соціальних та комунікативних функцій. Кінець XX ст. – і до сьогодні характеризується як *сучасний період* розвитку музейної справи, що ознаменувався тенденцією переходу до концепції т.зв. нової музеології й відходу у музейній практиці від класичних догм облаштування камеральних музеїв до популярної в наші дні практики «м'якої» і часткової музеєфікації в автентичному середовищі, заснування мережі середовищних музеїв-заповідників та екомuzeїв, міст-музеїв, інноваційних ідей часткової музеєфікації (консервації) місць постійного проживання людини (та заповідання всіх репрезентативних ділянок природи), розвитку розважально-анімаційних та віртуальних музеїв тощо. У 2019 р. темою Генеральної конференції ICOM в Кіото стала – «Музеї як культурні хаби: майбутнє традицій». На сторінках журналу «PROSTIR. MUSEUM» з цього приводу писали: «Ми всі живемо в час, коли суспільна роль музеїв змінюється. Будучи достатньо статичними інституціями, вони переосмислюють свою місію і завдання, додають в роботу більше інтерактиву, зосереджуються на аудиторії, орієнтуючись на громаду, стаючи більш гнучкими, адаптованими та мобільними. Частина музеїв вже давно є культурними центрами, які функціонують як платформи, де творчість поєднується зі знаннями, а відвідувачі можуть так само творити, ділитися та взаємодіяти».

Протягом XX століття фахівці музейної справи здійснювали пошук нових технологій збереження історичних пам'яток та їх експонування в музейних закладах. Це привело до появи інноваційних методів та технологій в музейній справі. Однією з актуальних проблем стало питання про збереження музеєм функції наукової установи, яка має можливості звертатися до масової аудиторії, зокрема: збалансованість наукової та розважальної складової музею, ступінь впливу музею на розвиток суспільства та довкілля. Звільняючись від рис елітарності, відходячи від класичної концепції попередніх століть, музеї здійснювали пошук нових способів подачі музейного матеріалу, розробляли нетрадиційні програми культурно-освітньої діяльності, створювали спеціальні музейні структури, навчали персонал для культурно-освітньої роботи для

дитячої та дорослої аудиторії.

Музеологія повернулася обличчям до соціальних і політичних проблем сучасності, а автори нових музейних концепцій побачили в музеї новий спосіб комунікації з суспільством.

У зв'язку з цим в останній третині XX століття почали формуватися культурно-освітні центри, які спричинили справжній переворот в музейній сфері. Музейні колекції та експозиції таких центрів посіли важливе місце, але основний акцент перемістився на об'єднанні ізольовані раніше галузі знання, наукові дисципліни і світ мистецтва. Основне завдання таких центрів - подолати культурну роз'єднаність і зблизити людей і соціальні групи. До їх числа відноситься, наприклад, Національний центр мистецтва і культури імені Жоржа Помпіду. Це оригінальний культурний заклад, повністю призначений для розвитку сучасних видів образотворчого мистецтва, театру, музики, кіно та словесних жанрів. У музеї зберігаються картини Пабло Пікассо, Жоржа Брака, Анрі Матісса, Марка Шагала, Костянтина Бранкузі.

Музей збагатив свої фонди також за рахунок доброчинної діяльності художників-аматорів та колекціонерів. Колекція Національного музею сучасного мистецтва – одна з найбільших у світі за кількістю творів XX – поч.. XXI століття. Вона нараховує близько 59 тисяч екземплярів. Окрім живопису, в колекції відображені всі напрями мистецтва – архітектура, скульптура.

Окрім естетичної, музей виконує й освітню функцію. У виставкових залах кожний твір супроводжується коротким текстом про умови створення роботи. Окрім цього, музей пропонує матеріали про мистецтво XX століття на всіх типах носіїв (книги, брошури, відео, диски, інтернет).

Другий підрозділ Центру Помпіду - Відділ розвитку культури. Велика безкоштовна бібліотека розрахована на дві тисячі місць та має в своїх фондах 350 тисяч найрізноманітніших друкованих матеріалів, в тому числі 150 тисяч книг та журналів, 400 найменувань періодичних видань та 2500 концертних записів. При цьому бібліотека має спеціально оснащені кабінети, призначені для людей із вадами зору - зовсім незрячих або зі слабким зором.

Створено також великий відділ, оснащений інформаційною технікою. Тут працює понад 700 мультимедіа екранів, 30 комп'ютерів з виходом в Інтернет, підключені до них 60 принтерів. Також всім користувачам відкритий доступ до повної документації, яка є у розпорядженні Центру, а також великої колекції енциклопедій. Лінгафонний кабінет, обладнаний 120 сучасними системами, дає можливість самостійно вивчати 135 мов світу. У відео-залі на 100 місць є колекція з понад 2 тисяч документальних фільмів та озвучених документів. Окрім цього, існує колекція CD записів, яка складає 10 тисяч одиниць.

Новою тенденцією стала поява спеціалізованих музеїв, призначених виключно для конкретної аудиторії, наприклад, дитячої або для людей з обмеженими можливостями.

Створення традиційного музею відбувається, як правило, навколо зібрання предметів, але поява спеціалізованих музеїв викликана іншими мотивами. Це або педагогічна причина (допомогти дітям пізнавати навколишній світ), або причина суспільна (привернути увагу до яких-небудь проблем суспільного значення).

Природно, це позначається і на політиці комплектування фондів. Експозиційна та освітня робота в дитячих музеях будується з урахуванням вікових особливостей дитини і використовує розроблені музейної педагогікою методики, з тим щоб діти вчилися пізнавати світ у процесі гри, творчості та спілкування. Приклад: Дитячий музей Ізраїлю в Холоні. Музей організовано таким чином, що діти отримують можливість побувати у ролі будь-якої дорослої людини: слідчим і вирішити декілька нерозв'язних завдань, покататися на хмарі, вивалитися в снігу, послухати жаб'ячий концерт та багато іншого. Це інтерактивний дитячий музей, де юні відвідувачі за допомогою музики, комп'ютерів, телеекранів і дивовижних провідних переживають захоплюючі пригоди. У ньому все можна чіпати, пробувати на смак, всюди залазити, тобто стати невід'ємною його частиною.

Одна з найважливіших тенденцій сучасності – збереження історичного

оточення – архітектурних пам'яток, ансамблів, фрагментів культурно-історичного середовища. У поєднанні з ідеями регіонального розвитку та пошуками шляхів до оновлення та демократизації традиційного музею дана тенденція призвела до появи нового типу музейної установи, що отримав назву «Екомузей».

Екомузеї відрізняються більш широкою просвітницької діяльністю, яка спрямована не тільки на поширення знань про пам'ятки історії та культури, а й на вдосконалення відносин між людиною і її оточенням. Важливою особливістю екомузею є те, що він створюється, підтримується і використовується спільно жителями певного району та місцевими органами влади. Місцеві жителі передають музею предмети, що представляють інтерес і цінність, повідомляють співробітникам інформацію про них, беруть участь у їх реставрації та створенні експозиції, допомагають вести дослідницьку та популяризаторську роботу. Прикладом такого музею може служити екомузей у Кривому Розі. Справжній екомузей, острівець старовини у місці, де з'днуються річки Саксагань та Інгулець розкриває незабутній природний ландшафт місцевої природи, презентує унікальність української природи та її потенціал. Створений він з метою збереження екологічної системи краю.

У світі, зокрема, у Латинській Америці отримала розвиток концепція інтегрованого музею, спрямованого на пізнання людиною навколишнього його природного і соціального середовища у всіх її проявах, що займається не тільки вивченням і збереженням культурної спадщини, а й проблемами розвитку, наприклад, музей Баркісімето у Венесуелі.

Концепція інтегрованого музею полягає у сприянні розвитку суспільної самосвідомості шляхом залучення населення до безпосереднього контакту з природною і культурним середовищем, виявлення коренів, заохочення творчості та виховання дбайливого ставлення до традицій; сприяти збереженню цього середовища в цілому.

Важливою тенденцією розвитку музейної справи стало впровадження у роботу музеїв та музейних комплексів інформаційних технологій. З появою

мас-медіа та Інтернету роль музею в суспільстві суттєво трансформувалася. В наші дні основні функції поширення культури, що належали музеєві раніше, перейшли до преси, телебачення, радіо, Інтернету. З іншого боку, експерти звертають увагу на зростання ролі музею і музейних мереж у справі глобальної «трансляції» культурної спадщини. Таку «трансляційну» функцію сучасні музейні установи світу набули із повсюдним запровадженням музейних технологій та новим етапом розвитку цивілізації, який З. Бжезінський назвав «відкрите інформаційне суспільство».

Інформаційні технології у ХХІ ст. пронизують усі сфери діяльності музею: від інформаційного менеджменту й електронної комерції до традиційної експозиційної діяльності. Нові інформаційні технології забезпечують музеєві низку стратегічних переваг. Серед них переважають публічні.

Створення комп'ютерних систем музейного обліку формує передумови для того, щоб контроль за станом музейних колекцій став можливим не лише з боку органів державного управління, а й з боку інших музеїв і самого суспільства.

Нові інформаційні технології суттєво розширюють аудиторію віртуальних відвідувачів музею, дають змогу заявити про себе чи нагадувати про своє існування, популяризують зібрання, експозиції й імідж музею в усьому світі. З їх допомогою відвідувач може оперативно отримувати інформацію про нові події та музейні акції, про експоновані предмети та їх каталоги, зробити віртуальну екскурсію музеєм за допомогою електронного путівника тощо.

Важливу роль інформаційні технології відіграють у поліпшенні та унаочненні експозицій музею. Без залучення комп'ютерних продуктів в експозиційну діяльність значна частина західних музеїв на початку ХХІ ст. уже не мислить свого конкурентоздатного існування. А популярність серед відвідувачів науково-технічних та природничо-наукових музеїв (скажімо, широко знайомих українському туристові лондонського Музею науки чи

віденського Музею техніки) нині вже безпосередньо лімітується масштабами й анімаційним розмахом мультимедійного komponування їхніх експозиційних залів.

4. Історія становлення та розвитку музейної справи в Україні

У становленні мережі музеїв України можна виокремити ***три періоди***:

перший - від доби середньовіччя (ХУ) до 1917 р.,

другий - 1917 – 1991 рр.,

третій - 1991 р. – і до сьогодні, кожен з яких характеризувався своїми завданнями та виконанням відповідних функцій.

Музей – це соціокультурний інститут, заклад, створений суспільством і для суспільства, для того, щоб зрозуміти своє минуле, познайомитися з еволюцією людства та його досягненнями. Коли з'явилися перші музеї на території нашої країни? Що вони являли собою?

Як стверджують дослідники, процес зародження і становлення музейної справи як специфічної системи успадкування історико-культурних цінностей пройшов складний і довгий шлях. Перші елементи музейної справи постають уже в первісному суспільстві – в добу верхнього палеоліту. Вже тоді річ набувала особливого значення. З одного боку, кожен річ наділяли надприродними властивостями, що спричиняло їхню недоторканість і святість. Виступаючи певним оберегом, вони творили людську долю. Такі речі зберігались у жерців.

З іншого боку, речі мали й пізнавальну функцію. Вони були своєрідним постійним посередником між поколіннями, носіями інформації, досвіду, знань, тим самим сприяючи прогресу людства.

Із плином часу, у період Стародавньої Русі, річ набуває матеріальної цінності. Забезпечення влади речами зумовлювало їх накопичення й використання як культурних цінностей. Саме в цей період з'являються перші

домузейні форми. Такий довгий і складний шлях довелося здолати музейній справі, перш ніж вона досягла сучасного рівня. Спробуємо повною мірою оцінити всю значимість музеїв.

Музеї, як публічні заклади на території України, починають діяти лише у XIX ст. Цьому сприяли осередки інтелігенції, що сформувалися на основі Харківського та Київського університетів. Частина професорсько-викладацького складу університетів спільно зі студентами займалися зібранням старожитностей, що свідчили про особливості розвитку українського народу. Також зібранням пам'яток історії та культури займалися окремі українські промисловці, не байдужі до власної історії.

Так, з 1867 р. у Києві працювало «Товариство любителів старожитностей і мистецтв», яке сприяло створенню міського музею старожитностей і мистецтв. У кінці XIX ст. аналогічне товариство почало свою діяльність і в Харкові. Керівником цього товариства був художник С. Васильківський та академік архітектури О. Бекетов. Аналогічні громадські організації діяли в ряді інших наукових і культурних центрів України.

Важливу роль у розбудові музейної справи відіграли родини українських промисловців Гансенів, Терещенків, Ханенків та багатьох інших. Їх меценатська діяльність сприяла розвитку українського краєзнавства, ними було врятовано від неминучої втрати чимало унікальних пам'яток історії та культури. Вони поклали початок багатьом музейним колекціям.

На початку XX ст. музейна справа в Україні почала активно розвиватися, почала зростати музейна мережа. Переважна більшість музеїв цього періоду створювалася на основі приватних колекцій, в яких знаходилась значна кількість цінних і рідкісних речей, художньо-історичних цінностей. З'являються у цей період і музейні осередки краєзнавчого профілю, де містилися пам'ятки різного характеру і походження. Для більшості місцевих музеїв характерним було формування етнографічних збірок, що пояснювалось розвитком українського краєзнавства, прагненням народу пізнати свою історію та культуру.

У 1910 р. в Україні нараховувалось близько 150 музеїв. Відомими у цей період стають Старобільський музей, Вовчанський культурно-історичний музей старовини, музеї у Валках, Богодухові, с. Наталіївці на Харківщині та ін.

Відкрилися і почали приймати відвідувачів міський музей старожитностей в Олександрійську, що на Катеринославщині, музей у Коростені на Житомирщині, що ставив своїм завданням дослідження Древлянщини (Коростенщини). Під керівництвом Ф. Козубовського проводили геологічні дослідження вчені С. Білявський та М. Бурчак-Абрамович. Вони зібрали цінні колекції, що експонувались у музеї та нараховували понад 400 оригінальних зразків копалин. Тоді ж було створено музей у Лучинах (на Житомирщині), соціально-історичний музей у Бердичеві, Тульчині.

Музеї, що виникали на території України, поступово перетворювались на багатофункціональні заклади, ставали центрами культурно-просвітницького, політичного виховання населення. У 1893 р. відкрився краєзнавчий музей у Херсоні. Протягом більше ніж століття на базі цього музею сформувалася ціла школа археологів, що зібрала унікальну колекцію речей. Донині тут зберігаються унікальні знахідки скіфських пам'яток з античних поселень о. Березань, етнографічна колекція включає крім різноманітних рушників, близько 80 одиниць народного одягу та ін. Нумізматичну колекцію складають монети — античні, середньовічні, XVII-XIX ст. і сучасні.

Важливу роль у створенні таких музеїв відіграє краєзнавчий рух в Україні. Значний внесок у розвиток краєзнавчого музейництва в Україні зробили А. Петрушевич та професор І. Шараневич, які не тільки досліджували свій край, але й організовували цілу низку краєзнавчих історико-археологічних виставок, що перетворилися у перші українські музеї у Львові (1870 р.), у Народному домі (1873 р.) та Ставропігійському інституті (1875 р.). Доречно констатувати той факт, що І. Шараневич у 1882 р. при допомозі комісії охорони пам'яток старовини, почав розкопки Галича. А у 1886 р. він у

Народному домі створив археологічно-бібліографічну виставку та музей галицько-української старовини, який був розміщений в Ставропігійському інституті.

7 липня 1887 р. у Тернополі відбулась етнографічна виставка, де експонувалися речі з Гуцульщини, Покуття та Поділля. Під час виставки вперше було зроблено фотографії та пам'ятний альбом.

Неперевершеним організатором багатьох науково-пізнавальних подорожей та експедицій був І. Франко. У 1883 р. він організував етнографічно-статистичний гурток, який пізніше реорганізувався в «Гурток для влаштування мандрівок по ріднім краю». Результатом його постійних мандрівок стали чисельні публікації фольклорних та етнографічних матеріалів, теоретичних праць з етнології та етнографії, які і в наш час мають наукову й історичну цінність і облаштування музеїв.

У розвитку туризму і краєзнавства у Галичині чималу роль відіграв В. Гнатюк – секретар НТШ у Львові, секретар етнографічної комісії НТШ та редактор багатьох видань. Він написав понад 300 праць і краєзнавчих розвідок.

В. Гнатюк тісно підтримував зв'язки з багатьма краєзнавцями Галичини. У 1902 р. він та І. Франко звернулися до краян із проханням збирати предмети старовини, пам'ятки мистецтва й передавати їх для музею при НТШ, заснованого у 1895 р. Крім того, зібрані матеріали передавалися і до Львівського музею, який був заснований товариством «Просвіта» у 1886 р.

Почався етап українського музейництва, що розвивався на громадських засадах у двох напрямках: створення їх при масових інституціях та самостійних музейницьких організацій. Початок цій справі поклало товариство «Просвіта», керівником якої був К. Ланківський.

У 1905 р. А. Шептицьким було закладено Церковний музей, що під керівництвом І. Свенціцького у грудні 1908 р. набув статусу «наукової фундації», а з липня 1911 р. отримав назву «Національний». А. Шептицький для музею передав свою особисту колекцію із 9880 предметів. Серед них –

рукописи XV-XVIII ст., стародруки, архівні матеріали XVI-XVIII ст., ікони, твори живопису та графіки, речі культового призначення. Для розміщення цих скарбів він закупив велику палату у Львові. На створення музею А. Шептицький витратив 2 мільйони довоєнних крон і забезпечив його утримання.

Крім музеїв проводились виставки, зокрема у Стрию в 1909 р. та виставка Домашнього промислу в Коломійі.

Майже в усіх регіонах Західної України діяли туристичні товариства. Вони давали місцевим краєзнавцям і туристичним гурткам завдання збирати фольклорні, етнографічні описи, малюнки, фотографії й речі старовини та передавати їх до музеїв, зокрема у Коломийський музей «Гуцульщина», заснований у 1926 р., у музей «Бойківщина» у Самборі – 1927 р., у Станіславський музей, який почав свою роботу в 1928 р., у музей «Яворівщина» в Яворові – 1931 р., у музей «Верховина» в Стрию – 1933 р. та музей «Сокальщина» в Сокалі – 1937 р. Станом на 1937 р. у Галичині було 12 українських музеїв, у яких працювало 20 штатних працівників.

Розвиток музейної справи набуває надзвичайних масштабів у XX столітті, з'являються музеї різних профілів і напрямів, теорія й методика музеєзнавства стають предметом спеціального дослідження, з'являються спроби узагальнити накопичений досвід музейного будівництва в Україні.

У 20-30-ті роки порушувалося широке коло питань із музейного будівництва: збереження, дослідження й реєстрація музейних колекцій, створення профільних музейних осередків, пошук нових форм показу експонатів, підготовка музейних працівників.

Протягом XX століття в Україні діяло 2900 музеїв на суспільних засадах і близько 20 тис. музейних кімнат.

Так, у 1924 році було відкрито один із перших музеїв, започаткованих радянською владою, – Всеукраїнський історичний музей імені Т.Г. Шевченка. Протягом 20-х років майже в кожній області й районному центрі України створювалися музеї бойової слави (революції та громадянської війни) і

краєзнавчі музеї.

Протягом 30-х років при науково-дослідницьких інститутах почали формуватися колекції предметів, необхідних для наукового дослідження. Такі колекції почали формуватися при науково-дослідних інститутах: ботаніки, геології й інших.

Після звільнення України від нацистських загарбників до столиці й інших міст з евакуації повернулися художні твори та певна частина експозиційних матеріалів, відновилися роботи у Київському художньому музеї й інших художніх музеях України, відтворювалися втрачені експозиції.

У кожній області та великих містах створювалися художні музеї; наприклад, Донецький обласний музей, Харківський обласний музей тощо.

Організації багатогранної діяльності музеїв сприяла постанова ЦК КП(б)У «Про стан і заходи покращення роботи музеїв», яка була прийнята у вересні 1949 року. Керуючись цією постановою, музеї Києва зосередили основну увагу на пропаганді марксистсько-ленінської науки.

Після закінчення Другої світової війни відновив свою діяльність Київський державний історичний музей. У ньому містилося більше 500 тисяч експонатів. Щорічно музей відвідувало 120-150 тисяч осіб. Великою популярністю користувалися Державний музей українського образотворчого мистецтва, Київський музей Т.Г. Шевченка, Київський музей західного і східного мистецтва.

У 1960-1970-х роках стає популярним створення музеїв при заводах, фабриках, вищих і середніх навчальних закладах. Відкрилися музеї при заводі «Арсенал», де було зібрано зразки продукції, що випускалася на заводі з дня його заснування, заводі «Ленінська кузня», заводі «Більшовик» та інших. Майже в усіх середніх і середніх спеціальних навчальних закладах було створено краєзнавчі музеї або музеї бойової слави, основним призначенням яких було патріотичне виховання радянської молоді.

З утворенням нових держав на теренах колишнього СРСР почалося створення краєзнавчих музеїв, що набували нового змісту. На кінець ХХ

століття в Україні вже налічувалося близько 500 державних музеїв. Серед них: Літературно-меморіальний музей Михайла Булгакова, Державний музей українського народного декоративного мистецтва, Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського, Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва, Національний музей історії II світової війни, Національний музей медицини України, Києво-Печерський Національний історико-культурний заповідник, Кримський республіканський краєзнавчий музей, Феодосійський краєзнавчий музей, Державний історико-культурний заповідник у м. Керч, Керченський історико-археологічний музей, Державний історико-культурний заповідник у м. Бахчисарай та інші.

Великої популярності серед населення України та іноземних гостей набули музеї архітектури та побуту, розташовані під відкритим небом. Зокрема, на території села Пирогів, на півдні Київщини, було створено Державний Музей народної архітектури і побуту України. Його було створено у 1969 р. і відкрито у 1976 р. «Музей під відкритим небом» – називають його поміж людей. А у світі вважають найбільшим музеєм такого типу. На величезній території (близько 120 гектарів) розміщено зразки давніх поселень українців, пам'ятки XVI – поч. XX ст. Тут і Середня Наддніпрянщина, і Полтавщина, й Слобожанщина, і Полісся, Поділля, Карпати, Південна Україна. Місцевість для кожного міні-регіону підібрана відповідно до історико-етнографічного й географічного районування України. Так, щоб дістатись до карпатських поселень, потрібно здолати круті підйоми на «гори», що тонуть у пухкому килимі смерек. Ну а Полтавщина, Слобожанщина й Поділля зустрічають нас золотом полів.

Та попри те, що музей штучно створений, у поселеннях немає відчуття вимерлості й покинутості. І це зовсім не тому, що вся величезна територія музею при гарній погоді заповнена відвідувачами з різних країн.

Самі будівлі (близько 400) хоч і розміщені рукою сучасного науковця, не є реконструйованими копіями. Їх було віднайдено по всій Україні й частинами перевезено до музею. У кожній хаті є власний господар, який

доглядає свою ділянку: вирощує квіти, косить траву, порається на городі, при потребі ремонтує дах, білить стіни й виконує безліч іншої роботи.

Упродовж XX ст. музейна справа в Україні розвивалась, шукала нові методи й підходи в роботі, завдяки чому стали змінюватись і самі музеї. Із сховищ приватних колекцій вони поступово перетворювалися на центри наукових досліджень, а з часом – і просвітницької роботи. Не втрачаючи при цьому своїх попередніх функцій, музеї були визнані як заклади культури та дозвілля. В той же час складається концепція музею як багатофункціонального закладу, який спроможний різними шляхами слугувати суспільству з урахуванням інтелектуального рівня його членів. Історія музейної справи – це історія людства. *Historia est vitae magistra* (історія – вчитель життя). Цей вислів належить видатному давньоримському політичному діячеві й оратору Цицерону.

Основним призначенням музеїв є збереження пам'яток минулого для майбутніх поколінь, а розвиток музейної справи є найбільш перспективним напрямом для досягнення цієї мети. У статті другій першого розділу Закону України «Про музеї та музейну справу», прийнятому у 1995 році, музейна справа характеризується як спеціальна галузь культурно-освітньої й наукової діяльності, яка здійснюється музеями щодо комплектування, збереження, вивчення і використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури. Музейна справа уособлює національну музейну політику, музеєзнавство і музейну практику.

Багатогранна роль музею, як наукового історичного закладу, в якому українську спадщину зосереджено не тільки для зберігання й експонування, але й для проведення науково-дослідної роботи, з подальшим періодичним виданням праць з історії України. Музеям України притаманний багато масштабний зв'язок соціальних функцій. Він задовольняє суспільну потребу у збереженні та використанні предметів оточуючого світу як елементів історичної пам'яті, документальних засобів соціальної інформації, естетичних цінностей і розповсюджує інформацію у вигляді експозицій та виставок.

Музеєзнавство в Україні має багато проблем у всіх сферах діяльності: науково-дослідній, фондovій, науково-просвітницькій, видавничій. Існуючі музеї України накопичили великий досвід роботи, але разом із тим у них залишається чимало недоліків та проблем: у ряді музеїв немає музейної ради, не розроблено єдиного списку та каталогу музеїв України, погано налагоджені зв'язки з музеями інших профілів, науково-дослідними інститутами, майже відсутній обмін спеціалістами, не проводяться спільні наукові дослідження, працівники музеїв майже не беруть участі в міжнародних конференціях, конгресах, симпозіумах, виставках. У багатьох музеях України працівники мають великий практичний досвід наукової роботи, і це дозволяє їм працювати на високому професійному рівні. Кожна «нова ідея» проходить усі етапи свого народження, перш ніж буде втіленою в життя. Саме завдяки таким методам роботи музеям України приділяється важливе місце в системі музейної справи, бо вони не лише врахували світовий досвід, а багато в чому піднесли рівень музейної справи на вищий щабель.

Підсумовуючи, слід зазначити, що *музеї в Україні почали створюватися в першій половині XIX ст.* Тоді було відкрито кілька музеїв різних профілів: Миколаївський (1806), Феодосійський (1811), Одеський (1825), Керченський (1826), Музей старожитностей Катеринославської губернії (1849). Основні фонди цих музеїв становили матеріали археологічних розкопок.

Також, у першій половині XIX ст. в Україні виникають *університетські музеї*. У 1807 р. при Харківському університеті завдяки зусиллям громадського діяча В. Каразіна відкрито кілька музеїв – археологічний, зоологічний, мінералогічний, образотворчих мистецтв. У 1834–1837 рр. при Київському університеті завдяки його першому ректорові М. Максимовичу було створено музеї: старожитностей, нумізматичний, образотворчих мистецтв, зоологічний та ін.

Отже, *розвиток музейної справи в Україні активізувався у другій половині XIX – на початку XX ст.* Тоді було відкрито низку історичних та природничих музеїв: Херсонський музей старожитностей (1890), Музей

Подільського церковного історико-археологічного товариства (1890), Херсонський археологічний музей (1893), Львівський історичний музей (1893), у Чернігові – Музей Архівної комісії (1897) та Музей українських старожитностей В. Тарновського (1902). Серед інших українських музеїв одним із найбільших був Полтавський природничий музей (1891), Музей Чорноморського флоту (1869) та Музей героїчної оборони і визволення міста (1905) у Севастополі.

Звісно, на базі приватних колекцій творів мистецтва в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. організовано ряд *художніх музеїв*: у Харкові – перший в Україні Міський художній музей (1886), Одесі – Міський музей красних мистецтв (1899), Феодосії – Картинну галерею творів І. Айвазовського, ним засновану (1880). Художні галереї були відкриті у Миколаєві й Катеринославі. До 1917 р. було 35 музеїв, які належали різним відомствам, установам та приватним особам.

Тому після придушення національно-визвольних змагань і встановлення більшовицького режиму всі музеї на території України було націоналізовано, до них передано конфісковані приватні збірки, майно церков і монастирів. Значна їх частина була зруйнована, збірки вивезено в інші країни, збитки історико-культурної спадщини України того часу ще ніхто не досліджував. У 1930-х роках вольовим рішенням партійних органів було здійснено реорганізацію музейних закладів із метою перетворення їх на ідеологічні установи, основним завданням яких була популяризація ідей комуністичної партії, переваг соціалістичного ладу. З експозицій усувались українознавчі та краєзнавчі матеріали, значну кількість фахівців музейної справи було репресовано.

Під час Другої світової війни (1939–1945) музейні зібрання зазнали значних втрат у ході евакуації і внаслідок вивезення колекцій до Німеччини, фашистами було зруйновано та розграбовано десятки музеїв України. Особливо потерпіли історичні й художні музеї.

З 1960-х років формується мережа етнографічних музеїв, у тому числі

народної архітектури та побуту, музеїв-заповідників. 60-70-ті рр. XX ст. – це період піднесення музейного будівництва у радянській Україні.

Із здобуттям Україною незалежності розпочався новий етап в історії музейництва. У процесі реорганізації майже зникли музейні заклади, присвячені історії більшовицької партії, жовтневій революції. Натомість стали створюватися музеї історії Української революції (1917–1921), українського національного руху, присвячені видатним українським діячам, історії книги і друкування, народних промыслів тощо.

На сьогодні в Україні працюють 49 національних музейних закладів, 576 державних та комунальних музеїв, 122 музеї – на правах філіалів та 801 – на правах відокремлених підрозділів, у яких зберігається 11,6 млн. експонатів основного фонду, у т. ч. 11,2 млн. або 96,9 %, належать до державної частини Музейного фонду України. Діюча нормативно-правова база України виражена у законах та підзаконних актах і забезпечує різноманітні аспекти функціонування музейних установ, як соціокультурних інститутів. Запорукою подальшого розвитку та модернізації музейної справи в Україні має стати державна підтримка музеїв, з одного боку, та консолідація музейного співробітництва, запровадження нових інформаційних технологій і розширення традиційних форм роботи – з іншого. Музеезнавці вважають, що українським музеям сьогодні не вистачає присутності в Інтернеті та звичайної промоції – в еру інформаційних технологій комунікаційний потенціал музею обумовлює його позиції в «боротьбі» за відвідувача, а наявність власного сайту в Інтернеті, присутність у соціальних мережах можуть значною мірою допомогти музею отримати свого відданого глядача.

Великим здобутком європейських музеїв є те, що у них чітко вироблено методологію, як залучити відвідувачів, вони розробляють програму співпраці з молоддю і Україна повинна цьому навчитися.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть основні етапи генези та еволюції музею.

2. У чому сутність розвитку музейної справи в світі у ХІХ ст.?
3. Назвіть основні риси розвитку музейної справи в світі у ХХ – ХХІ ст. ?
4. Проаналізуйте основні тенденції розвитку музейної справи в Україні.

**Лекція 2. *Музейна справа в системі культури. Теорія і практика
музейної справи***

План

1. Місце і роль музейної справи в системі культури.
2. Теорія і практика музейної справи.
3. Музейні установи в системі освіти, культури і туризму.

1. Місце і роль музейної справи в системі культури.

Культура (лат. – обробка, виховання, освіта) – сукупність матеріальних і духовних цінностей, що створені людством у процесі суспільно-політичної практики і характеризують історично досягнутий рівень розвитку суспільства. Термін **«культура»** має кілька тлумачень:

- те, що створено людиною, сукупність результатів людської діяльності;
- предметні результати людської діяльності (машини, споруди, твори мистецтва, норми моралі, права тощо), а також людські здібності (знання, навички, рівень інтелекту, моральний та естетичний розвиток тощо).

Отже, одним із предметів вивчення культури є те, що створено людиною – предметні результати людської діяльності; саме те, що зосереджено в музеях. Тому місце і роль музейної справи надзвичайно важливі.

У системі музеєзнавства історія музейної справи виступає як важливий засіб дослідження, інтерпретації його теорії. Якщо музеєзнавство – це наука про збір, зберігання, вивчення та використання музейних об'єктів, то до об'єктів музеєзнавства відносяться музей, музейна справа, які вивчаються істориками, соціологами, педагогами, мистецтвознавцями, філологами. Сучасне музеєзнавство визначає свій предмет дослідження як коло об'єктивних закономірностей, які відносяться до процесів накопичення та зберігання соціальної інформації, пізнання й передачі знань, традицій, уявлень і емоцій через музейні предмети, до процесів виникнення, розвитку й суспільного функціонування музею, музейної справи.

Таким чином, мова йде про складну систему знань, вузлові поняття якої – **«музейний предмет»** («предмет музейного значення»), **«музей»**, **«музейна справа»** («музейне будівництво») – складають її взаємопов'язані, послідовно суміщені підсистеми.

Ядром системи є підсистема знань про музейний предмет, яка включає уявлення про його сутність, функції, інші властивості виявлення й суспільного буття, місце в культурі суспільства. Будучи носієм соціальної та природничо-наукової інформації – автентичним джерелом знань та емоцій, культурно-історичною цінністю, пам'яткою матеріальної чи духовної культури, природи, до надходження у музейне зібрання прийнято називати **предметом музейного значення**. Останній, вилючений із позамузейного середовища буття, включений до музейного зібрання з метою тривалого зберігання, використання в процесі освіти та виховання, задоволення духовних й інших потреб індивідів (соціальних груп, класів, націй, суспільства в цілому) шляхом їх залучення до культурної спадщини, набуває статус та назву **музейного предмету**. Це перед усім оригінальні свідчення, першоджерела знань про факти, явища, події, процеси в суспільному житті і в природі. Музейні предмети як джерела знань класифіковано за основним способом фіксації інформації, вони складають **шість основних типів**: письмові, речові, образотворчі, кіно-, фото-, і фоноджерела.

Відбір предметів із середовища перебування для включення їх до музейного зібрання базується на відношенні людини, яка оцінює їх, суспільства до дійсності. Музейне значення таких предметів визначається соціальною значущістю інформації, носіями якої вони є: науковою, історико-культурною (в тому числі реліквійною, меморіальною), художньою, естетичною. Ці та інші притаманні музейному предмету ознаки обумовлюють його здатність бути тільки носіями інформації, яку передають головним чином через зорову комунікацію, але й чинять емоційний вплив. Тому музейні предмети широко використовуються як одне із ефективних засобів навчання й виховання.

Вважається, що поняття **«музейний предмет»** вужче розуміння історичного джерела. У зв'язку із цим музеї займаються тільки частиною культурної спадщини і є лише специфічною формою його комунікації.

Терміни **«музейний предмет»** і **«експонат»** – не синонімічні. Останній

розуміється як дійсно музейний предмет, але спеціально виставлений для огляду в експозиції.

Сукупність рухомих пам'яток історії і культури, що належать нашій державі, тобто музейних предметів і предметів музейного значення, складає **музейний фонд**. Його сховищами є всі музеї країни.

Музейний фонд України – сукупність окремих музейних предметів, музейних колекцій, музейних зібрань, які постійно зберігаються на території України, незалежно від їх походження та форм власності, а також музейних предметів і музейних колекцій, які перебувають за межами України і є власністю держави або відповідно до міжнародних договорів підлягають поверненню в Україну.

Національна музейна політика – це сукупність основних напрямів і засад діяльності держави та суспільства в галузі музейної справи. Основними її напрямками є:

- ✓ збереження та державна підтримка Музейного фонду України;
- ✓ повернення в Україну культурних цінностей народу, що перебувають за її межами;
- ✓ забезпечення соціально-економічних, правових і наукових умов для ефективної діяльності музеїв;
- ✓ сприяння формуванню сучасної інфраструктури музейної справи;
- ✓ підтримка і розвиток мережі музеїв;
- ✓ забезпечення підготовки та підвищення фахової кваліфікації музейних кадрів, їх правовий і соціальний захист;
- ✓ бюджетне фінансування і пріоритетне матеріально-технічне забезпечення розробки та реалізації державних, регіональних і місцевих програм розвитку музейної справи;

- ✓ забезпечення охорони музеїв;
- ✓ підтримка фундаментальних і прикладних наукових досліджень, пов'язаних із музейною справою;
- ✓ сприяння міжнародному співробітництву в галузі музейної справи.

Система знань про музей як соціальний інститут включає уявлення про його сутність, функції, цілі й завдання, організаційну структуру, типи та профілі, зміст роботи і її принципи.

Музейний світ багатогранний. Сучасний музей є концентрованим виразом духовних спрямувань культури минулого і теперішнього часу. Він допомагає вирішувати насущні проблеми і адаптуватися людині вже в новому тисячолітті. За твердженням фахівців, зараз у світі чи не щодня відкривається новий музей, і за останні п'ять років їх стало більше, ніж за останні півстоліття. Продовжується виставковий бум, витягуються із запасників і сховищ унікальні музейні предмети, які стають експонатами. У різних формах у музейному середовищі відвідувач бере участь в діалозі культур, взаємодії особових ціннісних уявлень. Глядач по-різному сприймає музейні цінності за допомогою розуміння, співпереживання, пояснення і споглядання. Спілкування з мистецтвом не терпить суєтності, важлива як самоорганізація, так і організація ззовні. Занурення в самотній світ музею вимагає певної самовіддачі, душевних зусиль, а іноді подолання стереотипів і внутрішніх бар'єрів.

У всьому світі спостерігається зростання значення і престижу музеїв, збільшується їх чисельність, виникають альтернативні форми музейних установ. Генеральний директор ЮНЕСКО Федеріко Майєр з нагоди відкриття XV Генеральної конференції Міжнародної ради музеїв (ІКОМ) в Гаазі в 1990 р. висловився так: «Положення музеїв схоже на підлітка, що швидко росте, одяг якого в певний момент рветься по швах».

Тож можна виділити такі тенденції розвитку музейної практики

сьогодні:

- музейна діяльність ускладнюється, удосконалюється, комп'ютеризується;
- у країнах створюється велика кількість народних музеїв, музеїв пам'ятників, музеїв-заповідників, окремих будівель і комплексів сучасної і минулої культури, архітектури і скульптури, архітектури і природи;
- інтенсифікується робота з музеєфікації пам'ятників архітектури й історії, збирання колекцій, пошук і реставрація експонатів;
- розвивається різноманітна по формах виставкова діяльність музеїв, що супроводиться лекціями, концертами, презентаціями книг, створенням кінофільмів;
- зміни в музейній діяльності не були підготовлені музейною наукою, що обґрунтовує існування музею в його класичній формі, тобто музейна практика далеко випередила теорію;
- «музейний бум» є незаперечним фактом сучасної культури;
- присутність музею утверджує значущість його історії;
- у процесі становлення перебуває нова дисципліна – наукове програмування музеїв, яка включає вивчення функціонального пристрою і культурологічних аспектів музеїв, а також їх моделювання.

Музей у сучасному світі допускає множинність в оцінці своїх сутнісних характеристик. Музей – унікальне явище історії й культури людства, упредметнене сховище часу. Дотепер учені ведуть дискусії про час і місце виникнення першого музею, початкової точки відліку: або в Японії - початки першого тисячоліття, або в Європі - доби Відродження. І немає людини, яка б не знайшла для себе експонату, виставки або музею до душі, орієнтуючись на глибокий або спонтанний інтерес. Як книга чекає свого читача, так і музей постійно перебуває в очікуванні свого відвідувача. Музеї, рівно як і бібліотеки, театри, архіви, є «хранителями» знань, у тому числі і в області мистецтва. Музей володіє невидимою привабливою силою для людини, цікавить того, хто прагне пізнати нове, відкрити для себе невідоме.

Музей – це засіб розширення культурного і інформаційного горизонту,

своєрідний інструмент, що оформляє в історичному контексті процеси спілкування і взаємодії носіїв різних культур і субкультур, представників різних соціальних, професійних, вікових, етнічних груп.

Сучасне суспільство розглядає музей як засіб, здатний зробити істотний вплив на розвиток освіти. В сучасному світі музей – це історично обумовлений багатофункціональний інститут соціальної інформації, призначений для збереження культурно-історичних і природничо-наукових цінностей, накопичення і розповсюдження інформації за допомогою музейних предметів. Документуючи процеси і явища природи і суспільства, музей комплектує, зберігає, досліджує колекції музейних предметів, а також використовує їх у науковій, освітньо-виховній і пропагандистській діяльності.

Отже, музей – історично обумовлений багатофункціональний інститут соціальної інформації. Призначений для зберігання культурно-історичних і природничо-наукових цінностей, накопичення та розповсюдження інформації через музейні предмети, він документує процеси і явища природи та суспільства, комплектує, зберігає, досліджує колекції музейних предметів, а також використовує їх у наукових, освітньо-виховних і пропагандистських цілях.

Зібрання музейних предметів і комплексний характер змісту роботи відрізняє музей від інших близьких йому форм комунікації культурного спадку (бібліотек, виставок, архівів тощо).

Музейна робота – один із спеціалізованих типів діяльності в області культури – здійснюються у відповідності із соціальними функціями музею, найважливішими серед яких є документування й освітньо-виховна робота. Вони визначають конкретні цілі та завдання музеїв як науково-дослідних і культурно-просвітницьких закладів, організаційну структуру музейної діяльності, яка включає декілька основних напрямів: фондову, експозиційну і науково-просвітницьку. Їм відповідають відділи музею. Цілеспрямована систематична планова робота з виявлення та збору, комплектування, обліку, зберігання, наукової обробки, реставрації пам'яток і природничо-наукових

колекцій, пов'язана з музейними фондами. Експозиційна робота включає:

- наукове і художнє проектування експозиції, експонування та виставкову діяльність;
- науково-просвітницьку – екскурсійну й інші форми впровадження знань, виховного впливу, рекламно-видавничу діяльність.

Результатом усього цього є музейні зібрання, нові знання, зафіксовані в музейній документації, експозиції, виданнях.

Особливості музейного зібрання, специфіка роботи музею залежать від його типу (науково-дослідницький, навчальний, публічний), юридичного становища (державний, відомчий, академічний, суспільний), масштабної діяльності (союзного, республіканського, місцевого значення), категорії, яка визначається об'ємом фондів і відвідування, профілю, ознакою якого є зв'язок музею, його зібрання з конкретною наукою, галуззю виробництва, техніки, видом мистецтва й ін. В Україні функціонують 493 музеї (серед них - суспільні, історичні, історико-краєзнавчі музеї, краєзнавчі, художні, літературно-меморіальні, меморіальні). Краєзнавчий профіль музею вказує на комплексний характер його зібрання: у ньому є все, що дає уявлення про природу, історію, сучасний соціально-економічний й культурний розвиток певного регіону.

Експозиції історико-краєзнавчих музеїв відображають історію та сьогоденний день краю. Є музеї природничо-наукові (в Україні переважно при ЗВО та Академії наук), технічні, сільськогосподарські, відомчі, театральні, педагогічні.

Наслідком музеєфікації нерухомих пам'яток історії й культури чи природних об'єктів є історико-культурні заповідники, музеї пам'ятки, музей-ансамблі, меморіали та ін.

При всьому розмаїтті профілів одним із базових методологічних принципів музейної діяльності є принцип історизму, який проявляється у необхідності розкриття закономірностей і тенденцій розвитку природи та суспільства, які знайшли відображення в музейних предметах.

До основних функцій музейних працівників належать: збирання, комплектування, вивчення, обробка, зберігання, виставлення для огляду публіки музейних предметів, їх популяризація. У музеях працюють люди багатьох спеціальностей: історики, археологи, мистецтвознавці, реставратори, біологи-консерватори, музейні кліматологи. Музеї виконують *функції*, співвідношення яких міняються залежно від типу музею: 1) науково-документальну; 2) аксиологічну; 3) пізнавальну; 4) освітньо-виховну; 5) дослідницьку; 6) комунікативну; 7) розвиваючу; 8) популяризаторську; 9) ідеологічну; 10) розважальну. Музей, як найдавніший інститут культури, виконує також синтезуючу функцію. У ньому перетинаються багато видів мистецтва, співіснування і взаємодоповнення яких дозволяє досягати суті людської діяльності, одухотвореної натхненням і талантом. У музеї відбувається осмислення себе, світу, власного місця в ньому. Музей є втіленням ідеї спадщини, спадкоємності традицій і звичаїв. У музеї реалізується ідея вибору власних художніх і естетичних пріоритетів у контексті загальнолюдських. У музеї відбувається безпосереднє спілкування глядача й експонату, не скуте ніякими перешкодами, встановлюється інформаційно-візуально-пізнавальний контакт людини з оригіналом, що володіє особливою привабливою енергетикою. Перш ніж стати об'єктом показу, оригінал свідомо відібраний, документально зафіксований, науково осмислений у системі музейної колекції і художньо переосмислений в експозиції. Істинні витвори мистецтва ані в описі, ані в репродукціях, ані в копіях сприйняти і глибоко усвідомити неможливо.

Найважливіші *компоненти музею* складають його триєдину формулу:

- 1) будівля, архітектурна споруда – храм мистецтва, пластична модель;
- 2) експонати, що становлять колекцію, зібрання;
- 3) глядач, відвідувач – споживач музейного знання, музейної інформації.

Музей сприймається як в традиційному значенні – сховище історико-культурної спадщини, покликаної сприяти освіті, так і в новаторському – використання анімаційних засобів, аудіовізуальних методів, театральних

уявлень. Квебекська декларація 1984 р. закликала до переходу від традиційного музею до музею активного. Чи можна вважати музеями Берлінську стіну, Велику Китайську стіну, Ейфелеву башту, крейсер «Белфаст»? У сучасному суспільстві поняття «музею» трактується більш широко. Музей набуває інтегрованого характеру, у ньому синтезуються принципи спеціалізованого музею і комунікації його з різними групами відвідувачів. Прикладом такої інтеграції може служити музей ремесел, що стирає грань між минулим, теперішнім і майбутнім. У такому музеї функціонує ярмарок-продаж. Іншою формою інтегрованого музею може служити екологічний музей, який працює завдяки зусиллям і зацікавленості влади, фахівців і місцевих жителів. Нові музеї – відкриті і розвиваються системно. Вони прагнуть скоординувати свою діяльність з іншими музеями, бібліотеками, виставковими центрами, реставраційними службами, установами, відповідальними за охорону пам'ятників, архівами.

Сучасні музеї у своїй роботі роблять все більший акцент на емоції відвідувачів, музеї стають місцями взаємодії культур, які поновлюють зв'язок між знанням і відчуттям. При всьому розмаїтті новітніх тенденцій розвитку музеїв головним, як і раніше, залишається ставлення глядача за допомогою музею до історичних традицій і культурної спадщини. У процесі модернізації музейних будівель і експозицій повинен бути збережений первинний вигляд музею, як проповідника плідності творчої спадкоємності для новаторства. З отриманням музеєм нового статусу, як центру дозвілля, повинен залишитися незмінним авторитет музею, як антипода сучасності і хранителя архаїки. Разом із тим музей належить до установ з яскраво вираженою ідеологічною спрямованістю: залежно від підбору експонатів, їх подачі можуть значно мінятися загальний контекст експозиції й інтерпретація подій. Отже, перед музеєм стоїть подвійне завдання:

- збереження культурної спадщини для майбутнього, нащадків і
- відкриття культурної спадщини для теперішнього часу, сучасників.

Музейна справа передбачає особливу форму суспільної діяльності, яка

охоплює практичну роботу не лише окремих музеїв, але й всієї мережі. У систему знань про музейну справу входять питання музейної політики та законодавства, організації й функціонування музейної мережі, науково-методичного і матеріально-технічного забезпечення, керівництва, підготовки та перепідготовки кадрів, міжнародних зв'язків. Увесь комплекс цих питань відносять нерідко до сфери музейного будівництва. Термін, який використовується, підкреслює цілеспрямований, плановий, активний шлях реалізації цілей музейної політики.

В основі вітчизняного музейного законодавства – Закон про охорону та використання пам'яток історії і культури, який має вищу юридичну силу по відношенню до інших нормативних актів (указів, постанов тощо), що регламентують діяльність усіх музеїв.

Керівництво з надання організаційної і науково-методичної допомоги музеям в масштабі країни після II світової війни було покладено на Управління музеїв, Управління образотворчих мистецтв і пам'яток Міністерства культури СРСР. В областях загальне керівництво музейним будівництвом здійснювали місцеві управління культури, методичну роботу запроваджували спеціальні відділи головних музеїв.

З 1955 р. єдиною в Україні кафедрою, яка готувала музеєзнавців, була кафедра археології та музеєзнавства Київського університету імені Тараса Шевченка.

Музей займає важливе місце у системі освіти. За довгу історію людства сформувалися досить стрункі концепції освіти. В Україні принципи освіти, що склалися до жовтневої революції, були багато в чому зламані, але деякі вдалі сторони продовжували існувати. У результаті радянська система освіти виявилася далеко не гіршою в світі, про що свідчили успіхи радянської науки в 60-і роки, ті часи «відлиги», коли виникла можливість порівняти досягнуте з зарубіжним досвідом. Але перебудова виявилася тим рубежем, після якого форми освіти, що встояли, іноді скостенілі, були порушені. Разом із тим консервативним, офіційним, догматичним, що було характерне для

радянської освіти, були зруйновані і ті позитивні завоювання, що були збережені і напрацьовані протягом значного часу.

Проблема освіти – одне з найактуальніших завдань, що стоять перед сучасним суспільством. І в нашій країні, і за кордоном. Актуальність проблеми ускладнюється також тим, що в XX столітті накопичені нові технології, які вимагали пошуку нетрадиційних засобів в освіті, бо часто старше покоління, покликане навчати, виявлялося менш підготовленим, скажімо, в сучасних інформаційних системах, ніж підростаюче покоління, що виросло вже в добу широкого розповсюдження комп'ютерів. Це викликає часом відчуття переваги молодих людей над викладачами, породжує поверховість і вульгаризацію наукових уявлень.

Ось чому останнім часом з'явилося так багато досліджень, форумів, конгресів, конференцій, присвячених проблемам освіти. Саме тому різні гранти орієнтовані, в першу чергу, на підтримку досліджень в галузі освіти. ***Однією з освітніх форм у культурі є музей.*** Музейна практика виросла на основі колекціонування. Відомо, що колекціонування – одна з якнайдавніших форм діяльності людини. Нерідко вона переростає у справжню пристрасть. Колекціонуванням людина почала займатися з тих самих пір, коли вона сформувалася як духовна істота. Зрозуміло, що історія становлення музеїв пов'язана і з проявом цієї пристрасті.

За довгий історичний шлях, який музей пройшов, як один із важливих елементів культури, з'явилися різні типи музеїв, викристалізувалися форми відбору, зберігання і показу експонатів, розвинулися багатоманітні функції музеїв у системі культури. Сам музей перетворився на складну систему, дотичну з багатьма сторонами життя суспільства. Крім того, в кожному конкретному музеї вже напрацьовані специфічні особливості в його роботі.

Сьогодні музей існує не тільки як феномен культури, але включає функції освітньої установи. Причому різноспрямованого профілю: вікового, професійного, соціального тощо. В кожному музеї сформовано групу фахівців, орієнтовану на виконання цієї функції. В цілому ж усі фахівці музеїв у своїй

діяльності враховують його освітню спрямованість.

Із розвитком технічних засобів форми освітньої діяльності музеїв стають багатоманітнішими, багатоаспектнішими, ефективними і широкоохоплюючими, набувають все більшої доступності і демократизму. Освітню сферу в усіх музеях світу постійно розширюють. У зв'язку із цим виникає потреба у фахівцях – музеєзнавцях з педагогічною освітою. Робота ця має багато напрямів і вимагає теоретичного осмислення.

Однак зазначимо, що лише останнім часом виникла ідея підготовки фахівців для роботи в музеї. В області підготовки екскурсоводів накопичено величезний практичний матеріал. Проте його теоретичного осмислення не вистачає. Постає багато дискусійних питань, що вимагають подальшої розробки.

Підготовка музейних кадрів в Україні передбачена переліком спеціальностей державних ЗВО у вигляді двох спеціальностей: «Музейна справа і охорона пам'ятників» з присвоєнням кваліфікації «історик-музеєзнавець» і «музеологія» з присвоєнням кваліфікації «музеолог».

Перша реалізується протягом багатьох років у системі ЗВО (колишніх інститутів культури) України. Назва спеціальності повністю повторює відповідні управління. Навчальна програма, як базовий навчальний план спеціальності історика, доповнюється великим об'ємом курсів із музейної діяльності. Вони націлені на технічні аспекти, що забезпечують функціонування музею, перш за все, як сховища раритетів традиційної культури. Такі випускники орієнтовані на роботу в історичних музеях або однойменних відділах краєзнавчих музеїв.

Кваліфікація «музеолог» відповідала європейському магістру музеології. Втім повної відповідності бути не могло, зважаючи на відмінність принципів багатоступеневої (бакалавр, магістр) освіти і програми підготовки фахівців (п'ятирічне навчання), яке продовжувало існувати у незалежній Україні до 2010 р.

Різко збільшений ступінь музеєфікації сучасної культури пов'язаний із

високим динамізмом розвитку технічної цивілізації. Останній супроводжується швидким моральним старінням матеріальних і духовних благ, що створюються суспільством і стають потенційними об'єктами музеєфікації. Цю особливість технічної цивілізації детально вивчив і розвинув німецький дослідник культури Г. Люббе. Неминуче при цьому розмивання граней між минулим і теперішнім, традицією і новацією привело до думки про правомірність і доцільність музеєфікації не лише минулого, але і сучасності. Музей все більш стає каналом культурної комунікації в часі і в просторі.

Сучасне поняття «культурна спадщина» (система пам'яток) із 60-х років ХХ століття зазнало кардинальних змін і в своєму змісті, що пов'язано із зміною культурної парадигми. Вказаний період характеризувався початком деідеологізації життя післявоєнного суспільства. Неприйняття будь-яких форм ідеологічного тиску, яке супроводжувало його, породило відхід від ідеалів, які реалізовувались у феноменах високої культури, і бурхливий розвиток альтернативної (низової) культури, або культури повсякденності. З кінця 60-х років і до теперішнього часу взаємовідношення цих двох типів культур набувають поперемінно антагоністичний і конструктивний характер. Поява й існування культури повсякденності призвели до формування більш широкого, гнучкого і нейтрального (в ціннісному відношенні) поняття «культурна спадщина» замість існуючого раніше терміну «культурне надбання», орієнтованого, головним чином, на раритети високої культури. Музеєфікація реалій альтернативної культури спричинила появу музеїв нового типу, відомих на Заході як громадські музеї, або антропологічні музеї. Вони звернені до пересічної людини і націлені на її розвиток шляхом культурної самоідентифікації, що дозволяє краще реалізуватися в сучасному суспільстві.

Іншим істотним елементом парадигми культури, що має виходи в музейну теорію і практику, є екологізація культури. Проникнення екологічної концепції у всі сфери науки і практичної діяльності (з початку 70-х років),

навіяне екологічною кризою, виявилось самоцінним для конкретних наук. Найбільш загальний наслідок – формування нового, більш високого рівня мислення, що здобуло популярність як біосферне. Сучасна методологія пізнання (біосферна орієнтація) виходить із системних уявлень про природу і суспільство, як взаємно детермінованих компонентах єдиного цілого – біосфери Землі.

Системний підхід у дослідженнях реалізується на міждисциплінарній основі. Екологічна концепція в історичному пізнанні породила уявлення про історичний ландшафт як активного середовища розвитку історичного процесу. У музеології виникло поняття «середовище існування пам'ятки» і «природна спадщина». Останнє розглядається як невід'ємна частина культурної спадщини.

На практиці це породило нові методи комплексної музеєфікації на принципах «унікальної історичної території». У зв'язку із цим з'являються принципово нові установи музейного типу, істотно розширюється типологія цих соціокультурних інститутів. Біосферна орієнтація в методології пізнання знаходить свій відгук у структурі навчального плану спеціальності «Музеологія» (запровадження відповідних дисциплін і спецкурсів).

Такий комплекс дисциплін включає: загальну музеологію, природно історичну музеологію, історію музеїв світу, історію музейної справи в Україні, музейну соціологію, а також систему спецкурсів, присвячених основним напрямам музейної діяльності. Це облік і зберігання, комплектування, проектування музейних експозицій, консервація і реставрація музейних предметів, атрибуція пам'яток тощо. Особлива увага відводиться менеджменту і маркетингу, новим інформаційним технологіям у музейній діяльності.

Найважливішою особливістю навчання є практика проведення занять на колекційному матеріалі в найбільших музеях Києва, Львова й Харкова, виїзні практики (археологічна і музейно-ознайомлювальна). Вони знайомлять із безліччю пам'ятників і пам'яток. Крім того, широко практикується

проведення лабораторних занять у реставраційних майстернях, у відділах інформатики музеїв.

Перспективним, на наш погляд, є і включення студентів (у формі виїзної археологічної експедиції) у планові роботи Інституту археології НАН України. Така практика має на меті ознайомлення з усім «технологічним циклом» роботи з археологічним предметом – від виявлення, розчищення, опису, дослідження і до його музейної презентації в експозиції еталонної археологічної культури музею.

Отже, багатовимірність сучасної культури, а, відтак, і музейного її образу, робить професію музеолога інтердисциплінарною, а тому його підготовка найбільш бажана (з погляду можливості реалізації) в університетах.

Необхідно відзначити і той факт, що робота по систематизації матеріалів, яка проводиться в рамках даного проекту, є істотним кроком на шляху до вироблення стандартів опису етнографічної діяльності музеїв. Даний досвід може бути використаний у розробці стандартів опису як музейної діяльності в цілому, так і в описі її профільованих галузей, що є надзвичайно актуальним для впровадження нових інформаційних технологій у практику вивчення і використання культурної спадщини.

При цьому слід зазначити, що створення єдиного культурно інформаційного простору неможливе без спільної активної роботи музейних співробітників і фахівців в області інформаційних технологій.

2. Теорія і практика музейної справи.

Сьогодні існує цілий ряд визначень музею, що значною мірою пояснюється складністю й багатозначністю названого феномену. XX століття подарувало людині нові типи музеїв, прийшло усвідомлення того, що зберігати й експонувати можна і необхідно не тільки предмети, але й характерне для них оточення, різноманітні фрагменти історико-культурного середовища, види людської діяльності. З'явилися «музеї під відкритим

небом», в основі яких – не традиційна колекція предметів, а пам'ятки архітектури і народного побуту, представлені у своєму природному оточенні. Виникли й музеї, що експонували не оригінали, а їх відтворення.

У міжнародній практиці, зазвичай, використовується визначення, вироблене Міжнародною радою музеїв (ІКОМ) і включене до його Статуту ще в 1974 р. З урахуванням поправок, внесених до варіанту Статуту в 1995 р., дається наступне визначення: *музей – це «постійний некомерційний заклад, який знаходиться на службі суспільства і його розвитку й відкритий для людей, він набуває, зберігає, вивчає, популяризує і експонує в освітніх, просвітницьких і розважальних цілях матеріальні свідчення людини й оточуючого її середовища».*

Відомо, що таке «музейний предмет» і «предмет музейного значення». Але музейний предмет, щоб стати таким, повинен володіти певними властивостями й ознаками, завдяки яким він «вилучається» із середовища перебування і потрапляє до музею. Згідно із сучасними уявленнями, музейний предмет необхідно розглядати у єдності належних йому загальних властивостей і конкретних ознак. Найбільш широке розповсюдження і визнання отримали три властивості музейного предмету, які характеризують його різні сторони: *інформативність, аттрактивність, експресивність.*

Інформативність характеризує змістову сторону музейного предмета, його здатність виступати в якості джерела відомостей про історичні події, культурні, суспільні та природні явища й процеси. Сукупність відомостей про предмет, зафіксована в документах наукового опису, складає інформаційний потенціал предмета (внутрішнє і зовнішнє інформаційне поле).

Аттрактивність характеризує зовнішню сторону предмета, його здатність приваблювати увагу відвідувачів своїми зовнішніми ознаками, зокрема, формою, розміром, кольором.

Експресивність пов'язана із ціннісним сприйняттям предмета, з його здатністю викликати у людини асоціації й відчуття приналежності до певних подій, явищ і фактів.

Деякі дослідники виділяють у якості самостійної властивості музейного предмета його **репрезентативність**, тобто представництво в ряду однотипних предметів, яка тісно пов'язана з такою властивістю предмета як інформативність. А для визначення музейного предмета, як носія інформації, використовують термін «**музеальність**».

Отже, **музейний предмет** можна охарактеризувати як **рухомий об'єкт природи або матеріальний результат людської діяльності, який в силу своєї значимості для музейного використання вийнято із середовища його перебування і включено до складу музейного зібрання**.

Соціальні функції музею. У вітчизняному і зарубіжному музеєзнавстві, як основні, традиційно виділяють дві функції, що історично склалися, які визначають специфіку музейної діяльності, місце і роль музею в суспільстві й культурі – функцію **документування** і функцію **навчання та виховання**.

Функція документування передбачає цілеспрямоване відображення в музейному зібранні за допомогою музейних предметів різних фактів, подій, процесів і явищ, які відбуваються в суспільстві й природі. Сутність музейного документування полягає в тому, що музей виявляє і відбирає об'єкти природи та створені людиною предмети, які можуть виступати оригінальними свідченнями об'єктивної реальності.

Функція навчання та виховання засновується на інформативних і експресивних властивостях музейного предмета. Вона обумовлена пізнавальними і культурними запитами суспільства і здійснюється у різних формах експозиційної й культурно-освітньої роботи музеїв.

На думку окремих учених, крім цих двох функцій, можна назвати ще одну – **функцію організації вільного часу**, яка обумовлена суспільними потребами в культурних формах відпочинку й емоційній розрядці.

Музейна комунікація. **Комунікація** (лат. – роблю спільним, пов'язую, спілкуюсь) – це передача інформації від одного усвідомлення до іншого. Спілкування, обмін ідеями, думками, відомостями – такий смисловий ряд вибудовується у зв'язку із цим поняттям. Комунікація обов'язково протікає

через якогось носія; в його якості можуть виступати матеріальні об'єкти, логічні конструкції, мова, знайомі системи, ментальні форми й інші виявлення.

Коли суб'єкти комунікації не вступають у прямий контакт, комунікація здійснюється безпосередньо через текст або інший носій інформації. Головна риса комунікації – це наявність можливості для суб'єкта зрозуміти ту інформацію, яку він отримує.

Поняття **«музейна комунікація»** увів до наукового обігу у 1968 р. канадський учений-музеолог Дунган Ф. Камерон. Згідно з його трактуванням, музейна комунікація – це процес спілкування відвідувача з музейними експонатами, які являють собою **«реальні речі»**.

Поступово у музеєзнавстві сформувався новий, комунікаційний підхід, при якому відвідувачі розглядаються в якості повноправного учасника процесу комунікації, співбесідника і партнера музею, а не того, хто пасивно отримує знання й враження. Визначились і різні структурні **моделі музейної комунікації**.

Одна з найбільш розповсюджених **моделей** полягає в тому, що відвідувач спілкується зі співробітником музею з метою отримання знань, а експонати служать предметом або засобом цього спілкування. В межах іншої моделі відвідувач спілкується з експонатом, який набуває при цьому самостійного значення. Мета цього спілкування – не отримання знань, а естетичне сприйняття, якому не повинна заважати інформація мистецтвознавчого характеру.

Класифікація музеїв. Однією з найважливіших категорій класифікації є профіль музею, тобто спеціалізація. Основною ознакою класифікації тут виступає зв'язок музею з конкретною наукою чи видом мистецтва, технікою, виробництвом і його галузями.

Музеї однієї спеціалізації, тобто одного профілю, об'єднуються у профільні групи: природничо-наукові музеї, архітектурні музеї, літературні музеї, театральні музеї, музичні музеї, музеї науки і техніки, педагогічні музеї, промислові музеї, сільськогосподарські музеї. В залежності від структури

профільної дисципліни ці основні профільні групи поділяються на більш вузькі.

Історичні музеї поділяються на :

- загальноісторичні музеї (широкого профілю);
- археологічні музеї;
- етнографічні музеї;
- воєнно-історичні музеї;
- музеї політичної історії;
- музеї історії релігії;
- історично-побутові музеї, які відтворюють чи зберігають картину побуту різних верств населення;
- монографічні музеї, присвячені конкретній особі, події.

Художні музеї поділяються на:

- музеї образотворчого мистецтва (національного і зарубіжного);
- музеї декоративно-прикладного мистецтва;
- музеї народного мистецтва;
- монографічні музеї.

Природничо-наукові музеї поділяються на:

- палеонтологічні;
- антропологічні;
- біологічні (широкого профілю);
- ботанічні;
- зоологічні;
- мінералогічні;
- геологічні;
- географічні й інші.

Існують музеї, зібрання і діяльність яких пов'язана з декількома науковими дисциплінами або галузями знань. Їх називають музеями ***комплексного профілю***. Найпоширенішими серед них є краєзнавчі музеї, які сполучають, як мінімум, історичну і природничо-наукову спеціалізацію, бо їх

зібрання документують не лише історію, а й природу краю.

Комплексним профілем володіють і музеї-ансамблі, створені на основі пам'яток архітектури, їх інтер'єрів, території, яка їх оточує, та різноманітних споруд.

Поряд із профільною класифікацією використовується й **типологічне ділення музеїв**, яке не збігається з нею. Існує типологія за ознакою суспільного призначення музеїв, у відповідності з якою вони діляться на науково-дослідницькі, науково-просвітницькі та навчальні музеї.

Природничо-наукові музеї функціонують при науково-дослідних інститутах і академіях наук, до складу яких вони, зазвичай, входять у якості структурних підрозділів. Їх фонди використовуються в наукових цілях. А експозиції орієнтовані на спеціалістів.

До найбільш розповсюджених типів належать **науково просвітницькі музеї**. Вони займаються дослідницькою роботою. Але оскільки орієнтовані на масового відвідувача, то їх фонди широко використовуються в культурно-освітніх цілях.

Головне призначення **навчальних музеїв** – забезпечити наочність і предметність процесу навчання і підготовки кадрів. Цей тип музеїв існує, як правило, при різних навчальних закладах і спеціальних відомствах – Музей лісоводства при Львівській лісотехнічній академії, Музей декоративно-прикладного мистецтва Київського художньо-прикладного інституту тощо.

Існує й інша типологія музеїв, відповідно до якої виділяють **музеї колекційного типу і музеї ансамблевого типу**. В її основі лежить ділення за такими ознаками, як спосіб здійснення музеями документування. Музеї колекційного типу будують свою діяльність на основі традиційного зібрання речових, писемних, образотворчих матеріалів, які відповідають їх профілю. Функцію документування вони здійснюють шляхом комплектування та збереження фонду музейних предметів. В основі діяльності музеїв ансамблевого типу лежать пам'ятки архітектури з їх інтер'єрами, прилеглою територією, природнім середовищем. Функцію документування вони

виконують шляхом зберігання чи відтворення ансамблю нерухомих пам'яток і належного їм оточення (палац-музей, дім-музей, музей-квартира, музей-майстерня, музей під відкритим небом). Серед музеїв під відкритим небом є особлива група – музеї-заповідники.

Державна музейна мережа та її сучасний стан. Сукупність музеїв, які існують на певній території, називають *музейною мережею*. Це поняття використовується й для позначення груп музеїв одного профілю, одного типу чи однієї відомчої приналежності: мережа художніх музеїв, мережа музеїв під відкритим небом, мережа музеїв Міністерства культури й ін.

Сьогодні державну музейну мережу України формують музеї системи Міністерства культури та відомчі музеї. Аналіз музейної мережі Міністерства культури, яка включає 493 музеї, дає такі характеристики.

Близько 60 % музеїв є музеями державного значення, тобто володіють особливо цінними колекціями і безпосередньо підпорядковані міністерству, яке фінансує їх у повному обсязі і призначає директорів. Значна частина музеїв Указом Президента України отримали статус особливо цінних об'єктів культурного спадку українського й інших народів. Цей статус передбачає спеціальні заходи державної підтримки, у тому числі переваги в області фінансування.

Для підтримки й сприяння розвитку музейної справи в Україні у 2003 р. було перевидано і доповнено «Закон про музеї та музейну справу». Згідно із цим законом основними напрямками національної музейної політики є:

- збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність;
- повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами;
- забезпечення соціально-економічних, правових і наукових умов для ефективної діяльності музеїв;
- сприяння формуванню сучасної інфраструктури музейної справи;
- підтримка і розвиток мережі музеїв;

- забезпечення підготовки та підвищення фахової кваліфікації музейних кадрів, їх правовий і соціальний захист;
- бюджетне фінансування (у тому числі на дольових засадах) і пріоритетне матеріально-технічне забезпечення розробки і реалізації державних, регіональних і місцевих програм розвитку музейної справи;
- забезпечення охорони музеїв;
- підтримка фундаментальних і прикладних наукових досліджень, пов'язаних із музейною справою;
- сприяння міжнародному співробітництву в галузі музейної справи.

3. Музейні установи в системі освіти, культури і туризму

Відомо, що музеї – це скарбниці людської історії і культури, думки і праці, це осередки пізнання навколишнього світу. Щоденно вони гостинно відчиняють свої двері перед десятками тисяч громадян України та іноземних туристів, які прагнуть ознайомитися з культурними надбаннями й мистецькими шедеврами. У музеях України любовно зібрано і збережено все, що нам, українцям, дороге, що є гордістю нашого народу. І це закономірно, адже не вартий майбутнього той народ, який не цінує свого минулого.

Закон України «Про музеї і музейну справу» від 29 червня 1995 р., що регулює суспільні відносини в галузі національної музейної справи, свідчить, що ***музейна справа*** – це спеціальна галузь культурно-освітньої та наукової діяльності, яка здійснюється музеями з метою комплектування, збереження, вивчення й використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури. Основними напрямками музейної справи є культурно-освітня, науково-дослідна діяльність, комплектування музейних зібрань, експозиційна, фондова, видавнича, реставраційна, пам'яткоохоронна робота».

У 1983 р. на Генеральній конференції ІКОМ у Лондоні оформився суспільний рух «Нова музеологія», його основні віхи: інтеграція сучасного

музею в навколишнє середовище, соціалізація музею. У розвинених країнах світу на початку ХХІ ст. дедалі наполегливіше звучать вимоги до музею не просто реєструвати минуле, а використовувати його, щоб впливати на сьогоднішній і завтрашній день конкретного співтовариства (концепції «музею-форуму» Д. Камерона, «музею без кордонів», «музейної комунікації» тощо).

Згідно з парадигмою сучасної світової музеології, музей – це один з інструментів самоусвідомлення культури у процесі творення нею власної концепції розвитку та самоідентифікації певної культури (етнокультурної спільноти) щодо інших культур.

Музеї мають багато особливостей і специфічних рис, які зумовлюють їхню наукову, культурно-освітню роботу і зближують з відповідними закладами.

Перша, найголовніша, особливість музеїв полягає в тому, що вони збирають, вивчають та експонують першоджерела або оригінали, тобто пам'ятки, які безпосередньо пов'язані з розвитком природи, життям суспільства. За цією особливістю музеї близькі до науково-дослідних установ, які також вивчають (у своїх аспектах) першоджерела.

Друга особливість музеїв полягає в тому, що вони працюють над дуже різноманітними першоджерелами – використовують геологічні, палеонтологічні, зоологічні, антропологічні та інші природничі колекції, пам'ятки матеріальної культури (знаряддя праці, інструменти, ремісничі вироби, зброю, побутові речі тощо), пам'ятки духовної культури (твори живопису, графіки, скульптури, декоративного мистецтва тощо), а також рукописні й друковані документи, книги. Види і форми першоджерел надзвичайно різноманітні, кількість їх величезна.

Третьою особливістю музеїв є те, що вони використовують свої фонди для популяризації першоджерел – показу їх в експозиційних залах, на спеціальних виставках, за допомогою екскурсій, лекцій або інших видів інформування.

Специфіка музеїв виявляється також у тому, що в їхній діяльності науково-дослідна й освітня робота тісно поєднуються. Збираючи першоджерела

і проводячи власні дослідження, музеї створюють, таким чином, джерельну базу для наукових досліджень. Музеї водночас займаються широкою популяризаторською діяльністю.

Науково-дослідна робота є основою діяльності музеїв, кожного виду зокрема. *Завдання наукової роботи* музеїв такі:

глибоке вивчення історії краю, міста чи села;

дослідження музейних колекцій та їх наукова обробка;

опрацювання окремих тем, пов'язаних з експозицією музею;

розробка експозицій (складання тематичних структур та тематико-експозиційних планів);

розробка питань методики і техніки музейної справи.

Уся науково-дослідна робота в музеях здійснюється за певним планом, що його затверджує вчена рада музею. На сучасному етапі вона виконується за допомогою розвідок на місці подій, експедицій, архівних досліджень, вивчення матеріалів у бібліотеках, науково-дослідних інститутах, культоосвітніх установах та закладах. Результати науково-дослідної роботи працівники музеїв оформляють у вигляді нових виставок, розділів експозицій, каталогів, методичних розробок екскурсій, наукового опису цінних експонатів, а також статей та монографій, буклетів, наукових праць тощо.

Розвиток культурно-освітньої роботи музеїв України сприяв виникненню різноманітних форм і видів. Найпоширенішими з них є: екскурсії, лекції, систематичні зустрічі з відвідувачами, тематичні вечори й конференції, робота пересувних музеїв, зустрічі з видатними людьми, тематичні виставки, дні відкритих дверей тощо. Основний різновид культурно-освітньої діяльності музеїв – це, безумовно, екскурсійна робота.

Питання для самоконтролю.

1. Що таке культура ?
2. Якими загальними властивостями та конкретними ознаками повинен володіти музейний предмет?

3. Назвіть соціальні функції музею.
4. Проаналізуйте типологічний поділ музеїв.
5. Поясніть статус музею-заповідника.

Лекція 3. Науково-фондова та експозиційна робота музеїв.

План

4. Культурно-освітня діяльність музеїв.
5. Науково-фондова робота музеїв.
6. Експозиційна робота музеїв

1. Культурно-освітня діяльність музеїв.

Щодо *організації науково-дослідницької роботи в музеї*, то науково-дослідна діяльність музеїв складається з *профільних і музеєзнавчих досліджень*. **Наукові дослідження в рамках профільних наук** в цілому відповідають тим напрямкам наукового пошуку, які характерні для галузей науки, чий джерельний матеріал бережуть музеї. Музейні фахівці беруть участь у розв'язанні тих проблем, що і співробітники інших споріднених за профілем науково-дослідних установ. Проте при цьому вони спираються на фонди і зосереджують свою увагу на питаннях, недостатньо вивчених у профільних дисциплінах, але важливих для музеїв. Йдеться, перш за все, про дослідження джерелознавчого характеру, які спрямовані на виявлення документальних властивостей музейних предметів і їх значення для розвитку профільних дисциплін. Інакше кажучи, музейні предмети в цих дослідженнях вивчаються з погляду того нового знання, яке вони можуть дати профільній науковій дисципліні.

Отже, маючи єдиний предмет дослідження, музеї і спеціалізовані наукові установи виконують при цьому різні *функції*. *Перші* зайняті збором емпіричних даних, накопиченням, зберіганням, первинною обробкою і систематизацією джерел, узагальненням отриманих даних, перетворенням їх в систему наукових фактів, співвідношенням з уже наявними знаннями та уявленнями. *Другі* зайняті глобальним узагальненням нових даних і їх упровадженням у систему наукових уявлень, що вже склалися. Але це розділення функцій не виключає можливості для окремих фахівців займатися тією й іншою роботою.

Музеєзнавчі дослідження покликані формувати нові знання в області теорії і методики збору, зберігання, обробки і використання музейних предметів. У цій сфері виділяють такі напрями дослідницької діяльності музеїв:

- розробка наукової концепції музею;
- дослідження в області комплектування фондів; вивчення музейних предметів і колекцій;

- дослідження в області охорони і зберігання фондів;
- наукове проектування експозицій і виставок;
- – дослідження в області музейної комунікації;
- – вивчення історії музейної справи;
- – вивчення історіографії музеєзнавства.

Розробка наукової концепції музею являє собою всебічне обґрунтування мети і завдань створення, функціонування і розвитку музею, а також способів і засобів їх реалізації.

Дослідження в області комплектування фондів полягають у розробці наукової концепції комплектування, тобто всебічного і глибокого обґрунтування й комплектування. Таке обґрунтування є складовою частиною наукової концепції музею, а його деталізація вважається спеціальним, відносно самостійним напрямом науково-дослідницької діяльності музею. Наукова концепція комплектування містить такий комплекс робіт:

- оцінку структури і змісту наявного музейного фонду, включаючи аналіз колекцій, що вже склалися, і визначення ступеня їх повноти;
- обґрунтування спрямованості і характеру комплектування або поповнення колекцій;
- визначення критеріїв відбору матеріалів у фонди з урахуванням мети і завдань, що стоять перед музеєм;
- визначення кола й об'єму інформації, яка фіксується в документах комплектування;
- розробку системи каталогів комплектування.

Основний результат науково-дослідницької роботи в області комплектування фондів – це створення або поповнення музейних колекцій. За наслідками цієї роботи складаються наукові звіти, створюються виставки нових надходжень, видаються друкарські каталоги нових надходжень, публікуються наукові статті й монографії.

Вивчення музейних предметів і колекцій є необхідною умовою їх включення до наукового обігу. У ході джерелознавчого аналізу з музейних

предметів отримують нові відомості, які надалі залучаються профільною наукою для більш повного розуміння процесів, явищ і закономірностей, що вивчаються нею. Вивчення музейних предметів і покликане виявити й оцінити весь комплекс інформації про них.

Дослідження в області зберігання й охорони музейних фондів спрямовані, перш за все, на вироблення оптимальних умов забезпечення фізичного збереження музейних предметів і можуть безпосередньо здійснюватися тільки в тих музеях, де є відповідне устаткування і фахівці – реставратори, ті хто препарують, таксидермісти. Але і музеї, що не мають у розпорядженні необхідних технічних і кадрових можливостей, можуть і повинні вивчати умови зберігання своїх фондів, щоб ставити певні задачі перед фахівцями у тій або іншій області.

В останні десятиріччя *консервація*, тобто діяльність, спрямована на забезпечення тривалого збереження музейних предметів, розвинулася в таку ж самостійну галузь прикладного музеєзнавства, як і *реставрація*, що ставить собі за мету не тільки збереження музейних предметів, але й усунення пошкоджень, які на них є, і відновлення їх первинного вигляду. Використовуючи методи і методики хімії, фізики, біології, металознавства і інших природничо-наукових дисциплін, фахівці досліджують проблему впливу на стан предметів різних зовнішніх чинників – світла, температури, відносної вологості повітря і його забруднення; вивчаються і процеси природного старіння різних матеріалів. Результати цих досліджень знаходять застосування в розробці вимог до умов зберігання предметів у фондосховищах і експозиціях, у розробці системи світлових нормативів, найбільш сприятливих із погляду збереження експонатів і можливостей їх огляду відвідувачами, а також у розробці технічних засобів для створення оптимальних режимів зберігання.

Дослідження в області музейної комунікації ведуться в музеєзнавчому, педагогічному, соціологічному і психологічному аспектах, які доповнюють один одного і вимагають міждисциплінарного підходу. Експонати передають відомості не тільки про самих себе, але і про ті факти, явища і процеси,

символом або знаком яких вони виступають. Тому для організації успішної комунікації величезне значення мають зведення про наукову, інформативну, естетичну цінність окремих предметів, отримані в процесі вивчення музейних фондів.

Дослідження, присвячені проблемам ефективності побудови експозицій, ґрунтуються на узагальненні колишнього експозиційного досвіду, а також використовують експериментальні методи. Під час експериментів широко застосовується макетування, а останніми роками – комп'ютерне моделювання, що дозволяє виявити найбільш оптимальний варіант експозиційного рішення. Усі види взаємостосунків музею і його аудиторії досліджує *музейна педагогіка*, яка є одним із напрямів педагогічної науки і визначається як міждисциплінарна область наукового знання, що формується на перетині педагогіки, психології, музеєзнавства і профільної музею дисципліни і побудована на його основі специфічна практична діяльність, орієнтована на передачу культурного (художнього) досвіду в умовах музейного середовища. Інакше кажучи, музейна педагогіка – це галузь педагогічної науки, предметом дослідження якої є культурно-освітня діяльність в умовах музею.

Музейну аудиторію, її ціннісні орієнтації й духовні потреби, ефективність діяльності музеїв за їх формуванням і задоволенням вивчає також особлива галузь соціології – *музейна соціологія*. Перші соціологічні дослідження в музеях стали проводитися ще в середині 1920-х рр. і були спрямовані на вивчення соціально-демографічного складу відвідувачів, їх запитів і інтересів.

Головне завдання музейної соціології – визначення ефективності музейної діяльності шляхом вивчення впливу музейної експозиції й різних форм культурно-освітньої роботи на різні категорії відвідувачів. В останні десятиріччя почали проводитися й соціально-психологічні дослідження, спрямовані на вивчення особливостей процесу мислення і сприйняття в специфічних умовах музею, а також проблем психологічної дії музею на сучасну людину.

Дослідження в області історії, теорії і методики музейної справи

можуть здійснюватися у кожному музеї, але на практиці ними займаються, головним чином, великі музеї, що мають для цього необхідний досвід і кадри. Крім того, розробкою загальних проблем музеєзнавства займаються спеціалізовані наукові установи – науково-дослідні інститути і відповідні кафедри вищих навчальних закладів.

Організація науково-дослідної роботи в музеї. Музеї, що є структурними підрозділами Академій наук, науково-дослідних інститутів і ЗВО, працюють за загальним планом і спільно організовують свої дослідження. Але більшість музеїв є самостійними установами, різноманітність фондів додає особливу важливість питанням організації їх наукових досліджень. Наукова робота музеїв, з одного боку, повинна співвідноситися із загальними напрямками наукового пошуку в області профільних дисциплін і вносити свій внесок і фундаментальні дослідження. А з іншого – вона повинна враховувати поліфункціональний характер музею і через це зберігати відому специфіку.

Першорядними для музеїв є теми, пов'язані з вивченням музейних предметів і середовища їх перебування, а також теми, які сприяють постійному поповненню фондів, максимально тривалому зберіганню й ефективному використанню зібраних матеріалів. В основі планування дослідницької роботи є розробка перспективних планів, розрахованих на декілька років. Робота за таким планом забезпечує спадкоємність і логічний зв'язок у дослідженнях, перешкоджає необґрунтованій зміні тематики в окремих співробітників і зрештою сприяє зростанню професійної кваліфікації наукових колективів. Терміни, що відводяться на проведення тих або інших досліджень, залежать від складності теми, її забезпеченості кадрами і фінансовими можливостями музею. Невеликі теми розробляються, як правило, упродовж року, тривалість складніших варіюється в межах двох-п'яти років. Із плануванням неподільно пов'язана координація діяльності музеїв з іншими науковими установами, що допомагає не тільки уникнути невиправданого дублювання, паралелізму і

неузгодженості в дослідженнях, але і надавати взаємодопомогу в проведенні досліджень.

В області профільних дисциплін музеї використовують такі ***форми координації своїх досліджень з іншими науковими установами***, як сумісні наукові засідання, конференції, круглі столи, експедиції, єдині проблемні плани. Багато наукових досліджень у музеях здійснюються колективно – зусиллями відділів або секторів, а для розробки деяких тем формуються тимчасові колективи у вигляді проблемних творчих груп.

У найбільших музеях світу іноді створюються спеціальні науково-дослідні структури. У 1931 р. для вивчення колекцій Лувру було засновано науково-дослідну лабораторію, яка сьогодні має назву Науково-дослідна лабораторія Музеїв Франції. Вона займається вивченням і датуванням творів мистецтва й інших старовинних предметів, спостерігає за прихованими процесами за допомогою мікроскопії, флуоресценції в ультрафіолетовому промінні, фотографуванням в інфрачервоному промінні, радіографії. В лабораторії використовується розроблений у Луврі прискорювач елементарного аналізу, забезпечений спеціальним приладом для аналізу з використанням теплових протонів, який спеціально призначений для вивчення творів мистецтва. Свої дослідження музеї публікують у збірках наукових статей, монографіях, журналах, звітах експедицій. Результати багатьох своїх досліджень музеї відображають у колекціях, виставках і експозиціях.

2. Науково-фондова робота музеїв.

Уся діяльність музею безпосередньо або опосередковано спирається на наукові дослідження. Без них неможливе ані успішне комплектування фондів, ані максимально тривале їх зберігання, ані створення повноцінної експозиції, ані проведення дієвої культурно-освітньої роботи. Тому наукові дослідження є необхідною умовою нормального функціонування музею.

Однією із проблем є фонди музею. Поняттям *«фонди музею»* позначають усю науково організовану сукупність матеріалів, прийнятих музеєм на постійне зберігання. При цьому вони можуть знаходитися не тільки у фондосховищах і експозиції, але й бути переданими на експертизу або реставрацію, а також у тимчасове користування іншій установі або музею.

Основу музейних фондів складають *музейні предмети* – пам'ятки історії й культури, а також об'єкти природи, вилучені із середовища їх перебування у зв'язку з їх здатністю документувати суспільні та природні процеси і явища. Крім них до фондів входять так звані *науково-допоміжні матеріали*, які не володіють властивостями музейних предметів, але допомагають їх вивчати й експонувати. Це різні схеми, таблиці, графіки, плани, карти, моделі, макети, реконструкції, створено в процесі вивчення предмету або безпосередньо для експозиційних потреб. Одні з них дають можливість уявити зовнішній вигляд предмету, коли за тих або інших причин він не може бути поміщений в експозицію. Інші несуть додаткову інформацію про предмет, наприклад, рентгенівські знімки дозволяють у ході вивчення предмета з'ясувати його будову.

Вітрини, шафи, стенди й інші види музейного обладнання, а також усілякі аудіовізуальні засоби, які включаються в експозицію з метою більш глибокого розкриття її змісту і до складу музейних фондів не входять.

Матеріали, які становлять музейні фонди, нерівноцінні за своєю значущістю для науки і культури, а також для діяльності конкретного музею. Музейні предмети, на відміну від науково-допоміжних матеріалів, є пам'ятниками історії та культури, тому підлягають охороні відповідно до чинного законодавства.

Нерівнозначна й цінність самих музейних предметів, що виражається поняттями «типовість» і «унікальність». *Типовим музейним предметом* вважається предмет, що відображає типове явище і володіє властивостями, які характерні для великого числа предметів, що існують у даний час. Прикладом типових предметів можуть служити стандартні промислові вироби, типові

документи. Такий предмет, навіть якщо він зберігається в музеї в єдиному екземплярі, вважається типовим, тому що в повсякденному житті існують ідентичні йому предмети. Типові предмети не обов'язково є зразками серійного виробництва; вони можуть бути й одиничними предметами, які характеризують типові явища і зберігаються в музеях у порівняно великій кількості. Наприклад, кам'яні знаряддя епохи неоліту.

Разом із тим, якщо предмет, що відображає типове явище, зберігся в одному примірнику або в дуже невеликій кількості, то він вважається **унікальним музейним предметом**, тому що інформація, що в ньому міститься, набуває виняткового характеру. Інші унікальні предмети є такими через своєрідність і неповторність. Наприклад, високохудожні твори образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва, наукові прилади оригінальної конструкції, одиничні екземпляри пам'яток писемності.

До унікальних належать також **реліквії** – поняття аксіологічне, тому зі зміною ідеологічної і ціннісної орієнтації суспільства предмети можуть ставати реліквіями або переставати ними бути.

Отже, унікальними вважаються єдині у своєму роді предмети, відмінні особливою науковою, історичною і художньою цінністю, а також предмети, що відображають типові явища, але збереглися в одному примірнику або в дуже обмеженій кількості.

Сукупність музейних предметів, пов'язаних спільністю одного або декількох ознак і становить науковий, художній або пізнавальний інтерес як єдине ціле, називається **музейною колекцією**. Предмети групуються в колекції за різними ознаками – за типами джерел, за походженням, за змістом. Колекція, що складається з предметів одного типу, згрупованих за певною ознакою класифікації (за матеріалом, галузями знань, практичної діяльності, регіонами, етнічними групами тощо) називається **систематичною колекцією**. Це може бути археологічна колекція, колекція сільськогосподарських знарядь, колекція телефонних апаратів, колекція давніх друкованих книг, колекція африканських масок, колекція живопису тощо.

Колекція, сформована з музейних предметів різних типів (документів, фотографій, творів мистецтва, речей тощо), які в своїй сукупності розкривають певну тему, називається **тематичною колекцією**. Колекція є меморіальною, якщо предмети, котрі її створюють, різнотипні, пов'язані з певною особою або історичною подією. Колекція, що знаходиться на зберіганні у музеї і яку створено приватною особою, називається особистою колекцією. Сукупність музейних колекцій називають музейним зібранням. Отже, можна зробити висновок, що фонди музею повинні бути науково організованими.

Враховуючи цінність предметів для науки і культури, їх юридичне значення, музейні фонди поділяються на основні, що складаються з музейних предметів, і науково-допоміжні, що містять науково-допоміжні матеріали. У науков-природничих музеях є ще і фонд сировинних матеріалів. До нього входять об'єкти природи, призначені для лабораторних досліджень і препарування – шкіри тварин, вологі експедиційні збори, матеріали, що готуються для тривалого зберігання. Виділення цього фонду обумовлено тим, що в процесі досліджень і препарування частина об'єктів природи може втратити властивості музейного предмету. Включення об'єкту до цього фонду носить тимчасовий характер.

Музейні предмети, які складають основу зібрання й на базі яких здійснюється вся діяльність музею, утворюють **основний фонд**. Решта музейних предметів, у яких даний музей не має потреби, включається до **обмінного фонду**.

Крім того, в музейних фондах зустрічаються повністю ідентичні предмети – **дублети**. Згідно з існуючими нормативами, за наявності в музейному зборі декількох дублюючих один одного музейних предметів п'ять із них входять до основного фонду, а інші – до обмінного, який ділиться на **фонди непрофільних предметів і фонди зайвих дублетних матеріалів**. Усередині основного фонду формуються **дублетний фонд і колекційний фонд**.

Певні особливості мають фонди ряду природничо-наукових музеїв. Через індивідуальність і неповторність об'єкти природи не підлягають

виділенню до обмінного або дублетного фондів. У музеях системи Української академії наук і Міністерства освіти і науки основні фонди, як правило, поділяються на *наукові й експозиційні*.

Відомо, що вологі препарати, зафіксовані за допомогою спиртових сумішей, швидко обезбарвлюються і втрачають експозиційний вигляд. Проте анатомічні й морфологічні особливості організму зберігаються повною мірою, що дуже важливо для проведення досліджень. Тому, зберігаючи експозиційну привабливість, вони стають практично непридатними для повноцінного наукового дослідження.

Класичними об'єктами наукових досліджень є тушки, проте аттрактивними властивостями вони майже не володіють. Навпаки, аттрактивність опудал вельми велика, але вони не можуть бути об'єктом дослідження в повному розумінні, оскільки є вже не оригіналами, а реконструкцію, особливості якої, перш за все, визначаються майстерністю таксидерміста, ніж характером найприроднішого об'єкту.

Предмети, що входять до складу музейних фондів, розрізняються своїми фізичними властивостями, а також способом фіксації інформації, що приймається за основу при організації їх вивчення та зберігання. На сучасному етапі виділяють шість типів музейних предметів, або джерел: речовинні, образотворчі, письмові, фонічні джерела, а також фото- і кіноджерела.

Речовинні (речові) джерела – музейні предмети, речі, зроблені людьми, які володіють певною утилітарністю. Це знаряддя праці, побутове начиння, засоби руху, зброя й інші предмети різноманітного призначення, які містять інформацію про господарську діяльність, побутовий устрій, соціальну організацію, естетичні та релігійні уявлення. Інформація, що міститься в речовинному джерелі, передається безпосередньо через матеріальну сторону предмета – його форму, пристрій, матеріал, розмір, вагу, колір.

Образотворчі джерела – це музейні предмети, які містять інформацію, зафіксовану за допомогою зорового образу. Одні образи передають зорове уявлення, хай і умовне, про загальний вигляд, форму, матеріал, кольори

предметів. Ці образи створюють твори образотворчого мистецтва – живопис, графіка, скульптура. Інші образи мають віддалені риси схожості з об'єктом, що зображується, і містять елемент геометричної подібності. Це схематичні зображення – креслення, плани, карти.

Писемні джерела – музейні предмети, що містять інформацію, зафіксовану за допомогою знаків листа – букв, цифр та інших символів. Писемні джерела дуже різноманітні; наприклад, хроніки, 91 літописи, документи політичних партій, статистичні матеріали, літературні і публіцистичні твори, приватне листування, рідкісні книги.

Фонічні джерела – музейні предмети, на яких за допомогою спеціальних технічних пристосувань зафіксована інформація у вигляді звуків людської мови, шумів, музики й ін. Вони можуть передавати голос видатної особи, особливості інтонації читця, виконавську майстерність музикантів, силу оплесків глядачів. Це воскові вали або циліндри – первинні носії запису, патефонні і грамофонні пластинки, магнітні стрічки, компактні диски.

Фотоджерела – музейні предмети, що містять інформацію у вигляді зображення, отриманого за допомогою фотоапаратури. Це можуть бути не тільки фотографії, але і негативи на склі, плівці й інших матеріалах, фотовідбитки на папері, кераміці, металі, діапозитиви на склі або плівці.

Кіноджерела – музейні предмети, що містять інформацію у вигляді динамічного зображення, яке фіксується і відтворюється за допомогою технічних засобів.

Критерієм класифікації фондів є також і **вид музейних предметів**, який виділяється на основі спільності однієї або декількох ознак: матеріал, функціональне призначення, техніка виготовлення предмету або ж поєднання окремих ознак. Наприклад, речові джерела поділяються на підрозділи за матеріалом – дерево, метал, камінь, кераміка, скло, тканина, кістка, перламутр, тощо. Поняття, що позначають матеріал, носять збірний характер. Наприклад, у поняття «метал» входить залізо, мідь, срібло, золото, а в поняття «кераміка» –

груба кераміка, фарфор, фаянс. Різновид матеріалу може служити підставою подальшого розподілу речовинних джерел.

Речові колекції також розподіляють за функціональним призначенням предметів (знаряддя праці, зброя, предмети побуту), територіальною ознакою, часом створення, авторською приналежністю. Залежно від характеру колекції порядок розподілу може змінюватися, а деякі з рубрик можуть бути і відсутніми.

Колекцію образотворчих джерел часто ділять на колекцію творів образотворчого мистецтва і на колекцію схематичних зображень. Твори мистецтва діляться спочатку за видами – живопис, скульптура, графіка; потім за часом створення, школами, жанрами, авторською приналежністю. Принципами розподілу схематичних зображень можуть бути: територіальна ознака, час створення, техніка виготовлення, зміст.

Колекції письмових джерел підрозділяються на такі види музейних предметів: рукописні і друкарські, закладові й особисті матеріали, періодичні та неперіодичні видання, книги, листівки, газети, бланки. В музеях історичного профілю вони потім часто групуються за тематичним і галузевим принципами.

Таким чином, в основі наукової організації фондів лежить декілька системоутворюючих ознак – наукова і культурна цінність предметів, їх юридичне значення, спосіб фіксації ними інформації. Із системою наукової організації фондів пов'язані такі поняття, як *склад музейних фондів і структура музейних фондів*. У сучасній музеєзнавчій літературі немає єдиної точки зору на зміст і співвідношення цих понять.

Отже, фондами музею є сукупність усіх матеріалів, які відповідно до встановлених правил потрапили на постійне зберігання до музею. Вони складають основу, на якій здійснюється вся музейна діяльність. Для того, щоб музеї успішно вирішували завдання, що стоять перед ними, зміст їх фондів повинен відповідати профілю музею, фонди повинні бути науково організовані, а також повинні безперервно і цілеспрямовано поповнюватися відповідно до рівня розвитку профільної науки і музеєзнавства.

Із фондами працюють усі наукові підрозділи музею, цю роботу орієнтовано на збереження, дослідження і використання музейних предметів. Їх охорона починається вже на етапі виявлення в середовищі існування і складає суть одного з найважливіших напрямів музейної діяльності – **комплектування фондів**. На стадії відбору предметів починається і процес їх вивчення, мета якого – встановити, чи мають вони музейну цінність.

Придбані предмети фіксуються в документах музею як державна власність. Так здійснюється їх юридична охорона – **облік фондів**. Він проводиться на основі подальшого вивчення музейних предметів, оскільки лише наукові дані про них, зафіксовані в обліковій документації, дозволяють співвіднести запис і конкретний предмет. Створити умови, що забезпечують фізичне збереження предметів і доступ до них користувачів, покликане **зберігання фондів**. Воно також забезпечує вивчення музейних предметів, у ході якого розкривається загальне і різне в їх фізико-хімічних властивостях, що дозволяє виділити такі групи предметів, які потребують особливих умов зберігання. Ступінь використання фондів також залежить від їх вивчення, оскільки всеосяжна пошукова система може бути створена лише в результаті детального і глибокого дослідження музейних предметів

3. Експозиційна робота музеїв

Щодо музейної експозиції, то крім зберігання у фондах музею музейні предмети знаходяться також в експозиціях. Але в експозиціях більшості великих музеїв представлено лише невелику частину їх колекцій (приблизно 1-5 %). Тому проблема розширення доступу до культурних цінностей, що зберігаються, вельми актуальна. В окремих музеях стосовно деяких колекцій використовується форма **відкритого зберігання фондів**, що дозволяє відвідувачам оглядати кожний із предметів, що знаходяться в спеціально обладнаному для цього фондосховищі. Така система зберігання неминує погіршує режим зберігання предметів, особливо світловий, тому для деяких

матеріалів вона неприйнятна. Відкрите зберігання фондів більш безпечно для тих матеріалів, які найменше страждають від дії навколишнього середовища – кераміка, безбарвне скло, деякі види металів, каміння виробів тощо. Вже не одне десятиліття відкрите зберігання колекцій декоративно-прикладного мистецтва існує в Національному музеї літератури України. Система відкритого зберігання відповідає останнім вимогам як з функціональної, так і естетичної точки зору.

Термін *«експозиція»* походить від латинського дієслова (ехропо – виставляти напоказ, розкладати) і похідного від нього іменника (ехрозо – виклад, опис). Експозицією можна назвати розміщення будь-яких предметів, представлених для огляду. Але музейна експозиція має свою специфіку. Її основу складає не будь-що, а музейні предмети, що володіють певною сукупністю ознак і властивостей.

Першими протомузейними експозиціями у світовій історії необхідно вважати виставки військових трофеїв, вивішені для всезагального огляду в залах палаців і замків, виставки пишних приношень жертводавців у прадавніх храмах (цей звичай зберігся й у низці сучасних християнських храмів), колекції скульптури та живопису у віллах римських патрицій і палацах імператорів тощо.

У добу зародження класичних музеїв (початок XIX ст.) їхні експозиції створювалися довільно. Метою було вразити пишнотою чи екзотикою та розважити відвідувача. Згодом, із поступовим накопиченням музейних фондів та налагодженням їхнього предметного наукового вивчення, для експонування музейними працівниками стали відбиратися лише найвартісніші пам'ятки, уніфікувалися й принципи їхнього розміщення у виставкових залах музеїв. Таким чином, аморфні набори музейних скарбів для публічної демонстрації у другій половині XIX століття поступилися місцем, побудованим за чіткими науковими канонами тематичним експозиціям пам'яток, між якими відвідувачі могли б простежити певний логічний (еволюційний) зв'язок.

Канони та методики організації експозиційної діяльності музеїв

залишалися незмінними впродовж ХХ ст. Сучасність вносить у практику музейної справи низку інноваційних технологій, метою яких є посилення емоційного й пізнавального ефекту від відвідування музею, поширення новітніх засобів експозиційної анімації, що залежить від якості музейного продукту.

В експозиції музейні продукти знаходять новий статус: стають **експонатами**, тобто предметами, виставленими для огляду. Як експонати можуть виступати і «замінники» оригіналів, тобто відтворення музейних предметів, а також карти, схеми, діаграми й інший науково-допоміжний матеріал, необхідний для наочного показу зв'язків між предметами і розкриття теми. До складу експозиції входять письмові тексти різноманітного характеру, часто – фонічні матеріали. Ця сукупність музейних предметів, їх відтворень і моделей, науково-допоміжних матеріалів і текстів називається **експозиційним матеріалом**.

Усі частини експозиції взаємопов'язані між собою і складають її **тематичну структуру**. Відповідно до неї експозиційні матеріали поділяються на структурні одиниці – **експозиційні комплекси**, тобто групи предметів, пов'язаних між собою за змістом або іншими ознаками і складовими; ці предмети мають зорову і смислову єдність. Як експозиційний комплекс може розглядатися і експозиційний зал, який має свій неповторний вигляд і створений за єдиним проектом. В експозиції виявляється знакова природа речей. Знак – це предмет, який виступає як носій інформації про інші предмети, події, явища. Коли предмети використовуються з практичною метою, їх знакова функція відходить на другий, план, а на перший виступають властивості утилітарні. Наприклад, талони на цукор, м'ясо, горілку, тютюн, іменні запрошення на замовлення «пільговим категоріям населення» в буденному житті використовувалися як документ для придбання необхідних товарів, але в музейній експозиції вони стають знаками, в яких «зашифровано» соціальну інформацію про ту розподільну систему, яка існувала в нашій країні до 1992 р.

Предмети в музейній експозиції є науково організованою сукупністю, оскільки їх відбір і розміщення ґрунтуються на розробленій колективом музею наукової концепції. Вони служать засобами для вираження певного змісту, отже, утворюють знакову систему. Тому музейна експозиція є своєрідним «текстом», який необхідно не тільки споглядати, але і осмислювати. Експонатизнаки можуть передавати ідеї, відчуття, уявлення і думки людей, що створили їх.

Експозиція складає основу музейної комунікації, яка здійснюється, перш за все, шляхом зорового сприйняття відвідувачами експозиційних матеріалів, розміщених у певному просторі. Для того, щоб полегшити процес спілкування відвідувачів з експонатами, зробити його більш результативним і плідним, у створенні експозиції беруть участь не тільки вчені, але і художники, які приносять у музей образний початок. На музейному терені у науки і мистецтва єдина мета – допомогти людині зрозуміти логічний зв'язок речей і явищ, повести її до пізнання світу через співтворчість і співпереживання. Образ, який створюється в результаті синтезу науки і мистецтва, є специфічно музейним.

Згідно із сучасними уявленнями, **музейна експозиція** – це цілеспрямована і науково обґрунтована демонстрація музейних предметів, які організовані композиційно, забезпечені коментарем, технічно і художньо оформлені і створюють специфічний музейний образ природних і суспільних явищ.

Музей створює не лише постійні, але і тимчасові експозиції – **виставки**, стаціонарні і пересувні. Їх тимчасовий характер виявляється у складі експонатів. На виставках часто демонструються предмети з інших музеїв і приватних колекцій, а також предмети, які не можуть довго знаходитися за межами фондосховищ – акварелі, письмові джерела, унікальні речі.

У наш час у музейній практиці склалося три основні типи музейних виставок: **тематичні виставки**, в основі яких лежить певний сюжет; **фондові виставки**, які знайомлять відвідувачів із маловідомими й малодоступними колекціями; **звітні виставки**, які створюються за наслідками реставраційних

робіт, за підсумками комплектування фондів – так звані виставки нових надходжень.

Створення виставок є складовою частиною експозиційної роботи музеїв. Виставки підвищують доступність і суспільну значущість музейних фондів, вводять до наукового і культурного обігу пам'ятки, що знаходяться в приватних зібраннях, сприяють відробітку і вдосконаленню методів експозиційної і культурно-освітньої роботи музею, розширюють географію його діяльності. Зараз активно розвивається міжнародний обмін виставками, що сприяє взаємозбагаченню різних культур.

Методи побудови експозицій. Неважко помітити, що матеріал в експозиції може групуватися по-різному. Іноді він відтворює інтер'єр садиби або фрагмент природного середовища, а іноді певним розташуванням предметів експозиціонери прагнуть розкрити якийсь сюжет або, наприклад, наочно продемонструвати різноманіття форм і інших характеристик однорідних предметів. Науково обґрунтований порядок угруповання і організації експозиційних матеріалів, який витікає зі змісту експозиції, називається методом побудови експозиції. У вітчизняному музеєзнавстві традиційно виділяють такі основні методи експонування: систематичний, ансамблевий, ландшафтний і тематичний. Цим методам відповідають систематична, ансамблева, ландшафтна і тематична експозиції. Першими експозиціями, в основу яких було покладено наукові принципи організації матеріалу, стали **систематичні експозиції**. Їх поява в кінці XVIII – першій половині XIX ст. була пов'язана з бурхливим розвитком процесу диференціації у сфері науки і створенням профільних музеїв. Систематичний метод експонування передбачає відбір, розміщення й інтерпретацію однорідних предметів відповідно до класифікаційної системи конкретної наукової дисципліни або галузі виробництва. Основна структурна одиниця систематичної експозиції – типологічний (системний) ряд; він дозволяє показати біологічну, технологічну, естетичну й інші види еволюції предметів. Найбільш часто систематичний метод експонування застосовується в природничо-наукових, науково-технічних,

археологічних і етнографічних музеях, в музеях декоративно-прикладного мистецтва, а також у фондowych виставках музеїв інших профілів.

Приблизно із середини XIX ст. в етнографічні експозиції, побудовані на основі систематичного методу, стали включатися ансамблі, що отримали в музейній справі назву «життєві комплекси», тому що вони прагнули відобразити реальні зв'язки між предметами. Такими були, наприклад, етнографічні комплекси «житло», «майстерня», «жнина», «весілля», які наочно демонстрували домашню обстановку, трудовий процес, святкові і релігійні ритуали, при цьому музейний предмет показувався як би в середовищі свого існування. В кінці XIX – початку XX ст. в Західній Європі з'явилися перші експозиції, що складаються виключно з ансамблів. Це були експозиції музеїв під відкритим небом.

Ансамблева експозиція зберігає або реконструює на основі достовірних наукових даних реально існуючу або типову для певної епохи соціокультурну обстановку. Ансамблева експозиція характерна для меморіальних музеїв, для музеєфікованих пам'яток історії й культури – палаців, садиб, селянських хат. Її прикладом можуть служити історичні інтер'єри або їх фрагменти, відтворювані в музеях не тільки гуманітарного, але і природничо-наукового профілю.

Структурною одиницею ансамблевого показу є експозиційний комплекс, який зберігає або реконструює існуюче середовище існування музейних предметів. Він може складатися з різних експонатів – знарядь праці, зброї, одягу, меблів, виробів декоративно-прикладного мистецтва, образотворчих і письмових матеріалів. Оскільки в цьому комплексі відтворюються реальні або типові зв'язки і відносини між предметами, за своїм змістом і в зоровому сприйнятті він є закінченим цілим.

При відтворенні художньої ансамблевої експозиції, як ланка, яка пов'язує і дозволяє об'єднати в єдине ціле картини, скульптуру, меблі, предмети декоративно-прикладного мистецтва, звичайно виступають стилістичні особливості експонатів. Розташування меблів, картин і портретів, розміщення предметів із фарфору і бронзи чітко продумані, підлягали чіткому

ритму і єдиному стилю. Експозиція дозволяє прослідкувати, як протягом століття змінювалися умови життя і художні смаки, уявлення про красу і затишок. Разом із тим у таких стильових ансамблях є певний недолік. Прикладом експозиції такого типу можна вважати експозицію Маріїнського палацу у Києві, Київського музею М. Заньковецької (відділ Державного музею театрального, музичного і кіномистецтва України). За рідкісним виключенням історичні інтер'єри не існували як єдине стильове ціле, в них могли знаходитися і знаходилися предмети різних епох і стилів, подібно тому, як у сучасних квартирах сусідами є різні за часом створення речі. Тому ансамблі, побудовані за стильовим принципом, мають умовний і дещо штучний характер.

У тому випадку, коли музеєм стає пам'ятник історії і культури, що зберігся, в реконструкції ансамблевої експозиції немає потреби. За інших обставин необхідно відтворювати природне середовище, що спричиняє за собою цілеспрямоване комплектування, а іноді й відтворення музейних предметів – копій, муляжів, реконструкцій. У світовій музейній практиці саме ансамблеві експозиції отримали найбільше розповсюдження, оскільки вони легко сприймаються відвідувачами, викликають безпосередній інтерес і сильну емоційну дію. Багато музеїв майже весь свій експозиційний простір використовують під відтворення житлових і виробничих інтер'єрів.

Паралельно з ансамблевими формувалися і *ландшафтні експозиції*, відтворюючи взаємозв'язки і взаємозалежність природних компонентів. Їх основна структурна одиниця – біогрупи і ландшафтні діорами.

Велику роль у становленні ландшафтного методу експонування зіграла Всесвітня промислова виставка в Лондоні (1851 р.), де демонструвалися перші біологічні групи з життя тварин, створені німецьким таксидермістом М.Х. Плоцкетом. Потім біогрупи став активно включати в свою систематичну експозицію Британський музей природної історії, причому створював їх на строго документальній основі. Для біогруп із птахами і кублами рослин ґрунт збирався з одного місця, а молоді та старі птахи – з одного кубла. Використовувався і натуральний ґрунтовий покрив, на якому було знайдено

кубло: він обережно зрізався і перевозився до музею. Кожний окремих листок, квітка, трава імітувалися з воску й інших відповідних матеріалів, при цьому штучні рослини розташовувалися на висушеному ґрунті точно так, як вони знаходилися в природі.

До кінця XIX ст. до практики природничо-наукових музеїв увійшли панорами і діорами, що стали характерними прийомами ландшафтного методу експонування. **Панорама** (від грец. ропи – все і погата – вигляд, видовище) – великих розмірів стрічкоподібна картина, яку натягнуто по внутрішній поверхні циліндрового підрамника і поєднано з розташованим перед нею по колу «наочним планом» – макетами, спорудами, фігурами. Панорама створює ілюзію реального простору, навколишнього глядача, розташовується в круглій будові і розглядається з майданчика, що знаходиться в його центрі. Перша панорама була створена ірландським художником Р. Баркером у 1787 р. – це було кругове зображення міста Единбурга. У 1893 р. в Музеї природної історії в Стокгольмі було створено першу біологічну панораму, що відтворює природу Швеції. На величезному замкнутому полотні були зображені найбільш характерні для країни пейзажі, з'єднані в одну суцільну картину, яку опоясувало коло панорами. Передній план із документальною точністю відтворював ділянку місцевості зі скелями, рослинами, болотом, струмком. На відміну від художньої панорами, де живопис підпорядковує передній натурний план, у ландшафтній панорамі пейзаж служить тільки допоміжним засобом, який вводить глядача до житла тварин. Передній же план займають документальні матеріали – опудала тварин, кубла птахів, рослинність, рельєф місцевості.

У біогрупі та діорамі, окрім тварин, розміщуються рослини і макети різних фрагментів місцевого пейзажу – валунів, скель, узгір'їв, берегів річок, озер, болотистих ділянок лісу. Передаючи ландшафт місцевості, діорами і біогрупи одночасно дозволяють відтворити справжній вигляд тварини, показати динаміку її руху. Така композиція переносить у музей куточок природи і показує ті з її сторін, які в реальному житті людина не завжди може

спостерігати. Але достовірна передача особливостей поведінки і способу життя тварин, характерних рис їх незаселеного середовища вимагають проникнення в тонкощі біології. Найменше відхилення від життєвої правди – неправильна поза тварини, анатомічні дефекти, не притаманні сезону густина і забарвлення хутра, рослинність, не відповідна даному ландшафту – все це підриває віру в автентичність, зображається і знищує пізнавальне значення біогруп і діорам.

У першій третині XIX ст. ландшафтний метод експонування став практикуватися в багатьох музеях світу. В Україні це сталося у 1936 р. З 1970-х рр. ландшафтний метод став переважати й в регіональних природничонаукових музеях і відділах природи краєзнавчих музеїв. *Тематичною* називають експозицію, яка за допомогою експозиційних матеріалів розкриває певну тему, сюжет, проблему, створює музейний образ, в якому відображаються події або явища. В структурному відношенні вона є системою взаємозв'язаних і супідрядних розділів і тем, зміст яких обґрунтований концепцією. В історичних музеях розділам, як правило, відповідають історичні періоди. Основною структурною одиницею тематичної експозиції є тематико-експозиційний комплекс, що є групою предметів різних типів – речі, документи, образотворчі матеріали. На відміну від систематичної і ансамблевої експозиції їх об'єднують не типологічні ознаки і не реальні або типові зв'язки у середовищі існування, а, виключно, змістовна сторона, здатність виступати як наочне підтвердження певного концептуального положення.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення терміну «фонди музею».
2. Охарактеризуйте Музейний фонд України та його складові.
3. Які шляхи комплектування фондів Вам відомі?
4. Поясніть значення поняття «експресивність музейного предмета».
5. Охарактеризуйте особливості зберігання музейних предметів в експозиції. 6.

Визначте традиційні методи організації музейної експозиції?

7. Назвіть етапи створення музейної експозиції.
8. Охарактеризуйте основні експозиційні прийоми.

Лекція 4. Освітньо-виховний потенціал музею.

План

1. Музей як комунікативний простір.
2. Організація екскурсійної справи у музеях.
3. Музей як освітній простір.

1. Музей як комунікативний простір.

Говорячи про *особливості музейної комунікації*, слід відмітити, що до середини ХХ ст. головною функцією музею було зберігання й експонування культурних і природних цінностей. Інтенсивний розвиток музейної комунікації відбувається у період «музейного буму» 1960–70-х рр. зумовленого науково-технічними відкриттями (комп'ютера, освоєння космосу), що відобразилося в активізації музейного простору. Популярність музею викликала потребу оновлення традиційних експозицій, активізацію виставкової діяльності. Потужний приплив відвідувачів зумовив пошук нових форм комунікації з ними, серед яких – ефективність комунікації, рівноправність її суб'єктів, диференційований підхід до аудиторії, співвідношення візуальної і вербальної інформації у повідомленні, їхню роль у сприйнятті музейного предмета тощо. Розвиток комунікативної теорії у музеєзнавстві здійснив канадський учений Д. Камерон (1968). На його думку, особливістю музею, що відрізняє його від інших комунікативних систем, є візуальні та просторові особливості комунікації, що відображає спілкування відвідувача із реальними предметами. Умовами такого спілкування є здатність відвідувача розуміти мову предметів і здатність авторів експозиції за допомогою музеалій вибудовувати особливі невербальні просторові висловлювання. Відповідно до теорії Д. Камерона відвідувач стає не об'єктом, а суб'єктом, повноправним учасником процесу комунікації в музейному просторі. Сутність поняття «музейна комунікація» розкрита у фундаментальному виданні ІКОМу «Ключові поняття музеології» (2010). Відповідно до визначення авторів: *«комунікація у музейному просторі* покликана представити результати дослідження, здійсненні в колекціях (каталоги, статті, конференції, експозиції), а також забезпечити інформацію про предмет у колекції (постійна експозиція і пов'язана з нею інформація)». *Метою музейної комунікації* визначено передачу відвідувачам інформації (здійснення трансмісії) про предмети в колекціях у результаті їх дослідження. Поняття музейної комунікації, на думку дослідників, відображається у системі PRC

(зберігання, дослідження, комунікація), що залучає до поняття комунікації виставкову, видавничу та освітню функції діяльності музею.

Структурні компоненти музейної комунікації:

- музейний (експозиції, основні (фонди, бібліотека, архів та ін.) й допоміжні приміщення, присадибна територія музею) та позамузейний простір;
- експозиційна діяльність – формує предметно-просторове середовище музею, що реалізує комунікативну стратегію музею;
- трансляція культурної спадщини працівниками музею публіці;
- використання традиційних (картки із запитаннями до експозиції, із творчими завданнями тощо), інформаційних (сенсорні інформаційні кіоски – апаратно-програмні комплекси, що реагують на дотик людини), інформаційно-освітніх мультимедійних центрів, навчальних гідів-путівників тощо;
- прагнення до комунікації усіх її учасників;
- цілісна система вивчення музейної аудиторії (спостереження, опитування, тестування тощо).

Основні аспекти процесу музейної комунікації:

- комунікативний (обмін інформацією);
- перцептивний (сприйняття, взаєморозуміння, взаємопізнання);
- інтерактивний (взаємодію та вплив).

Основні технології комунікативного впливу:

- переконання – цілеспрямований вплив комунікатора на комуніканта з метою зміни його думок та поведінки;
 - наслідування – копіювання комунікантом зовнішнього світу і поведінки комунікатора (лідера думок);
 - рефлексивне управління – сукупність взаємопов'язаних комунікативних дій суб'єкта для керівництва діяльністю комуніканта з метою нав'язування певної поведінки.

Комунікативні аспекти спілкування. Процес музейної комунікації, змістом якого є організація контакту музейних працівників із аудиторією, може бути: — безпосереднім чи опосередкованим (через експозицію);

— монологічним чи діалогічним.

Комунікативні аспекти спілкування передбачають:

- активний обмін інформацією під час спілкування, що передбачає сприйняття та осмислення інформації;
- взаємне інформування суб'єктів спілкування;
- активність суб'єктів у діалоговій взаємодії;
- налагодження спільної діяльності.

Ефективність роботи з музейною аудиторією залежить від обізнаності музейних працівників із закономірностями комунікативного процесу, особливостями сприйняття та засвоєння музейної інформації різними категоріями відвідувачів.

Причинами комунікативних бар'єрів можуть бути відмінності у цінностях, уявленнях, світогляді, індивідуальні та психологічні особливості. Дослідники розрізняють такі **види перешкод**:

- фонетичні (іноземна мова, акцент, швидкість мовлення тощо);
- семантичні (сміслова невідповідність, нерозуміння на рівні змісту повідомлення);
- стилістичні (стиль викладу);
- логічні (відсутність логічності, послідовності, впорядкованості викладу інформації).

З'ясовуючи культуру професійного спілкування, дослідники формують поняття **«людські ресурси музею»** щодо членів правління музейних рад, директора, працівників і волонтерів. Відповідно до Постанови КМ України від 22 січня 2005 р. № 82 «Про реалізацію окремих положень частини другої статті 28 Закону України «Про музей та музейну справу» подано перелік посад працівників державних і комунальних музеїв, які проводять

культурно-освітню та науково-дослідну діяльність, пов'язану з комплектуванням музейних зібрань, експозиційною, фондовою, видавничою, реставраційною, пам'ятко-охоронною роботою: генеральний директор, директор (завідуючий) музею (філією), їх заступники; начальник (завідуючий) відділу (сектором) з основних видів діяльності, реставрації, їх заступники; учений секретар; завідуючий: виставкою, реставраційною майстернею, науково-дослідною лабораторією; головні: зберігач фондів, художник-реставратор, художник, архітектор; головний науковий співробітник; провідний науковий співробітник; старший науковий співробітник; науковий співробітник; молодший науковий співробітник; провідні: художник, редактор, лектор (екскурсовод), гід-перекладач, зберігач фондів; художник-реставратор, художник, редактор, лектор (екскурсовод), організатор екскурсій, гід-перекладач, зберігач фондів усіх категорій; реставратор; старший музейний наглядач; музейний доглядач.

У дослідженні Н. Котлера зазначено, що сьогодні у музеях світу сформовано такий *перелік музейних професій*:

— Зберігач – перша специфічно музейна професія, він відповідає за виконання всіх завдань, безпосередньо пов'язаних з предметами в колекції (зберігання, дослідження і комунікацію).

— Музеолог – дослідник теорії та критичного осмислення музейної сфери (можуть працювати в університеті або інших дослідницьких центрах).

— Музеограф – володіють особливими технічними навичками, є експертами щодо всіх напрямів музейної діяльності (зберігання, дослідження, комунікація) та складаючи відповідні стандарти та специфіку, вони можуть керувати інформацією, яка пов'язана із всією історією музею.

— Експозиціонер – людина із усіма навичками необхідними для створення виставок у музейному або позамузейному просторі.

— Дизайнер експозиції – за допомогою техніки здійснює облаштування простору експозиції та є кваліфікованим у питаннях організації самої експозиції.

— Куратор виставки або експозиції – створює науковий проєкт експозиції/виставки та керує його виконанням. Комунікативну функцію музею реалізують працівники, пов'язані з відділом освіти та відділом зв'язків із громадськістю: екскурсовод, гід-перекладач або лектор; аніматор – особа відповідальна за семінари, майстер-класи або інші пізнавальні процеси; координатор культурних проєктів – медіатор, посередник між колекціями та публікою, головною метою яких є інтерпретація колекцій і утримування у публіки інтересу до неї, а не систематичне навчання відвідувачів відповідно до встановленого заздалегідь обсягу та змісту інформації.

Професійний розвиток музейного фахівця. У «Кодексі музейної етики ICOM» підкреслено, що працівники музейної сфери повинні дотримуватися загальноприйнятих стандартів і норм, захищати честь і гідність своєї професії. Вони повинні убезпечувати відвідувачів від проявів протиправної або неетичної поведінки персоналу, використовувати кожну слушну нагоду для інформування та просвіти громадськості щодо цілей, завдань і прагнень представників музейної сфери задля кращого розуміння аудиторією внеску музеїв у розвиток суспільства. У кодексі зазначено ***вимоги до професійної поведінки музейного працівника:***

1. Обізнаність із відповідним законодавством. Усі працівники музейної сфери повинні бути добре обізнаними з відповідними нормами міжнародного, національного і місцевого законодавства та умовами свого працевлаштування. Вони повинні уникати ситуації, в яких їхня поведінка могла би тлумачитися як негідна.

2. Професійна відповідальність. Працівники музейної сфери зобов'язані дотримуватися політики і правил внутрішнього розпорядку установи, в якій вони працюють. Однак вони можуть належним чином протистояти діям, які виглядають як такі, що шкодять музею, іміджу музейної професії або не відповідають нормам музейної етики.

3. Професійна поведінка. Лояльне ставлення до колег і до свого музею є важливою професійною нормою поведінки, що повинна базуватися на

відданості фундаментальним принципам етики та стосуються музейної професії загалом. Ці принципи повинні відповідати положенням Кодексу музейної етики ІКОМ і враховувати будь-які інші кодекси або документи, які мають відношення до музейної справи.

4. Академічні та наукові обов'язки. Працівники музейної сфери повинні сприяти дослідженню, збереженню та використанню інформації, що міститься у колекціях. Тому вони мають утримуватись від будь-яких дій або обставин, які могли би призвести до втрати такої інформації академічного або наукового характеру.

5. Незаконна торгівля. Працівники музейної сфери не повинні безпосередньо чи опосередковано підтримувати незаконний обіг або торгівлю природними чи культурними цінностями.

6. Конфіденційність. Працівники музейної сфери повинні захищати конфіденційну інформацію, отриману під час своєї роботи. Крім того, інформація про предмети, які надходять до музею для ідентифікації, вважається конфіденційною і не повинна оприлюднюватися або передаватися до будь-якої іншої установи чи то до особи без спеціального дозволу власника на те.

7. Безпека музею та його колекцій. Інформація про заходи і засоби безпеки музею або приватних колекцій і місць їх розміщення, що відвідуються впродовж виконання офіційних обов'язків, повинна зберігатися музейним персоналом у суворій конфіденційності.

8. Виняток із обов'язку зберігати конфіденційність. Обов'язок зберігати конфіденційність підпорядковується законному обов'язку допомагати поліції або іншим компетентним органам у розслідуванні випадків ймовірно викраденого, незаконно придбаного або нелегально переміщеного майна.

9. Особиста незалежність. У той час, як працівники музейної сфери мають право на особисту незалежність, вони повинні усвідомлювати, що їхній приватний бізнес чи професійні інтереси не можуть бути повністю відокремлені від установи, в якій вони працюють.

10. Професійні відносини. Працівники музейної сфери вступають у робочі відносини з багатьма іншими особами як у музеї, де вони працюють, так і поза його межами. Очікується, що вони виконуватимуть свої обов'язки ефективно та висококваліфіковано.

11. Професійні консультації. Професійна відповідальність вимагає звертатися за консультаціями до колег у музеї чи поза його межами, якщо інформація в музеї є недостатньою для забезпечення прийняття обґрунтованого рішення.

Патрік *Дж. Бойлан* у праці «Революція в управлінні музеями потребує революції в освіті і навчанні музейним професіям» зазначив основні сфери, в яких *музейні фахівці мають демонструвати загальні здатності*:

— комунікації: міжкультурні зв'язки; усні, письмові та невербальні комунікації; термінологія/словник термінів;

— довкілля та його вплив: етика охорони довкілля; перевірка діяльності з охорони довкілля; охорона довкілля; практика розвитку та її підтримка;

— методи оцінювання: аналіз даних; дизайн проєкту; цілі; методи звітності;

— фінансове управління: елементарне обчислення; методи базового аналізу, моніторингу і звітності;

— інформаційні технології: електронна пошта; комп'ютерні сайти; мультимедійні формати; управління базами даних;

— взаємовідносини між працівниками: співпраця і робота в одній програмі; політичні преференції;

— музей і суспільство: відповідальність; етнічна, расова, культурна та інтелектуальна багатоманітність; знання місцевих, національних, регіональних, міжнародних ресурсів і умов; пропаганда миру та взаєморозуміння між народами; довіра громадськості;

— характер роботи: політика і практика управління та менеджменту; встановлення зв'язків з іншими організаціями та врахування їхніх інтересів;

міждисциплінарне оточення; підтримка послуг та продукції на достатньому рівні якості;

— професіоналізм: внесок у свою професію; продовження професійної освіти; етика та цінності професії;

— кадри: специфіка для кожного музею і культури; відповідність дисципліні і виду занять;

— особливості особистості: інтелектуальна допитливість; ініціатива, самомотивація, самооцінка, гнучкість; здатність до лідерства; організація музейних асоціацій (місцевих, регіональних, національних, міжнародних); самоуправління своєю кар'єрою; утвердження стандартів; визнання та утвердження різноманітності у всіх процесах; визнання досконалості; розуміння музеїв та їхніх цілей, власної ролі у певному закладі;

— управління проєктами: висунення і перегляд проєктів; міждисциплінарне середовище; планування і організація; утвердження пріоритетів; вирішення проблем; управління ресурсами (їх застосування та оцінювання); робота команди; дослідження;

— здатність до пошуку і набуття нової інформації, використання здобутих знань для виконання завдань: критичність мислення; методологія; інтелектуальні ресурси; літературні та інформаційні джерела (враховуючи бібліографію, довідники та вказівники); професійні асоціації (міжнародні, національні, регіональні та локальні)..

Музей і комунікація із публікою. На думку австрійського музеолога **Ф. Вайдахера**, музейна комунікація відбувається через експонування та інтерпретацію автентичних пам'яток, а її головним змістом є доступ суспільства до музейних збірок, збережених і досліджених музейниками. Відвідувач вступає в контакт з музеєм, коли оглядає експозицію, спілкується із співробітниками, цікавиться музейними виданнями і бере участь у заходах музею, вбираючи інформацію для власних потреб (пізнавального, естетичного, освітньо-виховного розвитку тощо).

У свою чергу зворотній шлях інформації простежується через вивчення мотивації звернення до музею, інформаційного та емоційного впливу музейної збірки на відвідувача, спостереження за кількістю та частотою його відвідувань тощо. Комунікацію між музеєм і відвідувачем можна розділити на **безпосередню та опосередковану**. Важливо врахувати, і на цьому наголошував польський музеолог З. Странський, що музейна комунікація буде дієвою лише тоді, коли суспільство матиме широкий доступ до музейних колекцій та засвоїть їх. Щоб глядачі всебічно опанували музейні збірки, а експозиційна робота була ефективною, музейникам необхідно глибоко досліджувати свою аудиторію, її базові знання, навички, вікові особливості, уподобання тощо. Виділяють **три категорії відвідувачів**:

- дослідники, які у своїй роботі використовують музейні фонди та бібліотеку;
- навчально-освітня аудиторія, зацікавлена специфічною інформацією для пізнавально-освітніх цілей;
- відвідувачі, для яких музей є формою відпочинку.

Поняття «музейна публіка» охоплює фактичних і потенційних відвідувачів музею. Ф. Вайдахера у плануванні музейної комунікації пропонував враховувати такі **ознаки потенційних відвідувачів**:

- вік (діти, молодь, дорослі);
- рівень освіти (середня, вища);
- національність (місцеві мешканці, іноземці);
- зацікавлення та мотивація (відвідувачі з метою відпочинку чи освіти, туристи, знавці, колекціонери, спеціальні групи, випадкові відвідувачі).

У своїй праці він наводить результати досліджень психографічних властивостей населення, згідно з якими для людини надзвичайно важливу роль відіграють цінності, інтереси, усвідомлення та зацікавлення.

Мотиви відвідування музею:

- 1) бути разом з людьми;
- 2) робити щось корисне

- 3) почуватися у певному оточенні затишно і зручно;
- 4) приймати виклик нового досвіду;
- 5) мати нагоду вчитися;
- 6) вчитися брати активну участь (у процесі)

Часті відвідувачі приходять до музею не менше трьох разів на рік. Для них важливими є усі шість атрибутів, проте пріоритетного значення набувають пункти 2, 4 і 5.

Не-відвідувачі оцінюють найвище пункти 1, 3, 6, які для частих відвідувачів не є надто важливими. Не-відвідувачі не відчують потреби у відвідуванні музеїв, бо у дитинстві їхня соціалізація не була зорієнтована на цей аспект. Вони сприймають музеї як формальні, непривабливі місця, які для них недоступні, бо вони, зазвичай, не навчилися читати «музейний код».

Принагідні відвідувачі приходять до музею раз або двічі на рік. У дитинстві їх соціалізували до активної участі, задоволення та соціальної інтеракції. Дорослими вони займаються активним відпочинком: подорожують, займаються різними видами спорту, музикують тощо. Для них, як і для не-відвідувачів, важливі атрибути 1, 3, 6. Хоча вони не дуже комфортно почувають себе в музеї, проте вони готові до спорадичних відвідин у супроводі друзів, рідних, колег.

Цільова група музейної аудиторії – це група людей, об'єднана за характерними ознаками.

Важливим інструментом музейної роботи з громадськістю є вивчення музейної аудиторії (публіки). Форми вивчення музейної аудиторії: **Книга відгуків/вражень** – книга, у якій відвідувачі музею записують свої враження, пропозиції та зауваження. **Анкета** – упорядкований за змістом і формою набір питань та висловлювань, які вміщені на одному чи кількох аркушах паперу, для отримання інформації шляхом опитування респондентів.

2. Організація екскурсійної справи у музеях.

Музейну екскурсію можна визначити як опосередкований музейними предметами процес наочного пізнання об'єктивної дійсності, який здійснюється за допомогою екскурсовода або технічних засобів надання екскурсійної інформації. **Особливості музейної екскурсії:**

- вона обмежена лише музейним простором (переміщення екскурсантів здійснюється залами музею або територією музейного комплексу);
- музейна екскурсія є стислою у часі і, зазвичай, триває менше, ніж інші види екскурсій;
- тематика музейних екскурсій визначається експозицією музею та прив'язана до неї (експозиція є основою для розробки музейної екскурсії);
- особливістю аудиторії музейної екскурсії є її ситуативний і короткотерміновий характер існування (аудиторія складається з різних, часто мало знайомих, а то і зовсім незнайомих людей, які перебувають разом упродовж короткого відрізка часу).

Основні методи підготовки та проведення екскурсій є спільними для музейних та позамузейних екскурсій (міських, заміських), однак **музейні екскурсії мають певні особливості:**

- сприйняття музейних об'єктів відбувається, переважно, не у природному середовищі, а у спеціально облаштованих приміщеннях;
- більша комунікативність музейних об'єктів завдяки супроводжувальним і допоміжним музейним текстам;
- щільність музейних об'єктів на компактному маршруті;
- незалежність від погодних умов;
- відсутність зовнішніх відволікаючих шумів.

Класифікація музейних екскурсій:

За метою: — навчальна; — загальноосвітня; — культурно-просвітницька.

За змістом: — оглядова; — тематична; — ознайомча.

За складом учасників: — групові (сімейні, дитячі, для учнів, фахових груп, для внутрішніх або зовнішніх туристів тощо); — індивідуальні.

За місцем проведення: — музейна; — комплексна (включає музейну територію (сад, парк тощо))

За тривалістю: — від 45 хв до 3 год

За формою проведення: — «живі» або класичні (безпосередня комунікація між екскурсоводом і екскурсантом); — опосередковані технічними носіями музейної інформації (аудіо- та відеоекскурсії з мультимедійними засобами), віртуальні музейні екскурсії.

До основних функцій музейної екскурсії відносимо:

— науково-інформативна — поширення наукових знань по конкретній темі;

— просвітницька — розширення світогляду;

— виховна — реалізується у формуванні світогляду, переконань, почуттів, інтересів, способу та стилю мислення, що проявляється в різних видах подальшої діяльності учасників екскурсії;

— гуманістична — формування в екскурсантів свідомого погляду на громадське життя в його історичному розвитку та сучасному світі, збудити інтерес до розуміння зв'язку людського життя з природним середовищем, дати можливість придивитися до творчої діяльності людини в різних напрямках, формувати щирий патріотизм — пізнавати свій рідний край, додивлятися до життя народу, до старовини рідного краю, що запалює бажання пізнати інші краї, народи, культури;

— розвивальна — розвиток здібностей, які забезпечують повноцінне сприйняття музейних пам'яток.

Також музеєзнавці доповнюють цей список *контактовстановлюючою функцією*, що реалізується на початку музейної екскурсії. Екскурсовод повинен представитися групі екскурсантів, а також може повідомити інформацію організаційного характеру. Отримання подібної інформації допоможе знайти оптимальніші засоби встановлення контакту, підвищення ефективності лекції, формування позитивного іміджу самого екскурсовода. *Функція введення у*

монологічний дискурс полягає у тому, що екскурсовод стисло характеризує завдання, що стоять перед ним, мету, якої він прагне досягти наприкінці екскурсії. *Інформативно-ілюстративна функція* є головною в музейній екскурсії. Це повідомлення різноманітного, визначеного заздалегідь матеріалу (залежно від характеру лекції: оглядової, тематичної або ознайомчої). *Функція підтримання уваги та інтересу* пов'язана із природними спадами уваги, перший поріг якої психологи, зазвичай, визначають 25-30-ма хвилинами від початку лекції (не тільки екскурсійної). Під час короткотривалої екскурсії можна розраховувати встигнути викласти матеріал у цьому інтервалі та не звертатися до прийомів підвищення інтересу. В іншому випадку екскурсовод має володіти арсеналом певних прийомів активізації уваги. *Аргументативна функція* знаходить своє місце при відповіді на питання, які виникають у екскурсантів під час лекції. Зазвичай це уточнюючі запитання, через що відповідь на них перебуває в межах того ж дискурсу, що й основна інформація. *Функція узагальнення* реалізується наприкінці екскурсії при підведенні підсумку прослуханого матеріалу. Прикінцеві положення, зазвичай, також містять побажання зустрітися з екскурсантами знову в цьому ж музеї. Для екскурсій у художніх музеях особливо важливою є *експресивнообразна функція*. Експресивна складова даного виду екскурсій зумовлюється специфікою самого об'єкта – художнім твором. Художній образ орієнтований на появу у глядача естетичної реакції – емоційного захоплення не тільки змістом, але й формою: колористичним або пластичним рішенням, композицією, індивідуальними прийомами передачі реальної дійсності або, навпаки, суб'єктивного самовираження митця тощо. Екскурсовод мусить посилити враження, що викликається художнім твором, або прояснити зміст зображення та віртуозність техніки виконання (зазвичай останнє потрібне в музеях сучасного мистецтва, зібрання яких наповнені картинами і скульптурою нефігуративного мистецтва). *Інтерпретативна функція* – у музеях сучасного мистецтва екскурсовод, зважаючи на специфіку творів нефігуративного мистецтва – абстракціонізм, кубізм, сюрреалізм та ін., – намагається розтлумачити зміст зображеного на

картині. Тому для проведення екскурсійних лекцій у художніх музеях екскурсовод зобов'язаний мати професійну підготовку в галузі мистецтва.

Структура музейної екскурсії - архіважливий аспект екскурсійної роботи. Кожна *екскурсія має складатися з трьох частин*: вступної бесіди, основної частини та завершальної бесіди.

Вступна бесіда дозволяє встановити контакт з групою, з'ясувати для себе склад аудиторії; екскурсанти отримують коротку інформацію про екскурсовода (ім'я, прізвище, посада), музей, тривалість та порядок проведення екскурсії. У вступній бесіді важливий не обсяг представленої інформації, а вміння екскурсовода викликати до себе симпатію людей. Цьому сприяє його приязність, доброзичливість, невимушеність у взаєминах з аудиторією, готовність враховувати її інтереси та побажання. Встановлені під час вступної бесіди контакти необхідно зберігати й підтримувати упродовж усієї екскурсії.

Основна частина. У кожному експозиційному залі необхідно виділити центральний експонат, який виконуватиме роль кульмінації розповіді. Загострення уваги на окремих об'єктах сприятиме їх кращому запам'ятовуванню та поживавленню атмосфери. Спостерігати за реакцією групи, пам'ятати про можливість виникнення музейної втоми, для активізації уваги звертатися до групи із запитаннями.

Завершальна бесіда традиційно складається з відповідей на запитання, екскурсоводові потрібно стисло узагальнити зміст екскурсії. Зосередивши увагу екскурсантів на головному, варто поцікавитися їхніми враженнями від щойно побаченого та почутого, намагатися закріпити в них позитивні емоції, з якими людина повинна залишити музей.

Відповіді на запитання поділяються на чотири групи: 1) запитання екскурсовода, на які відповідають екскурсанти; 2) питання екскурсовода, поставлені під час розповіді, на які відповідає сам екскурсовод; 3) риторичні питання, які ставляться для активізації уваги екскурсантів; 4) питання до теми, що задають учасники екскурсій екскурсоводу.

Головне правило роботи з такими запитаннями: не слід переривати розповідь і давати негайну відповідь на них, не потрібно також відповідати на питання після завершення кожної з підтем. Це розсіює увагу та відволікає аудиторію від сприйняття змісту теми, оскільки не всіх у групі хвилюють саме ці питання. Саме тому екскурсоводу слід відповідати на запитання не під час екскурсії, а після її закінчення. Зміст відповідей не повинен бути дискусійним, тобто викликати у екскурсантів бажання посперечатися, продовжити тему, порушену в питанні, а повинен сприяти порозумінню, виявляти повагу до різних поглядів.

Основні принципи екскурсії:

Принцип науковості (достовірності) - екскурсійна інформація викладається відповідно до певного розділу сучасної науки, факти події, теоретичні положення подаються в науковому трактуванні;

Принцип ідейності - об'єктивний підхід до змісту фактичного матеріалу при підготовці екскурсії і впевненість екскурсовода в тому, що він викладає;

Принцип зв'язку теорії з життям - актуальність екскурсійної інформації;

Переконливість і дохідливість - викладення екскурсійного матеріалу на доступному для аудиторії рівні.

Форми мовленнєвої комунікації під час музейної екскурсії. При проведенні «живої» екскурсійної лекції в музеї можуть бути використані такі риторичні прийоми: екскурсійної довідки, опису, характеристики, пояснення, коментування, цитування, художньої оповіді, прийом співучасті, прийом персоніфікації.

Музейна екскурсія класичного типу, з точки зору мовленнєвої комунікації, відбувається переважно у формі монологу. До основних властивостей ***монологічного мовлення*** відносяться: • односторонній і безперервний характер висловлювань; • довільність; • розгорнутість; • логічна послідовність викладу; • зумовленість змісту орієнтацією на слухача; •

попереднє обдумування, зміст монологу, як правило, заздалегідь планується, проробляється композиційне рішення, підбираються засоби вербального уквітчання (порівняння, епітети, метафори).

Види монологу:

└ Монолог-опис – констатуючий тип монологічного висловлювання, в якому стверджується наявність або відсутність будь-яких ознак в об'єкті, описуються предмети, вказується їх просторове розміщення, перераховуються їх якості та ознаки.

└ Монолог-розповідь – динамічний тип монологічного висловлювання, в якому розповідається про розвиток подій, дій чи станів. При цьому предмет монологу сприймається у процесі його розвитку та зміни в хронологічній послідовності. Різновидами монологу-розповіді є монолог-оповідь і монолог-повідомлення. *Монолог-оповідь* надає подіям, які описуються, суб'єктивноособистого характеру. *Монолог-повідомлення*, є відносно коротким викладом фактів чи подій реальної дійсності у стислій, інформативній формі.

└ Монолог-міркування, який спирається на умовиводи, при цьому об'єктом роздуму є певна проблема. Різновидом монологу-міркування є *монолог-переконання*, мета якого – переконати слухачів, сформувати у них певні мотиви, погляди або спонукати до певних дій. Основним видом монологу у випадку класичної музейної екскурсії є *монолог-опис*, тобто сукупність висловлювань, в яких дещо стверджується або заперечується стосовно об'єкта, вказується на просторове розміщення картин або скульптур, описуються їхні якості та ознаки. Може застосовуватися й *монолог-розповідь*, в якому інформація про твір мистецтва або творчість митця подається в процесі її розвитку та змін у хронологічній послідовності.

Мова екскурсовода повинна відповідати певним критеріям:

- └ ясність, чіткість – доступність, дохідливість мови для аудиторії;
- └ точність – узгодження змісту висловлювань з думками екскурсовода, метою і темою екскурсії;

| чистота мови – логічно виправдане використання екскурсоводом мовних засобів.

На практиці можна виявити такі *особливості екскурсійної розповіді* в музеї:

1) підпорядкування розповіді показу. Зміст розповіді підпорядковано завданню спостереження об'єктів. Розповідь супроводжує показ об'єктів, доповнює та пояснює те, що бачать екскурсанти, спрямовує на зорове відтворення картини, яка за задумом авторів екскурсії повинна виникнути перед уявним поглядом екскурсантів;

2) використання в розповіді зорових доказів. Особливість розповіді полягає у тому, що в ній відсутні усні докази. Їхню роль виконує зоровий ряд. Екскурсовод так будує показ, щоб «заговорив» сам експонат, щоб екскурсанти побачили те, про що він розповідає;

3) адресність розповіді, тобто прив'язка розповіді до спостережуваних екскурсантами експонатів;

4) конкретність екскурсійної розповіді. Конкретність – це не тільки формулювання теми, але й самі по собі наведені факти, їх тлумачення. Неправильно розглядати конкретність у розповіді екскурсовода як велику кількість фактичного матеріалу (фактів, прикладів, дат, цифр, прізвищ);

5) стверджувальне подання розповіді. Екскурсовод із максимальною переконливістю повинен стверджувати, що подія відбувалася саме так, саме на цьому місці, що його учасниками були названі ним особи, а не хто-небудь інший. Розповідь не повинна включати ноток повчальності, моралізаторства, агресивного тиску. Під час проведення екскурсії важливо уникати невиправданих емоцій, надмірного пафосу, крикливості, слід ґрунтуватися на тому, що основним джерелом вражень в екскурсантів слугує сам матеріал, його глибина, факти, що можуть схвилювати.

3. Музей як освітній простір

Осмислення музею, як особливої освітньої інституції, втілюється в діяльності директора Гамбурзької картинної галереї *Альфреда Ліхтварка*, за ініціативою якого було скликано конференцію «Музей як освітній і виховний заклад» (1903), де основною функцією музею проголошена освіта. Учений, описуючи метод «музейних діалогів», особливу роль відводив музейному працівникові (посереднику), який допомагає відвідувачу у спілкуванні з музейним середовищем і розвиває здатність бачити та сприймати музейну експозицію, згодом музеолог назвав «посередників» музейними педагогами. На початку 1990-х років XX ст. окреслилися *нові підходи* у роботі з музейними відвідувачами:

- відвідувачів, як пасивних отримувачів інформації або об'єктів виховної дії, перетворити на рівноправних співрозмовників, співучасників;
- музей починають розглядати як засіб розвитку естетичного смаку та творчої уяви та формування ціннісного ставлення до історико-культурної спадщини;
- свої позиції завойовує нова концепція освітньої діяльності про музей як комунікаційну систему.

Завдання музею полягають не лише у передаванні інформації про явище чи процес, а в тому, щоб звертатися до внутрішнього світу відвідувача, впливати на його чуттєво-емоційну сферу, діалогічного спілкування музею з аудиторією. У зв'язку з новим розумінням суті взаємин музею та відвідувача впроваджується поняття «культурно-освітня діяльність», що передбачає набуття освіти в просторі культури. Поняття «освіта» тлумачиться широко та передбачає розвиток розуму й інтелекту людини, його духовних й особистісних якостей, ціннісних уявлень про світ.

Теоретичну та методичну основу культурно-освітньої діяльності становить музейна педагогіка, що створює нові методики й програми роботи з відвідувачами, вивчає вплив на них різних форм музейної комунікації. Сьогодні *музейна педагогіка* – це комплексна наукова дисципліна, що формується на перетині музеєзнавства, педагогіки та психології. Вона вивчає освітні аспекти

музейної комунікації. Музейна педагогіка розглядає музей як установу, де виховуються почуття. Музей не ілюструє історію, не навчає історії, а формує в людини особистісне емоційне ставлення до тих чи інших історичних фактів. У зарубіжній музеєзнавчій літературі для окреслення форм роботи з відвідувачами вживають збірне поняття «музейна програма», що охоплює всі культурно-освітні заходи, які музей організовує як додаткову інтерпретацію фондової збірки. Завдання популяризації через програми полягає в тому, щоб зробити музей цікавим, захопливим, встановити та зміцнити зв'язки з публікою.

У методології музейної педагогіки, як способу пізнання сутності музейно-педагогічного процесу, виокремлено такі *методологічні підходи*: особистісний, діяльнісний, діалогічний, культурологічний, системний, середовищний, компетентісний.

Розглянемо більш докладно *компетентісний підхід*. Компетенції розглядаються як здатність особистості вирішувати складні реальні завдання – професійної і соціальної діяльності, самовизначення, світоглядні, комунікативні, особистісні.

Загальнокультурна компетентність у науково-педагогічній літературі розглядається як рівень освіченості, достатній для самоосвіти, самостійних і обґрунтованих суджень щодо явищ у різних сферах культури, діалогу з представниками інших культур. У *структурі загальнокультурної компетентності* виокремлюють:

— Когнітивний компонент відповідає такій формі привласнення продуктів культури як вивчення та розуміння.

— Ціннісно-орієнтаційний компонент передбачає залучення до культури шляхом передачі цінностей через переживання у процесі духовного спілкування. У даному випадку культура визначається як система виробництва духовних цінностей, специфічний спосіб мислення, реалізація вищих цінностей.

— Комунікативно-діяльнісний компонент відповідає операційно спрямованій поведінці й такому способу привласнення продуктів культури, як співтворчість, що закріплено у визначеннях культури як форми поведінки,

способи людської діяльності, система збереження і передачі соціального досвіду.

У музеї розвиток загальнокультурної компетенції реалізується через використання специфічних можливостей та освітнього потенціалу самого закладу і теоретико-методологічних напрацювань музейної педагогіки, а саме активних методів навчання, музейних предметів і музейного середовища, образної мови експозиції, звернення до культурних еталонів.

Освітній потенціал музейного середовища через такі характеристики:

— предметно-емоційне збагачення обумовлено тим, що музейні предмети доступні для сприйняття та використання у педагогічному процесі: їх легко показати, іноді маніпулювати ними для виникнення тактильного відчуття. Вони різноманітні за фізичними (розмір, форма, колір) та естетичними (краса, гармонійність) показниками, їм притаманна атрактивність (привабливість, унікальність, самоцінність) предметів-оригіналів;

— емоційно-ціннісне збагачення визначається наявністю у музейному середовищі предметів-оригіналів, яким притаманна історична, меморіальна, естетична, духовна і матеріальна цінність, яка значною мірою впливає на емоційно-чуттєву сферу людини, формування її ціннісного ставлення до дійсності;

— знаково-символічна насиченість характеризується багатозначністю знакових комплексів — предметних, архітектурних, духовних, здатна стимулювати творчу уяву та фантазію особистості.

Місія музею в освітній сфері являє собою діяльність, яка спрямована на збереження і передачу наступним поколінням культурного досвіду та гуманістичних традицій людства, формування ціннісних, моральних, світоглядних установок, виходячи із принципу толерантності до природного, етнічного, культурного і релігійного різноманіття світу, а також розвиток творчого потенціалу особистості.

Музейна педагогіка і STEAM-освіта. Освітній підхід «STEAM-освіта»

— це сучасний освітній феномен, який поєднує природничі науки, технології та

мистецтво і, за прогнозами фахівців, має стати основою шкільної освіти в майбутньому, оскільки може надати ширші можливості для всебічного розвитку дитини (S – science = природничі науки; T – technology = техніка, технології; E – engineering = інженерія; A – arts = мистецтво; M – mathematics = математика), скерованої на підтримку творчості та розвиток інноваційних навичок учнів.

Ця освіта відображає стрімку еволюцію «суспільства знань», націленого у майбутнє, готового до появи нових професій, пов'язаних із різними технологіями і високотехнологічним виробництвом у взаємодії з природничими науками та мистецтвом як потужним чинником для розвитку креативного мислення (ІТ-фахівці й програмісти, інженери, професіонали у галузі високих технологій, фахівці біо- та нанотехнологій).

STEAM-освіта є унікальним явищем та цінною «знахідкою» для музейних педагогів, вчителів і викладачів, вихователів і методистів. Будь-яка навчальна програма або проєкт, побудований на її базі, передбачає широкий контекст навчання в музеї на основі міждисциплінарного підходу, якому притаманні прикладний характер та інтеграція в єдину дидактичну схему. Такі проєкти загалом підходять для відвідувачів музеїв будь-якого віку, проте мають особливе значення для учнівської та студентської молоді. Вони можуть, наприклад, передбачати створення на експозиції спеціальних «робочих станцій», креативного ігрового простору, віртуальної реальності, що не лише покращує існуючу навчальну програму з математичних та природничих дисциплін, а й розкриває знання відвідувачів у високотехнологічних галузях навчання. У такому сенсі музейний простір вирізняється не лише зручністю та інтерактивністю, а, у першу чергу, багатофункціональністю, що уможливлює розташування тематичних експозицій з певної галузі знань (наприклад, хімія, фізика, робототехніка, космос тощо), наявності майданчиків для проведення майстер-класів та відеодемонстрацій, наукових театрів, лабіринтів, бібліотек.

Можливості практичного застосування здобутків STEAM-освіти у просторі музею, виходячи з її міждисциплінарних складових:

| у сфері науки ми можемо захопити увагу молодих відвідувачів практичними реальними прикладами дослідів з фізики, матеріалознавства, демонструючи, скажімо, ефекти гравітації, інерції, квантової механіки, оптики;

| у сфері технологій музейний простір може проілюструвати стрімкий розвиток високотехнологічних процесів, пов'язаних із робототехнікою, комунікацією, 3D-друком. Розташування таких діючих експонатів на експозиції привертає увагу своєю практичною зорієнтованістю та можливістю занурення у «світ майбутнього»;

| у сфері інженерії – це унікальна можливість самостійно сконструювати та включити у дію різні механізми й прилади, які мають практичне значення для розвитку промисловості, економії ресурсів, створення нових робочих місць, просування інноваційних технологій;

| у сфері мистецтва йдеться про естетизацію технічних процесів, коли вибір дизайну створює оптимальні умови для творчого розвитку певного навчального проекту, а краса, простота, лаконічність, функціональність і зручність предметів привертають увагу відвідувачів, спрямовують їх на пошуки гармонії у навколишньому просторі;

| у сфері математики – це можливість бачити красу в програмуванні різних роботів, обчислювальних діях, співставленні геометричних фігур задля розвитку логічного мислення, покращення засвоєння навчальної інформації, швидкого прийняття креативних рішень.

STEAM-освіта сьогодні активно спрямована на вивчення науки в неформальному середовищі та застосовується в музейних комплексах зарубіжних країн, таких як Центр науки «Коперник» (Варшава), музей «Блумфільд» (Єрусалим), науковий центр «Немо» (Амстердам), «Місто науки і техніки» (Париж), «Музей науки» (Осака), «Science gallery» (Дублін), «Космокайша» (Барселона), «Exploratorium» (Сан-Франциско), а також починає упроваджуватися в практиці вітчизняних музеїв (Музей популярної науки і техніки «Експериментаніум» (Київ), «Музей казок» (Київ), «Музей цікавої науки» (Одеса), «WOOM – музей наукових відкриттів» (Харків) тощо.

Одна з головних відмінностей STEAM-освіти полягає в особливій конструкції музейних навчальних занять, які передбачають зосередження уваги не навколо вчителя і музейного педагога, а на вирішенні практичного завдання або проблеми шляхом спроб і помилок, участі у проєктній діяльності для формування відповідних професійних компетенцій.

Методологічні засади цього освітнього напрямку співзвучні з ідеями видатного педагога XX ст. Джона Дьюї, які у контексті музейно-педагогічної діяльності можна звести до наступних позицій:

- активний контакт з предметами; загальносуспільний контекст;
- - відкриття та експериментування;
- активне здобуття нових знань;
- задоволення від навчання; використання методу проєктів у музеях для дітей та молоді; співпраця, а не конкуренція.

Перебуваючи у просторі музею і працюючи над виконанням поставлених завдань, особистості вчать не лише критично мислити й спостерігати, а, перш за все, набувають навичок опрацювання інформації (елементарний аналіз, узагальнення, висновки, порівняння), проведення практичних експериментів, конструювання різноманітних інтерактивних моделей та алгоритмів діяльності. Особливе значення для цього має створення ефективного освітнього середовища, яке було б практичним, міждисциплінарним, колаборативним й давало можливість знаходити і культивувати внутрішню мотивацію до сприйняття інформації.

Культурно-освітня діяльність є важливим компонентом музейної комунікації та одним із провідних напрямів музейної роботи. Теоретичну основу культурно-освітньої діяльності становить музейна педагогіка. Поняття «культурно-освітня діяльність» ширше за поняття «музейна педагогіка», оскільки включає все, що стосується організації та проведення багатоаспектної роботи з різноманітною музейною аудиторією. Як соціокультурний інститут, музей завжди був орієнтований на контакти з публікою, але в різні епохи

уявлення щодо освітнього призначення музею були пов'язані, в першу чергу, з особливостями розвитку соціуму в той чи інший період.

Досвід розвитку освітньої діяльності музею в XIX і першій половині XX ст. умовно дозволяє виділити дві групи музеїв:

- *професійні музеї* – музеї технічного, природничого, етнографічного, історико-краєзнавчого та мистецтвознавчого профілів;
- *непрофесійні музеї* – педагогічні, шкільні та дитячі, що займають чільне місце в системі освітніх та соціально-дозвіллевих закладів.

Освітню діяльність сучасного музею слід розглядати у наступних аспектах:

– Пізнавальний – специфіка пізнання в музейному середовищі полягає у тому, що людина осягає навколишній світ на основі оригіналів, які є відображенням змісту цього світу як за допомогою власного досвіду, так і наукових формул, моральних норм, художніх образів.

– Творчий – під творчістю розуміється та сукупність предметів психологічного дослідження, в якому ключовими елементами є: обдарованість, фантазія, вигадка, оригінальність, інтуїція, творча уява, натхнення тощо, яку можна розглядати як фактор життєдіяльності, що виконує стимулювальну та інтегративну функції в науковому дослідженні та художньому процесі, а також у практичній діяльності людини. Особливе місце в цьому процесі займає художнє проєктування, конструювання та оформлення життєвого середовища (дизайн).

– Соціальний – музей є частиною середовища й активно бере участь у соціалізації людини, залучення до навколишнього світу та суспільства, що відбувається в його середовищі під час передачі чуттєвого досвіду, знань, умінь і цінностей від одного покоління до іншого.

Форми культурно-освітньої роботи з відвідувачами.

Для дорослої аудиторії:

– лекція – послідовний виклад в усній формі теми або її розділу, пов'язаний з профілем музею або з використанням матеріалів музейного зібрання, одна з давніх і традиційних форм культурно-освітньої діяльності;

– консультація – надання інформації з питання, що цікавить відвідувача;

– презентація, вечір пам'яті, концерт пов'язані з особливими подіями в житті музею або присвячені визначним особистостям;

– наукова конференція – форма організації наукової діяльності, за якої дослідники представляють результати наукових пошуків та обговорюють питання, присвячені музейній колекції, історії музейної справи, теоретичним питанням музеєзнавства;

– колоквіум – наукові збори, на яких заслуховують й обговорюють доповіді з різних проблемних питань;

– тренінг – на відміну від наукових колоквіумів, передбачають виконання практичних вправ, індивідуальну роботу та роботу в малих групах;

– воркшоп – навчальний захід (нарівні з семінарами, курсами, майстернями), на якому учасники отримують знання самостійно.

Дослівний переклад терміна – «робоча майстерня». Основні відмінності воркшопу від заходів іншого типу – висока інтенсивність групової взаємодії, активність і самостійність учасників, життєвий досвід та особисте переживання.

Для дитячої аудиторії:

– квест – аматорське спортивно-інтелектуальне змагання, основою якого є послідовне виконання заздалегідь підготовлених завдань командами або окремими гравцями;

– майстер-клас – урок майстра, експерта, під час якого поєднується коротка теоретична частина з індивідуальною роботою, спрямованою на придбання і закріплення практичних знань і навичок;

– музейний урок – колективне поглиблене вивчення шкільного матеріалу, що не передбачає перевірку його засвоєння;

– гурток при музеї – об'єднання людей за інтересами з метою поглиблення та розширення знань, набуття вмінь, пов'язаних з профілем музею (художній, технічний, краєзнавчий, літературний, військовоісторичний тощо);

– студія при музеї – спрямовує діяльність на естетичний розвиток дітей та дорослих, розкритті їхніх схильностей до художньої творчості;

– творча або наукова лабораторія в музеї передбачає проведення під керівництвом наукового співробітника експериментальної наукової діяльності у поєднанні з творчою практикою.

Музеї організовують також конкурси, олімпіади, вікторини з метою залучити максимальну кількість учасників до ознайомлення з музейними колекціями та музейною роботою, стимулювати їхнє прагнення до набуття знань та вміння самостійно мислити.

Музей є місцем не лише навчання та отримання нових знань, але й місцем відпочинку, позитивних емоцій і натхнення. Для задоволення цієї рекреаційної потреби відвідувачів музеї використовують такі **культурно-освітні форми**:

– театралізована екскурсія – форма роботи музею із відвідувачем, її проводять співробітники музею, одягнені в костюми певної епохи, використовуючи розмовну та поведінкову стилістику часу;

– Міжнародна акція «Ніч музеїв» історично пов'язана із Міжнародним днем музеїв (18 травня). Основна мета акції – показати ресурс, можливості, потенціал сучасних музеїв, залучити до музеїв молодь;

– День відкритих дверей – проводиться музеями відповідно до певного графіку. На час його проведення відвідування є безкоштовним, а працівники демонструють відвідувачам розширену експозицію та в атрактивній формі ознайомлюють із незнайомими широкому загалу аспектами роботи установи;

– ярмарок – проводиться на прилеглих до музею територіях та/або частково у найпросторіших його приміщеннях. Найчастіше спрямований на продаж естетично якісних предметів ручного виготовлення, частина коштів від якого нараховується на користь музею;

– карнавал – тематичний захід, приурочений до конкретної події (може бути частиною музейного фестивалю);

– бал – проводиться відповідно до певної теми або може бути сезонним атрактивним заходом (також може бути частиною програми музейного фестивалю);

– фестиваль – урочиста дія в музеї з широким колом учасників, яка супроводжується показом і оглядом різних видів мистецтва або робіт, виконаних учасниками студій, гуртків, ансамблів, інших творчих груп і організацій;

– вечорниці – театралізована форма, учасники якої збираються для спілкування, розваги у поєднанні з якою-небудь спільною прикладною діяльністю (в'язання, вишивання, плетіння тощо).

Питання для самоконтролю:

1. Проаналізуйте стандарти професіоналізму музейних фахівців, розроблених ІКОМ.
2. Назвіть професійні компетентності музейного фахівця відповідно до сучасних вимог.
3. Розкрийте основні види музейних екскурсій.
4. Охарактеризуйте роль екскурсії для різних груп відвідувачів музеїв.
5. Визначте соціальні функції екскурсії в музеях.
6. Які форми мовленнєвої комунікації під час «живої» (класичної) музейної екскурсії?
7. Охарактеризуйте спеціальні музейні програми для дорослої аудиторії.
8. Визначіть форми роботи з відвідувачами музею, які найбільше відповідають напряму культурно-освітньої діяльності – навчання.

Лекція 5. Інновації та інтерактивність у сучасному музейному просторі. Музейний маркетинг

План

1. Інноваційні технології в сучасному музейному просторі.
2. Інтерактивні форми роботи з музейною аудиторією.
3. Маркетинг та рекламно-інформаційна діяльність музеїв.

1. Інноваційні технології в сучасному музейному просторі.

У сучасній практиці музейної справи доволі часто використовуються поняття «інновації» та «інтерактивність», що охоплюють доволі широкий контекст і відмінні між собою галузі музейної роботи:

- використання мультимедійних технологій та аудіовізуальних засобів у експозиції музею;
- створення віртуальних музеїв та виставок у всесвітній мережі й офіційних інтернет-сторінок музею;
- оцифрування та стандарти програмного забезпечення для обліку музейних фондів;
- застосування нестандартних і творчих підходів у науково-освітній діяльності музею, музейному маркетингу тощо.

У широкому розумінні поняття музейних інновацій стосується структурних змін у музеї відповідно до плину часу й переосмислення в музейному середовищі місця та ролі музейних інституцій у системі національних, суспільних і культурних взаємин.

У вузькому значенні музейні інновації – це використання мультимедійних технологій в експозиційному просторі музею з метою підсилення інформативності, комунікативності та атрактивності музейної експозиції, а також використання комп'ютерного програмування з метою вдосконалення обліку та використання музейних фондів.

Поняття музейних «інновацій» у широкому розумінні становлять докорінне переосмислення традиційних музейних практик, місця та ролі музеїв у суспільстві та культурі, що сприяє подальшій еволюції музею як особливого

історично-культурного феномену, дає йому змогу належно відповідати на виклики сучасності й залишатися актуальним, насамперед, для відвідувача, місцевої громади. Яскравим прикладом подібного інноваційного музейного розвитку стала поява та становлення ще у середині 1980-х рр. нової музеології. Еволюція поглядів на суспільне призначення музею привела до виникнення *нової музейної ідеології* – системи уявлень про музей, як соціокультурний інститут, здатний виконувати більш активну перетворювальну роль у суспільстві.

У результаті суттєвій ревізії були піддані традиційні уявлення про музей. Музей почали сприймати не як сховище музейних предметів і науково-дослідний центр, а, перш за все, як інструмент соціальних і культурних перетворень, установу, що слугує конкретним міським та сільським громадам. Такий музей дає своїм відвідувачам змогу не просто отримувати певні абстрактні знання або естетичні враження, а відчутти причетність до історії та самотності своєї власної громади. «Нова музеологія – набагато більше, ніж рух, покликаний сприяти постійним пошукам нового у музейній справі. Вона мобілізує прихильників радикального перегляду цілей музеології та виступає за глибокі зміни психології та поглядів музейних працівників» – писав у 1985 р. президент Асоціації екомuzeїв Квебеку П'єр Мейран.

У Квебецькій декларації (1984) відображено основні принципи нової музеології та йшлося, зокрема, про те, що у сучасному світі, який прагне використовувати для свого розвитку всі засоби, музеї повинні вийти за межі традиційних завдань і функцій: ідентифікації, консервації й просвітництва – і перейти до виконання більш широких програм, які дають їм змогу активніше брати участь у житті суспільства й повніше інтегруватися в навколишнє середовище. Аби досягти цього й залучити відвідувачів у свою діяльність, музеї повинні частіше звертатися до принципу міждисциплінарності, до застосування в культурно-просвітницькій діяльності новітніх методів комунікації та сучасних форм роботи з населенням.

Таким чином, інноваційний аспект нової музеології полягав у пріоритетності соціальної місії музеїв над їхніми традиційними функціями (забезпечення належних умов зберігання й експонування колекцій, обслуговування відвідувачів тощо).

Поняття «інновацій» у їх вузькому значенні можна звести до використання інтернет-ресурсів, аудіовізуальних, мультимедійних засобів у експозиційній та фондовій роботі музею. Так, у 2015 р. багато музеїв запустили нову *технологію Veason*, яка допомагає орієнтуватися у великих галереях. Додаток отримує інформацію про те, де ви знаходитесь і, як цифровий екскурсовод, відправляє вам корисну інформацію про автора і його роботи, враховуючи аудіо-, відеоматеріали, статті та огляди. За допомогою Veason можна відправляти картинки та фотографії друзям, через СМС або електронну пошту, опубліковувати в Фейсбукі або Твіттері.

Загалом цифрові технології в експозиційному просторі музею використовують у двох взаємопов'язаних аспектах: як технічну апаратуру та як експонати й музейні предмети. У *першому випадку інноваційний потенціал* технічної апаратури слугує для розкриття сценарію експозиції, а цифрове обладнання виконує допоміжну роль (цифрові етикетки, інформаційні кіоски, звукові ефекти та ін.). У *другому випадку цифровому обладнанню* або цифровому твору відводиться центральна роль. У цьому контексті мультимедіа в музеї стають самостійним об'єктом мистецтва. Спеціально створені аудіо-, відео- і мультимедійні програми, технічні можливості яких дають змогу відчути себе в «іншій» реальності, набувають ваги перед відвідувачами поруч із традиційними музейними експонатами. Мультимедійні комп'ютерні системи можна розглядати, як сучасний рівень подачі інформації відвідувачу. Вони забезпечують швидкий і зручний пошук інформації, можливість одночасної подачі різних типів інформації, показ матеріалів, що ніколи не експонувались. Нові технології, забезпечують «занурення» відвідувача в ідею виставки, пояснюють концепцію експозиції, сприяють знайомству відвідувача не лише із колекціями одного музейного закладу, а й з матеріалами, що зберігаються в

інших музеях. Віртуальні галереї, виставкові зали стали альтернативою для митців, оскільки такі способи ознайомлення глядачів з власною творчістю значно розширюють кордони, зокрема коло глядацької аудиторії. Розробка комп'ютерної графіки і технологій віртуальної реальності дають можливість музеям викликати певні відчуття у відвідувача. Ці емоції включають високу ступінь взаємодії експонатів і відвідувача, вони є тими зачіпками, котрі підвищують глядацький інтерес і «занурюють» відвідувача в експозицію.

У музеях широко використовується сучасна технологія – голографія, об'ємне зображення предметів на фотопластинці (голограмі) за допомогою випромінювання лазера, внаслідок чого відвідувачі можуть ознайомитись з об'ємними зображеннями експонатів, які знаходяться в інших музейних колекціях, створюються виставки голографічних зображень. Значно збагатило комунікаційні можливості музею прийняття інноваційних рішень, застосування 3D-технологій. Впровадження у музейній галузі інтерактивних проєкцій, 3D-зображень, 3D-сканувань дає можливість відтворити пам'ятку, місце її знаходження, ознайомити відвідувачів музею з соборами, храмами, іншими історичними будівлями, які були пошкоджені чи зруйновані. Інтерактивна проєкція 3D-зображення людини в натуральну величину також стає популярною в музейному просторі.

У художніх музеях увага відвідувача повністю зосереджена на предметі, головне, що може знадобитися відвідувачеві (за відсутності екскурсовода) – це додаткова інформація про експонат. Ця інформація може надаватись у вигляді мобільних додатків, або комфортних автоматизованих робочих місць, які містять у наочній формі всю передбачену працівниками музею інформацію про експозицію – для зацікавленого відвідувача, а також більш ігровий пізнавальний контент – для дитячої аудиторії. Залежно від специфіки музею та яку аудиторію розрахована та чи інша виставка доречно використання видів мультимедійного обладнання. У науково-технічних, пізнавальних музеях, у музейно-інформаційних центрах, використання інтерактивних інсталяцій безпосередньо в експозиції, може бути доречним і захоплюючим для

відвідувачів. У музеях, де експонуються твори мистецтва, особливо сучасні, дуже часто автори проєктів використовують відео проєкції, інсталяції, тим чи іншим чином залучають глядача до самого мистецтва.

Музей сьогодні – це простір для творчості та експериментів, який вимагає втілення найсміливіших дизайнерських проєктів та ідей, реалізувати які допомагають інноваційні можливості ексклюзивного мультимедійного устаткування. Інновації в науково-фондовій музейній роботі – це, насамперед, оцифрування музейних предметів та створення відповідного програмного забезпечення (стандартів) для обліку музейних фондів. Найвідомішими сьогодні музейними стандартами є:

— CDWA (Категорії для творів мистецтва). Описує інформаційні ресурси баз даних із образотворчого мистецтва, пропонує концептуальний підхід до опису та доступу до творів мистецтва й зображень. Пропонує термінологію, що допомагає поєднати інформацію з різних систем і зробити її доступнішою.

— MIDAS (Керівництво та Стандарт даних для інвентаризації пам'ятників). MIDAS пропонує загальний формат інвентарних описів монументів, а також містить набір «інформаційних схем», які передбачають логічне групування фактів, сукупність яких утворює інформацію, достатню для створення запису про конкретний об'єкт в інвентарному описі MIDAS. Кожна схема охоплює низку «одиниць інформації», що містять основні факти. Словник MIDAS визначає кожну одиницю інформації. Використовується в англійських музеях для збереження електронних записів про археологічні ресурси.

— SPECTRUM (Стандарт музейної документації Об'єднаного Королівства). Цей стандарт для музейної документації та управління колекціями заснований на 21 процедурі, типових для музею, та понятті «одиниця інформації» – даних, необхідних для реалізації кожної процедури.

— LIDO (Полегшений стандарт інформації для опису об'єктів). Виробник: Міжнародний комітет музейної документації CIDOC. Сила LIDO полягає у його здатності підтримувати повний спектр описової інформації про

музейні об'єкти. Його можна використати для всіх видів об'єктів, наприклад, мистецтво, архітектура, історія культури, історія техніки, природнича історія.

2.Інтерактивні форми роботи з музейною аудиторією.

Музейна інтерактивність зосереджується в галузі науково-освітньої діяльності музею та пов'язана, насамперед, із музейною педагогікою й використанням інтерактивно-педагогічного потенціалу музейної екскурсії, уроку, експонату. Першочерговими є використання рольових історичних ігор, тактильний та психологічний потенціал музейних експонатів, можливість «занурення» в історичне чи природне середовище тощо.

Інтерактивність – це взаємодія, комунікація, що передбачає двосторонній діалог між учителем та учнями (викладачами і студентами), метою якого є перетворення узагальненої інформації на особистісні знання. Інтерактивність є базовим принципом музейно-педагогічної діяльності й акцентує увагу на необхідності створення ефективного дидактичного середовища у музеї. Противага цьому, як правило, традиційні методи, які становлять переважно одноманітні екскурсії, характерною особливістю яких є відсутність зворотного зв'язку між музейними працівниками й відвідувачами, що перебувають у ролі пасивних слухачів.

Інтерактивні експозиції. Використання мультимедійних технологій, смартфонів та персональних комп'ютерів робить не обов'язковим відвідування виставки творів мистецтва, аукціону, арт-ярмарки та ін. Твори мистецтва можна споглядати, використовуючи міжнародні світові інтернетпортали (EUROPEANA, Smarthistory тощо). Саме вони дозволяють переглянути колекції та культурне надбання музеїв світу та об'єднати найрізноманітніші музейні простори.

Крім створення «зон занурення», не варто забувати про такий важливий засіб донесення інформації, як аудіоінсталяції тривимірних музейних предметів. Це не тільки звичні аудіогіди, а й стаціонарні аудіонавушники поруч із

вітринами або об'єктами, завдяки яким відвідувач опиняється в певній епосі чи темі. Найпопулярніші мультимедійні засоби комунікації:

– Інтерактивний стіл – міні-мультимедійний центр для одночасної взаємодії кількох інтерактивними додатками та здійснення процесу комунікації одночасно кількома відвідувачами.

– Інтерактивний екран розширює можливості презентацій та підвищує ефективність взаємодії з аудиторією. Управління здійснюється, як правило, дотиком пальця до екрана. Чутлива поверхня дисплея негайно реагує та передає дані керуючій програмі, яка відображає на екрані відповідний розділ або тему. Таким чином, відвідувач сам може керувати інформаційним потоком, вибираючи цікаві теми або розділи експозиції. З іншого боку, інтерактивний екран може містити наочні матеріали у вигляді електронних 3D фотооб'єктів. Це допомагає зробити екскурсію максимально якісною, доступною та зрозумілою для широкого кола відвідувачів.

– Інтерактивна панель або фліпчарт XXI ст. – магнітно-маркетна дошка, що використовується для проведення лекцій, семінарів та івентзаходів. Вона ідеально підходить для проведення лекцій, семінарів, тренінгів. На інтерактивній панелі розташований QR-код, який дозволяє за допомогою смартфона відображати та зберігати інформацію й переносити її на персональний комп'ютер. У цьому випадку відпадає необхідність відволікатися на необхідні записи та нотатки.

Інтерактивність науково-освітньої роботи музею проявляється:

– у диференційованому підході до різних категорій відвідувачів, впровадження в традиційну екскурсію ігрових та театралізованих елементів, можливості для відвідувачів тактильного доступу до експонатів;

– упроваджуються інтерактивні майстер-класи, під час яких учні занурюються у давні часи, набувають навичок давніх способів видобування вогню, виготовлення первісних знарядь праці тощо;

– перевтілення у персонажів минулих часів та випробування себе у різних ролях, професіях, наприклад, сучасних музейних фахівців, можна в музейних іграх;

– у роботі з дітьми застосовують методики – арттерапія, ігрова терапія, аудіотерапія, казкотерапія, які загалом становлять інтегрувальний адаптивний механізм, що дає змогу дитині активно пристосовуватися до навколишнього середовища, сприяє її реабілітації та психічному й духовному розвитку (музеєтерапія). Інтерактивні елементи експозиції та інших форм музейної комунікації дають можливість взаємодіяти з дитиною на символічному рівні, надають можливість зрозуміти її приховані почуття та переживання. Так, виготовлення писанок, малювання атрактивних музейних експонатів птахів у супроводі аудіозаписів їхніх голосів дає змогу виявляти, усвідомлювати, а також виражати різні позитивні емоційні стани (захоплення, радість, втіха тощо). Відбувається емоційне перемикання з негативних спогадів і переживань, внаслідок чого знімається напруженість психотравмувальної ситуації і зникнення хворобливої симптоматики. Поєднання інновації та інтерактивності часто відбувається з метою унаочнення освітнього процесу в музеї, прагненням зробити його цікавішим та атракційнішим, особливо серед дитячої аудиторії музейних відвідувачів.

3.Маркетинг та рекламно-інформаційна діяльність музеїв.

Музейний маркетинг (від англ. market – ринок) – це система знань про теорію і практику створення, просування до потенційних споживачів та збуту музейного продукту, а також налагодження комплексу комунікативного діалогу між музеями та суспільством, його окремими інституціями. Виходячи з цих положень, маркетинг музею повинен реалізуватися у двох стратегічних напрямках:

– презентація і просування музею, усіх форм його суспільної діяльності (некомерційний маркетинг);

– презентація і просування конкретних музейних послуг чи товарів (комерційний маркетинг).

Комерційна складова музейного маркетингу – це система організації і збуту музейного продукту, зорієнтована на задоволення потреб споживачів та отримання прибутку на основі дослідження і прогнозування ринку, вивчення внутрішнього музейного і зовнішнього ринкового, інституційносуспільного й дозвіллево-культурного середовища, розробки заходів щодо поліпшення музейного продукту, асортименту музейних послуг і товарів, вивчення потреб і культурних запитів відвідувачів, проведення конкурентоздатної цінової політики, формування попиту, стимулювання відвідування, PR і реклами.

Маркетингова стратегія музею – це концепція і план поведінки на ринку з метою поширення інформації про себе, популяризації свого продукту серед громадськості, підтримування й розвитку власного позитивного іміджу, пошуку нових груп потенційних споживачів музейного продукту та загалом заходи зі зміцнення своїх позицій у суспільстві на довготермінову перспективу. Стратегія маркетингу повинна відповідати на такі запитання:

- | який товар виводиться на ринок, в якому асортименті та за якою ціною;
- | на якого споживача (сегмент ринку) він розрахований;
- | які умови необхідно створити для продажу товару на запланованому рівні;
- | через які канали і в яких обсягах буде організоване просування товару до споживача;
- | яких економічних результатів варто очікувати від реалізації конкретного ринкового проєкту та які витрати для цього потрібні.

Концепція некомерційного маркетингу ґрунтується на теорії зростаючих культурних потреб. *Метою некомерційного музейного маркетингу* є підвищення соціальної значущості діяльності музейної установи, її місії та суспільної ваги, створення яскравого привабливого образу як скарбниці мистецтв і культурної спадщини. Цей вид маркетингу називають *іміджевим* (чи

престижним). На базі маркетингу цього типу будуються технології і стратегії грошової та проєктної діяльності.

Відмінність некомерційного маркетингу від комерційного полягає у тому, що залучення ресурсів для відтворення діяльності і розвитку музейної установи та реалізації соціально значущих культурних проєктів і програм здійснюється, головним чином, за рахунок залучення зовнішніх ресурсів: бюджетних засобів, грантів благодійних фондів, спонсорської підтримки і приватних пожертвувань. Ефективність некомерційного музейного маркетингу досягається в результаті формування комунікаційного середовища в реальному і віртуальному світах і спирається на розвинену систему ділового партнерства. Складаються системи партнерства, що саморозширюються, а в їхніх рамках створюються умови для розвитку кожного з партнерів.

Музейний маркетинг є точкою перетину «інновацій» та «інтерактивності». Одним із визначальних напрямів музейного маркетингу є, передовсім, ефективна стратегія залучення відвідувача до музею. Відтак музей повинен бути актуальним, цікавим, відомим, створювати належні умови для проведення вільного часу в контексті сучасних тенденцій «цивілізації дозвілля» тощо. Саме тому в музейному маркетингу органічно взаємодіють, з одного боку, інноваційні методики (паблік рилейшнз (ПР), пабліситі – техніка успішного формування іміджу, партнерські відносини (друзі музею) та ін.), а з іншого – інтерактивні (створення в музеї рекреаційних зон, зон творчості, ігрового простору, музейного магазину, арткафе та ін.).

Зрештою, інновації та інтерактивність музейного маркетингу мають спільний знаменник, означений поняттям «маркетинг інновацій», який може бути інтерпретований як сукупність дій, прийомів, методів, систематична активність суб'єктів економічних відносин щодо розроблення і просування на ринку нових товарів, послуг і технологій для задоволення потреб і запитів споживачів (суспільства) у ефективніший, ніж у конкурентів, спосіб на основі оновлення та підвищення рівня складових потенціалу підприємства, пошуку

нових напрямів та засобів його використання з метою отримання прибутку та забезпечення умов тривалого виживання й розвитку на ринку.

Реалізація творчих ідей у маркетингу можлива із впровадженням нестандартного підходу до звичного для відвідувачів та загальноприйнятого графіка і принципу роботи. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 5 червня 1997 р. № 534 заклади культури можуть надавати такі платні послуги: проведення вистав та музичних постановок, сприяння виступам окремих артистів, проведення концертів, фестивалів, бенефісів, демонстрацій кіно- та відеофільмів, навчання у студіях, ігрових кімнатах для дітей, навчання іноземних мов, швидкого читання, технічної творчості, машинопису, проведення конкурсів, оздоровчих та обрядових заходів, виставок книг і творів мистецтва, надання послуг під час проведення презентацій фірм, банків, організацій, демонстрацій сучасних моделей одягу, виробів підприємств, організація творчих і музичних вечорів, вечорів відпочинку.

А зараз поставимо питання: Що таке *музейний продукт*?

Невід’ємною складовою туристичного бізнесу є не лише організація перевезення, розміщення, харчування туристів, але й включення в програму туру знайомства з природою та історією, архітектурними пам’ятками, національними особливостями регіону, міста чи села.

Туристична інфраструктура кожного регіону представлена сукупністю закладів, діяльність та роль яких спрямована на задоволення потреб туристів та населення. Як складова соціальної індустрії, інфраструктура туристичного характеру (куди включені і музеї) має свою специфіку. Зупинимося на питанні про роль і місце музеїв в інфраструктурі туризму.

Відомо, що музеї, опрацьовують, зберігають, експонують і пропагують пам’ятки та речі матеріальної культури того чи іншого народу, певного регіону, населеного пункту.

І тому, незалежно від профілю чи правового статусу, кожен музей може і повинен стати одним з ключових елементів у формуванні культурного середовища. Зміни економічних умов та життєвих орієнтирів значно вплинули на основи музейної діяльності. Тож сьогодні ми вже можемо говорити про такі

поняття як менеджмент та маркетинг у музейництві.

Ще донедавна така постановка питання викликала скепсис, адже відомо, що маркетинг існує там, де є комерційна діяльність організації та наявність інших операторів ринку, які утворюють конкуренцію. Тому необхідно чітко визначити, що є об'єктом маркетингової діяльності музеїв, тобто, що у даному випадку є «продуктом», за який відвідувач платить гроші.

Отже, музейний продукт — це комплекс основних та додаткових музейних послуг, тобто все те, що можна запропонувати відвідувачам музею; До основних музейних послуг належать збір, вивчення, збереження та експонування пам'яток та включення їх в систему «експозиція — екскурсовод — екскурсія — відвідувач».

Додаткові музейні послуги: інші послуги, які надаються для задоволення попиту відвідувачів та потребують додаткових зусиль музею.

Музейний продукт повинен відрізнятися своєю унікальністю та індивідуальністю, формуватися стандартними та атракційними експозиціями. До останніх можна віднести, скажімо, такі: експозиція рухома, анімована, інтерактивна.

Для зацікавлення відвідувачів пропонуємо застосувати такі форми експонування, коли:

- до експонатів можна доторкнутися (дверцята шаф та шухляд можна відчинити та зазирнути усередину, ін.);
- експонати змішані або не підписані;
- експозиція супроводжується звуками (якщо виставка природнича, то, скажімо, співом птахів).

Це потрібно для того, щоб привернути увагу, примусити задуматися, проаналізувати, побачити і зрозуміти як загальну тему експозиції, так і окремі деталі.

В контексті додаткових музейних послуг слід визначити, що і як отримує турист (відвідувач), знайомлячись з музеєм? В першу чергу це — знання, естетичне задоволення, врешті, можливість відпочити. Отже, йдеться про нематеріальні послуги, які надає музей і за які турист (відвідувач) платить гроші.

Тобто, поєднання понять «відпочинок плюс пізнання та враження» якнайповніше передає сучасні тенденції розвитку музеїв.

Повернемося до розуміння маркетингу в діяльності музейних закладів. Маркетинг для звичайної людини — це, перш за все, реклама і продаж, для менеджера будь-якого підприємства чи організації - це цілий комплекс маркетингових зусиль, т.зв. «маркетинг мікс». До складових «маркетингу мікс» ми відносимо всі дії, які починаються із створенням продукту, цінової політики, уміння донести інформацію про нього, зацікавити споживачів своїм продуктом та вдало його продати.

Схематично це виглядатиме так:

- продукт (послуга);
- ціноутворення та цінова політика;
- дистрибуція та розповсюдження;
- просування.

Ефективна реалізація вищеназваних послуг неможлива без дотримання певних, загальноприйнятих правил сучасного життя, а саме: сьогодні характерною рисою цивілізованого суспільства є прагнення до комфорту (у побуті, на роботі, у транспорті, на вулиці, в місцях відпочинку). Ця теза стосується і діяльності музеїв.

Відвідувач, потрапивши до музею, хоче отримувати запропоновані послуги у відповідних комфортних умовах, які повинні забезпечувати ефективну реалізацію основної мети музейної діяльності — домогтися за активної участі музейного працівника якнайповнішого сприйняття музейної експозиції.

Наприклад, якщо експозиція має історичний характер, то моделювання минулого здійснюється за допомогою музейних предметів — експонатів, які є своєрідними трансформаторами суспільних та політичних відносин.

І тут важлива роль належить саме музейному працівнику, який, розміщуючи речі в експозиції, повинен чітко визначити і спрогнозувати енергетичні, просторово часові, смислові властивості кожного музейного предмету. Відвідувач, купивши вхідний квиток, не отримує матеріального продукту, але у нього залишаються враження, якими він може поділитися з іншими людьми — потенційними споживачами. Вони, у свою чергу, відвідавши

музей, теж отримують естетичне, емоційне враження та духовне збагачення.

Включена безпосередньо в музейне середовище річ, яка стала музейним предметом, отримує функції «носія історії», перетворюється в процесі музейної комунікації в «предмет-слово», «предмет-символ», «предмет-знак». Згодом починає працювати механізм впливу музейного предмету на свідомість відвідувача.

«Предметом-знаком» можна вважати виставку «Сорочка одного села». За основу були взяті сорочки, що відображають глибинні пласти народної культури, коріння якої сягає дохристиянських часів. Орнамент окремих сорочок зберіг традиції часів Київської Русі.

Механізм впливу експонату на відвідувача неможливий без посередника — музейного працівника, який проводить екскурсію. Проведення екскурсії не зводиться лише до передачі певних знань і донесення їх до відвідувачів. Мистецтво екскурсовода полягає у поєднанні нових знань з тими, які людина вже має.

Перевага і сила методики проведення екскурсійного впливу полягає в тому, що отримана інформація в процесі екскурсії засвоюється, коректується, порівнюється і стає власністю одержувача цієї інформації. Найбільш ефективно цей процес відбувається у випадку, коли розповідь підкріплена володінням ораторського мистецтва, мімікою, жестами, зовнішнім виглядом, костюмом тої чи іншої епохи, про яку говорить екскурсовод. Все це значно підсилює змістове навантаження інформації.

Але кому ми передаємо цю інформацію? Що це за люди? Що вони шукають у музеї? Користуючись термінологією психолога М. Ковалю, назвемо п'ять груп відвідувачів за способом сприйняття музейної інформації.

«Знавці» — відвідувачі, які добре знають не лише історію, але й мають уявлення про цінність музейних предметів, відчують специфіку закладу. В основному їх цікавлять речі і документи з точки зору їхньої історичної характеристики.

«Любителі» виділяють під час огляду експонати, чимось значимі для них і нетипові порівняно з іншими. Найчастіше це речі або документи, пов'язані з

відомими особами, їхнім життям. «Любителі» часто нарікають на свої недостатні знання і зацікавлені в додаткових поясненнях, тому часто задають запитання.

«Нігілісти» досить критично налаштовані. Вони шукають і часто знаходять хиби у змісті експозиції, але не хочуть або не вміють угледітись в експозицію, часто кажуть, що їм сумно, а до всього сіро.

«Ритуальні» всім захоплюються. «Тут усе так гарно, усе цінне», — кажуть вони, але не можуть назвати конкретних експонатів, погано уявляють, чому присвячена експозиція. Прикладом можуть служити записи у книзі відгуків: «Нам усе сподобалося», «У вас гарно», «Сподобався розділ, де все старе».

«Спринтери» нічого не кажуть конкретно. Вони, в основному, пробігають по музею і мотивують свій прихід так: «Прийшли подивитися, що у вас є». Вивчення мотивів відвідування музеїв дозволяє використати потенційні можливості експозиції, скласти нові, нереалізовані проекти та плани. Тому, поряд з питанням про специфіку впливу музею, постає проблема ефективності музейної комунікації, тобто сприйняття чи не сприйняття музейної експозиції. В цьому напрямі може проводитися постійна робота з відвідувачами шляхом експрес опитування чи анкетування. Тому, для того, щоб музейники володіли інформацією про споживачів, автори посібника рекомендують періодично проводити маркетингові дослідження та опитування, які допоможуть вивчити основні групи відвідувачів, їх інтереси та побажання.

Формування книги відвідувачів допоможе музеєві створити банк даних відвідувачів і в майбутньому поширювати інформацію про діяльність музею шляхом поштових розсилок, запрошувати постійних відвідувачів на акції, дні відкритих дверей чи інші мистецькі та культурні події, які відбуватимуться у музеї.

Постійна робота з відвідувачами музею, які виступають споживачами туристичного продукту, надає можливість музейним працівникам:

- прогнозувати потреби відвідувачів (туристів);
- виявляти послуги, що користуються найбільшим попитом;
- удосконалювати взаємовідносини з потенційними клієнтами;
- створити систему зворотного зв'язку «музей — відвідувач — музей». Це, в свою чергу, дозволить пропонувати на ринку туристичних послуг якісний

туристичний продукт музейного виробництва, якому притаманні: достовірність, інформативність, атрактивність.

Поряд з основним продуктом продажу музеї можуть розвивати цілий комплекс додаткових послуг, найперспективнішу і, поки що, найменш задіяну форму на ринку музейних послуг. Сьогодні це:

- право на друкування творів з власної колекції;
- право на фото- та відеозйомку;
- платний доступ у фондосховища, бібліотеку;
- здача в оренду приміщень для виставок, конференцій;
- продаж рекламної та сувенірної продукції;
- організація концертів;
- відкриття сувенірних крамничок;
- відкриття кафе.

Загалом, серед платних послуг, які може надавати музей, можна навести наступні:

- надання послуг видавцям краєзнавчої, мистецької літератури, каталогів та забезпечення ілюстрованим матеріалом видань, творів, виставок тощо;
- організація виставок, в т. ч. пересувних, концертів, масових заходів, творчих та літературно-мистецьких зустрічей та вечорів, форумів, конференцій, пленерів, розважальних заходів, масових акцій, відкритих уроків, День музеїв, Днів знань, мистецьких акцій, презентацій (зокрема, книг), фольклорно-етнографічних свят, конкурсів та творчих вечорів;
- проведення лекцій та літературних уроків;
- проведення реставраційних робіт;
- інформаційно-консультаційна, методично-практична допомога у написанні наукових творів, праць, рефератів та доповідей;
- платні послуги із надання доступу до історичних джерел, архівів, фондів та бібліотек музеїв;
- видача довідок та висновків, зокрема, при відведенні земельних ділянок та будівництві на території міста, на реконструкцію на території заповідника;
- науково-природнича експертиза та експертна оцінка пам'яток культури та

матеріальних творів;

- послуги з артконсалтингу;
- археологічні розкопки;
- надання послуг туристичним організаціям з організації екскурсій, навчання екскурсоводів для місцевих туристичних організацій, обслуговування туристів на території музею, міста, району;
- розробка туристичних маршрутів історичними місцями;
- навчання гри на музичних інструментах та майстер-класи;
- проведення дегустацій національних та регіональних страв, послуги харчування, наприклад організація монастирських обідів;
- роздрібна торгівля сувенірами, літературою, творами мистецтва, друкованою продукцією, товарами релігійно-культового призначення;
- виконання індивідуальних замовлень, зокрема, виготовлення сувенірів, чучел та експонатів;
- послуги оренди приміщень, конференц-залу, експонатів, в т. ч. для проведення кінозйомок;
- послуги ксерокопіювання;
- опрацювання інвестиційних програм для відновлення історичних об'єктів території;
- формування колекцій та підбір творів для інтер'єрів;
- організація готельного обслуговування (зокрема, для тих комплексів, які розташовані на території замкових та фортечних споруд);
- створення на базі музею туристично-інформаційного центру, навколо якого музей може об'єднати інших представників туристичного бізнесу регіону;
- створення Інтернет-сторінки, на якій можна розміщувати анонси про проведення виставок, організацію аукціонів та продаж мистецьких, художніх виробів, книг та творів, предметів антикваріату тощо;
- послуги автостоянки на території коло музею;
- організаційні заходи прийому делегацій;
- перекладацькі послуги;
- рамування картин, оформлення творів мистецтва, аукціони, ін.

Звичайно, процеси розвитку музеїв, залучення додаткових коштів, так само як і ініціатива працівників музеїв, гальмуються недосконалим законодавством та недостатнім фінансуванням. Але, попри негаразди, менеджмент та маркетинг роблять впевнені кроки у музейній справі. Теоретичний та практичний досвід накопичується не швидко, такі поняття як «концепція музейного маркетингу», «поведінка споживача», «фактори задоволення чи незадоволення клієнта» є досі новими у музейному словнику. Однак, для кожного музею основне — вирішити, чи хоче він працювати по-новому, жити в ногу з сучасними тенденціями світового суспільства.

Другий компонент, що створює маркетингову стратегію — це ціноутворення на продукт (собівартість + відсоток вашого прибутку).

Ціна — той елемент, який створює дохід. У випадку музейних послуг ми говоримо про ціну вхідного квитка, ціну на проведення екскурсій та ціну додаткових послуг, запропонованих музеями.

Теоретично ціна на будь-які послуги формується із врахуванням собівартості послуги та додатково — певного проценту прибутку. Формування вартості вхідного квитка в музеях залежить від багатьох чинників, пов'язаних із особливостями бюджетного фінансування та певних норм щодо визначення ціни. З іншого боку, пам'ятаємо, що доходи від реалізації вхідних квитків накопичуються у спецкоштах музею, які відповідно музей вже самостійно може використовувати для покриття незапланованих бюджетним кошторисом видатків.

При визначенні граничних розмірів вартості вхідного квитка варто враховувати вік відвідувачів музею, їх статус та кількість людей в групі. Так, для дітей, студентів та пенсіонерів вартість квитка в більшості музеїв є до 50% нижча, ніж для усіх інших категорій відвідувачів. Нижчою є також вартість для стандартних туристичних груп — від 20 осіб.

В будь-якому випадку при плануванні вартості квитка варто усвідомлювати, що висока ціна може призвести до втрати відвідувачів, а занадто низька — крім втрати доходів, може вплинути на рівень оцінки відвідувачами цінностей, що експонуються музеєм.

Додаткові фактори, що можуть впливати на формування вартості музейних послуг:

- сезонність;
- попереднє замовлення і оплата;
- кількість замовлень від постійних партнерів музею;
- тривалість оренди експозиційних зал та додаткових приміщень музею;
- абонентський квиток на користування комплексом музейних послуг, який дає право на отримання відвідувачем певних пільг чи знижок від музею.

Для того, щоб відвідувач зміг скористатись музейними послугами, музей повинен подбати про умови надання цих послуг. Отже, ще одним компонентом маркетингової стратегії — є *дистрибуція*, тобто можливість доступу до музейного продукту в потрібний час, в потрібному місці та в потрібній кількості. Музей в режимі своєї роботи може враховувати періоди часу масових екскурсій та днів роботи закладу. Безумовно, місце знаходження та транспортна доступність музею впливає на кількість відвідувачів музейного закладу. На сьогодні, переважна більшість музеїв одного населеного пункту (міста, села) планує свій робочий графік подібно до інших, тобто в однаковий період для всіх музеїв визначаються вихідні та робочі дні. Рекомендація — за домовленістю з іншими музеями встановити гнучкий графік роботи одного, двох музеїв в неробочий час та день. Інформацію про графік роботи музеїв можна розмістити в інших музеях, таким чином надати можливість мешканцям, гостям міста / села, які перебувають на території вашого населеного пункту, відвідати відкритий заклад культури саме в день, коли вони мають для цього можливість. Функцію «чергового» музею в неробочий день відповідно виконує кожний музей згідно з домовленістю.

Метою сучасного маркетингу є не тільки продаж, але й задоволення потреб споживачів та культура їх обслуговування. Якщо музеї та всі його працівники зрозуміють потреби своїх споживачів, розроблять таку низку послуг, які мають вищу споживчу цінність, визначать розумну ціну, грамотно розповсюдять інформацію та відповідно прорекламують ці послуги, то такі послуги будуть користуватися великим попитом. Відповідно ці критерії створюють певний

позитивний імідж закладу серед його відвідувачів та потенційної цільової аудиторії.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте суть поняття «музейні інновації».
2. Визначте інноваційні засоби побудови музейної експозиції.
3. Які нововведення використовують сьогодні в науково-фондовій музейній роботі?
4. Назвіть інтерактивні форми роботи з музейною аудиторією.
5. Що таке музейний маркетинг та музейний продукт?
6. Як Ви розумієте сутність маркетингової стратегії музею?

Література

I. Джерела.

1. Культурна спадщина України: збірник офіційних документів. Київ, 2002.
2. Положення про Державний реєстр національного культурного надбання: затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 12.08.1992 р. №466. Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/466-92-%D0%BF#Text>
3. Положення про Музейний фонд України: затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 20.07.2000 р. №1147. Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-2000-%D0%BF#Text>
4. Положення про фондово-закупівельну комісію музею: затверджене наказом Міністерства культури України від 21.03.2016 р. № 144. Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1766-2000-%D0%BF#Text>.
5. Про затвердження Інструкції з організації обліку музейних предметів. Сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z112916#Text>.
6. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48.
7. Про музеї та музейну справу: Закон України від 29.06.1995 р. Відомості Верховної Ради України. 1995. №25.
8. Про охорону археологічної спадщини: Закон України від 18.03.2004 р. Відомості Верховної Ради України. 2004. №26.
9. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 р. Відомості Верховної Ради України. 2000. №39.

II. Навчальна література.

1. Бабарицька В. Екскурсознавство і музеєзнавство: навч. посіб. Київ, 2012.
2. Вайдахер Ф. Загальна музеологія: пер. з нім. Київ, 2005.
3. Виноградова О. В. Основи музеєзнавства: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Львів, 2012.
4. Власюк Г.М., Зосимович О.Ю., Хададова М.В. Музеєзнавство та архівна справа: навч.-метод. посіб. Житомир, 2006.
5. Гайдай О. Музеєзнавство: навч. посіб. Миколаїв, 2021.
6. Гудченко З. С. Музеї народної архітектури України. Київ, 1981.
7. Дистанційний курс «Музей для людей. Побудова сучасних експозицій в історичних музеях. [Електронний ресурс]. – URL. <https://vumonline.ua/course/museum-for-peopleconstruction-of-modern-expositions-in-historical-museums/>

8. Микульчик Р. Словник-довідник термінології музеєзнавства. Львів, 2012.
9. Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ століття. Київ, 2004.
10. Основи музеєзнавства, маркетингу та рекламно-інформаційної діяльності музеїв: навч. посіб. П. Горішевський, М. Ковалів, В. Мельник, С. Оришко. Івано-Франківськ, 2005.
11. Родічкін І. Д., Родічкіна О. І. Старовинні маєтки України: книга-альбом. Київ, 2005.
12. Рутинський М. Й., Стецюк О. В. Музеєзнавство: навч. посіб. Київ, 2008.
13. Салата О. О. Основи музеєзнавства: навч.-метод. посіб. Вінниця, 2015.
14. «Українська музейна енциклопедія»: збірник науково-методичних матеріалів / упоряд : М. М. Варшавська, С. Я. Івахно, Е. М. Піскова, Л. Д. Федорова, Н. О. Щеколдіна. Київ, 2006.
15. Уривалкін О. М. Історичне краєзнавство. Київ, 2006.
16. Шевченко В. Музеєзнавство: навч. посіб. для дистанц. навч. Київ, 2007.
17. Якубовський В. І. Музеєзнавство: підручник. Кам'янець-Подільський, 2010.

Електронне навчальне видання комбінованого використання
Можна використовувати в локальному та мережному режимі

Лантух Валерій Васильович

АРХІВОЗНАВСТВО ТА МУЗЕЙНА СПРАВА В УКРАЇНІ

Конспект лекцій
для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня денної форми
здобуття освіти за спеціальністю 032 «Історія та археологія»

В авторській редакції

Підписано до розміщення 28.02.2025. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 11,94. Обсяг 1,825 Мб. Зам. № 84/25.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна